

<http://litopys.org.ua/sporl/sz.htm>

Роман ШПОРЛЮК. КОМУНІЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ: КАРЛ МАРКС ПРОТИ ФРІДРІХА ЛІСТА

Переклав з англійської Георгій Касьянов

Київ — 1998

Видатний, своєчасний, важливий твір. Його поява припала на епоху, коли комунізм зазнає провалу за провалом. За цих умов значення націоналізму неодмінно зростатиме... Книжка Шпорлюка відкриває історичну перспективу, наводить на конкретні роздуми про майбутнє...

Збігнєв Бжезінський

Ця книжка вражає сміливістю задуму і довершеністю структури, поєднуючи в собі вдумливість інтерпретацій з широтою ідей. Її корисно прочитати історикам і політологам, а також економістам, яких цікавлять проблеми розвитку.

Літературний додаток до журналу «Таймс»

Шпорлюк, Роман. Комунізм і націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянов. — К: Основи, 1998. — 479 с. — ISBN 966-500-008-X

Книжку присвячено історії виникнення, еволюції, протистояння і взаємних впливів двох глобальних світоглядів — комунізму і націоналізму. Автор показує, як вони змінювали світ і невідомо змінювалися самі в нових історичних обставинах. Він спростовує цілий ряд упереджень щодо комунізму і націоналізму, часом робить парадоксальні висновки і заохочує читача до активного переосмислення звичних наукових та ідеологічних стереотипів.

Книжка розрахована на студентів, викладачів і науковців.

Roman Szporluk. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List

ПРО КНИГУ І ПРО АВТОРА

Інтерес до наукової книги зумовлюють принаймні декілька чинників: вона може відповідати науковій орієнтації читача, може бути потрібною «для бібліографії» чи просто «актуальною», тобто торкатися питань великої суспільної ваги, нарешті, просто вона може захопити читача своїми суто літературно-науковими особливостями — вдалою назвою, системою аргументації, стилем, мовою. Історико-філософське дослідження професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм» — це саме той твір, який відразу ж захоплює читача вже самою проблематикою, не кажучи про досить специфічний стиль, спосіб викладу і доволі незвичні для нашого читача спосіб мислення і сюжетні колізії.

Книгу присвячено складним суспільно-історичним процесам і світоглядним проблемам, дослідження яких в Україні досі розгорталася виключно в площині «єдино вірного вчення», з позицій моністичного світогляду, коли протиставлення комунізму й націоналізму було абсолютним законом як для науковців, так і для читачької аудиторії. Зміст праці багато в чому не тільки незвичний, але й часом просто незручний (з погляду сприйняття) для українського читача, вихованого в одномірному, лінійному інтелектуальному просторі, на традиціях ідеологічного максималізму, в умовах ізоляції від сучасної світової філософської, соціологічної думки й політології.

Декілька слів про «передісторію». Наукові зацікавлення автора формувалися під різними інтелектуальними впливами, але постійно в центрі його уваги були проблеми, так чи інакше пов'язані з націоналізмом: і тоді, коли він писав свою першу книгу, присвячену поглядам Т. Г. Масарика, і тоді, коли він зацікавився історичною концепцією мар-/б/ксистського історика М. Покровського. Остаточо ж його концептуальне бачення проблем розвитку націоналізму сформувалося після публікації історіософських праць Е. Гелнера, присвячених впливові ідей на розвиток людського суспільства. Наукові зацікавлення вдалося реалізувати і у викладацькій практиці. У 1977 р. Роман Шпорлюк почав викладати курс «Теорії націоналізму» в Мічиганському університеті. Згодом, і цілком логічно, назва курсу змінилася — «Соціалізм і націоналізм». Його відмінність від загальноприйнятого на той час погляду полягала в тому, що це були лекції не про те, що соціалісти (комуністи) думають про націоналізм (хоча й парадоксально, але саме в цьому стандарті американського суспільствознавства мало відрізнялися від радянських). Націоналізм у викладі Р. Шпорлюка розглядався й аналізувався як самостійне явище, рівнозначне марксизмові і в інтелектуальному, і в суспільно-політичному відношенні. Звідси виник й інший сюжет — чи має націоналізм як світоглядна система своїх «класиків»? Відповідаючи на це питання, Р. Шпорлюкові довелося ламати певну традицію західної політичної філософії, традицію, згідно з якою націоналізм був позбавлений права на власних видатних мислителів і взагалі вважався «неповноцінною» доктриною. Простеживши її інтелектуальну генезу, Р. Шпорлюк називає центральну постать в історії націоналізму як доктрини модернізації системи ідей, що стала дороговказом для націй на шляху до високорозвиненого, модерного суспільства. Цією постаттю був видатний німецький мислитель і громадський діяч Фрідріх Ліст, який став заочним опонентом Маркса в підході до глобальних проблем розвитку людства, а доктрина націоналізму стала опонентом марксизму й комунізму.

Нагромадження відповідного наукового матеріалу, дискусії з колегами та студентами поступово підводили до ідеї написання книги. Зрештою науковий пошук логічно призвів до постановки проблеми в глобальному контексті — як позначилося доктринальне протистояння й взаємо-/дія на суспільно-політичних процесах? Як розвиток ідей впливав на розвиток суспільства? Яким був механізм взаємодії ідей і суспільних процесів? Як певні ідеї ставали «матеріальною силою»? Всі ці проблеми автор розв'язував у контексті інтелектуальної й політичної історії комунізму й націоналізму, історії, яка на час публікації «Комунізму і націоналізму» закінчувалась крахом першої доктрини й тріумфом другої.

Цікаво, що вже під час роботи над книгою в західному суспільствознавстві дедалі більше зростало зацікавлення у феномені націоналізму, і досить показовим було те, що ідея переоцінки інтелектуально-політичного потенціалу націоналізму набула популярності саме серед дослідників марксистської інтелектуальної орієнтації — досить згадати таких авторів, як Б. Андерсон і Е. Гобсбаум.

У чому полягає суть підходу до проблеми, запропонованого Р. Шпорлюком? Звернімо увагу на дві головні особливості його бачення: прагнення до високого рівня узагальнень і схильність до інтелектуальних парадоксів. Наприклад, націоналізм у викладі автора — це не просто програма чи рух, пов'язаний з питаннями мови, історії та фольклору, або політичний рух чи, скажімо, економічна доктрина. Все це можна

вважати за окремі аспекти одного явища. В найзагальнішому плані націоналізм як історичний феномен був «програмою й рухом, спрямованим на створення нового типу *спільнот* — націй». Націоналізм — це одночасно світоглядна система й певний історичний етап в розвитку людства, це й шлях до модерності, й спосіб самозахисту від зовнішньої експансії (політичної, культурної, економічної тощо). Нарешті, й саме це ззовні виглядає як парадокс, націоналізм — це шлях до загальнолюдського. Можна й далі перелічувати суспільно-політичні та культурні інкарнації націоналізму, на які звертає увагу в своїй книзі автор. Утім, зазначених напрямів вистачає, щоб пересвідчитися в тому, що проблематика дослідження охоплює надзвичайно широкий спектр проблем, /8/ пов'язаних з генезою націоналізму як всесвітньо-історичного феномену. Згадаймо лише одну з них, надзвичайно актуальну для сучасної України, а саме: націоналізм як політико-економічна доктрина модернізації. Автор доводить, що всі країни (навіть комуністичні), які виходили в розряд передових, спиралися саме на цю доктрину, основи якої розробив Фрідріх Ліст. Отже, можливо, вперше націоналізм постає перед українським читачем не як вузький політичний рух, чи державницька ідеологія, чи просто ірраціональна, виплекана расовими інстинктами сила. З'ясовується, що це, так би мовити, природноісторичне явище зі своєю специфікою, власними законами й логікою розвитку; явище, яке виникає на певному історичному етапі життя людства внаслідок взаємодії суб'єктивних і об'єктивних факторів, закономірностей і випадковостей.

Можливо, досить несподівано в інтерпретації Романа Шпорлюка постають також марксизм і комунізм. Не варто переповідати хід аргументації автора, яка базується на надзвичайно щедруму цитуванні Маркса й Енгельса. Підсумуємо лише деякі з його думок, попередньо зауваживши, що його критика марксизму не належить до жанру «антикомунізму» — це суто науковий, безсторонній аналіз, який віддає належне і сильним, і слабким місцям марксистської доктрини. Автор досить переконливо доводить, що суспільний прогноз Маркса про загибель капіталізму й перемогу комунізму виявився помилкою. Хибність прогнозу визначалася неспроможністю базових тез марксизму: твердження про те, що рушійною силою історії є боротьба класів (і взагалі, віра в те, що вирішальним є поділ людства на класи); що майбутнє людства буде безкласовим і не знатиме поділу за релігійним та національним принципом; про неухильне падіння життєвого рівня пролетаріату; нарешті, вперте небажання брати до уваги націоналізм як один з головних, визначальних чинників розвитку людства. Останнє змусило автора звернути увагу ще на один досить суттєвий парадокс світогляду засновників марксизму, а саме: на наявність виразних елементів націоналізму (а часом і відвертого шовінізму) в їхніх власних поглядах. Йдеться не лише про відомий поділ націй на «історичні» (тобто ті, які мають природне право на існування) й «неісторичні» (ті, що приречені на асиміляцію або просто зникнення), йдеться також і про антисемітизм, і про відвертий експансіонізм тощо. Багато в чому фундатори «інтернаціонального» світогляду самі були носіями націоналізму — світогляду, який вони вважали хибним, ворожим «справі пролетаріату», справі визволення людства. Зауважимо, що критика марксизму (як, до речі, й націоналізму) в книзі Романа Шпорлюка спрямована не на те, щоб *заперечити*, а на те, щоб *зрозуміти*.

Звідси автор виходить ще на одну, надзвичайно важливу тему: історичне суперництво комунізму й націоналізму, незалежно від його результатів, призводило до взаємних впливів і взаємопроникнення цих двох світоглядів і рухів, до такої собі ідейної й політичної «конвергенції» (щоправда, цього терміна професор Шпорлюк не використовує). Комунізм «націоналізувався» (особливо це стало помітним у ХХ ст.), а націоналізм взяв на озброєння соціальні проекти комунізму. Досить лише уважно проаналізувати програми «марксистських» рухів третього світу, щоб побачити їхню націоналістичну основу чи згадати про такі прояви цього процесу взаємопроникнення, як «націонал-комунізм», націонал-соціалізм, фашизм тощо. На перший погляд незалежно, а якщо стежити за логікою Романа Шпорлюка — цілком природний «шлюб» комунізму й націоналізму, кардинально вплинув на хід усєї світової історії. Ця теза підштовхує читача й до висновку про те, що в суспільному житті нічого не існує в «чистому вигляді». Немає, зокрема, «дистильованих» ідеологій, всі вони, навіть такі, що взаємозаперечують одна одну, перетинаються, впливають одна на одну, запозичують одна в одній ті чи ті елементи. Взаємопроникнення й взаємовпливи комунізму та націоналізму визначалися й тією обставиною, зауважує /10/ Роман Шпорлюк, що ці доктрини спрямовувалися на розв'язання тих самих питань та проблем, тільки методи розв'язання, пропоновані ними, були різними.

Оскільки опорою світової системи комунізму став Радянський Союз, автор особливу увагу приділяє трансформаціям, що часом ставали справжніми «пригодами» цієї доктрини на теренах «однієї шостої» — спочатку Російської імперії, а згодом СРСР. Якщо теза про російський централізм і спадковість СРСР та Російської імперії тепер уже не є новиною для української читацької аудиторії, то думка Романа Шпорлюка про трансформацію російського комунізму в різновид націоналізму, напевне, буде цікавою. «Радянський комуністичний націоналізм» став підґрунтям та ідеологією «великого стрибка» 20 — 30-х років, стрижневою ідеєю творення супердержави, нарешті — головною ідейною підвалиною творення «нової історичної спільноти — радянського народу» і відповідної асиміляції та русифікації народів СРСР, передусім — українського. Такий висновок цілком природно випливає з міркувань автора. Радянський

інтернаціоналізм став персоніфікацією націоналізму. Чи є в цьому парадокс? Згадаймо, що фундатори комуністичної доктрини цілком підпадали під дію цього парадоксу й часом були «націоналістичнішими», ніж правдиві націоналісти.

Гортаючи сторінки цієї книги, щоразу впевнюєшся, що «українська тематика» незримо присутня на її сторінках. У ХХ ст. Україна (як і значна частина всього світу) була одним з теренів, де відбувалася боротьба двох світоглядів: комунізму й націоналізму. І комуністична, і націоналістична ідеї значною мірою були результатом «інтелектуального експорту» в Україну, але як *система ідей* комунізм з'явився й утвердився в українському інтелектуальному середовищі раніше, ніж націоналізм. Взаємовпливи та взаємопроникнення націоналізму й комунізму, на які звернув увагу Роман Шпорлюк, відчувалися з самих початків українського національного руху як на Наддніпрянщині, так /11/ і в Галичині. Вимога політичної соборності й незалежності України вперше пролунала в 1890 р., у виступах радикала, марксиста В'ячеслава Будзиновського (Галичина), в праці його колеги Юліана Бачинського (1895 р.), і, нарешті, на Наддніпрянщині, де подібні ідеї висувалися в брошурі «Самостійна Україна» Миколи Міхновського (1900 р.), яка стала першим програмним документом *соціалістичної* Революційної української партії. Фактично вся історія української суспільно-політичної думки і відповідно — політичних змагань — це історія боротьби комунізму й націоналізму (інші ідеології, наприклад, консерватизм, також були представлені, але вони залишалися, як правило, на периферії основного конфлікту).

Не буде перебільшенням сказати, що боротьба комунізму й націоналізму (в різних проявах) визначала історичну долю України. Виникнення й загибель Української держави в 1917 — 1920 рр., масові репресії в Україні 20 — 50-х рр., збройна боротьба ОУН-УПА, інтелектуальний рух опору 60 — 70-х рр., нарешті, утворення незалежної України в 1991 р. були проявом і результатом цієї боротьби та взаємодії. Можна згадати й таке явище, як український «націонал-комунізм» — наслідок тривалого коливання української інтелігенції між комуністичним і націоналістичним ідеалами, прагнення узгодити їх, поєднати в одне ціле. Є ще один аспект цього конфлікту — це боротьба комуністичного націоналізму центру (або «націоналістичного інтернаціоналізму») з українським націоналізмом або ж з «націоналізмом окраїн» імперії взагалі. Згадаймо й про такий «сюжет», як боротьба комуністичного режиму проти так званого українського буржуазного націоналізму протягом майже семи десятиліть панування цього режиму в Україні, й про руйнівні наслідки цієї боротьби.

Нарешті, є ще й інший, можливо, дещо опосередкований «український» аспект книги Романа Шпорлюка. Наприкінці ХХ ст. в Україні несподівано актуально звучать ідеї німецького мислителя першої половини ХІХ ст. — /12/ Фрідріха Ліста. Йдеться й про його доктрину модернізації, яка стала моделлю фактично для всіх країн, що проривалися в ряди розвинених, і про окремі елементи його системи, нехтування якими зводить нанівець будь-які спроби модернізації. Наведемо один приклад — Ліст вважав, що освіта, наука, культура, тобто ті сфери життєдіяльності, які в нашому суспільстві традиційно вважаються «непродуктивними», — є найвигоднішими і найперспективнішими для капіталовкладень і що держава, яка прагне подолати економічну й політичну відсталість, *повинна* дбати про ці сфери, іноді навіть нехтуючи інтересами частини суспільства. Людська історія доводить, що інтелект дедалі більше перетворюється на одну з основних «продуктивних сил суспільства». Якщо звернутися до будь-якого «економічного чуда» ХХ ст. (чи то в Європі, чи то в Південно-Східній Азії, чи в Латинській Америці) — стане очевидним, що ця ідея була однією з основних в ідеології вдалої модернізації. Україна, як відомо, прагне перетворитися на передову європейську державу. Які ж перспективи має вона в цьому напрямі з огляду на стан освіти, науки й культури, на ставлення держави й суспільства до цих сфер?

Наостанок ще одне міркування. Книга Романа Шпорлюка вийде в країні, яка впродовж років була полігоном комуністичного експерименту й де колишні комуністи, до речі, цілком у руслі головних ідей автора, почали відстоювати націоналістичні ідеали; в країні, де націоналізм (в його, так би мовити, загальнолюдському або «громадянському» варіанті) поки що залишається, за влучним висловом англійського дослідника Ендрю Вілсона, «вірою меншості», в країні, де наукові дискусії безпосередньо заангажовані в питання поточної політики, нарешті, в країні, де ще існує спадщина нетерпимого ставлення до інакомислення й протилежних поглядів. З огляду на сказане, поява цієї книги українською мовою — подія неординарна. Йдеться не лише про суто науковий зміст, про історію глобальних ідей /13/ та її інтерпретацію, про інтелектуальний потенціал, завдяки якому книга є надзвичайно корисною не лише для суспільствознавців (вона взагалі могла б стати навчальним посібником як для студентів-гуманітаріїв, так і для їхніх викладачів), а й для політиків та можновладців — будьмо романтиками і сподіваймося, що останні ще читають книжки. Маємо надію, що ця книга сприятиме зміні інтелектуального клімату в українському суспільствознавстві, відмові від усталених догм і стереотипів комуністичного минулого, поширенню інформації про досягнення світової суспільної думки, трансформації нашого світогляду в бік загальнолюдських цінностей.

Світ ідей книги «Комунізм і націоналізм» навряд чи залишить байдужим будь-якого читача, він буде змушений погоджуватися або сперечатися, аналізувати, шукати аналогій, висувати аргументи, узагальнювати. Зміст книги набагато ширший і глибший, він не обмежується лише тими сюжетами, які згадуються в цій передмові. Інтелектуальна чесність, неупередженість автора задовольнять найвибагливішого критика. Крім цього, можливо, найпривабливішою рисою праці є те, що Роман Шпорлюк не нав'язує своїх висновків читачеві, він просто змушує його думати, а це — найголовніше.

Георгій Касьянов

Передмова до видання 1991 р.

Найкращою ілюстрацією того, що проблеми, яким присвячена ця книга, залишаються актуальними і важливими сьогодні, є події кінця 1980-х років: революції в Східній і Центральній Європі 1989 — 1990 рр., об'єднання Німеччини у 1990 р., підйом національних рухів у Радянському Союзі. Сучасні баталії довкола шляхів переходу від планової, жорстко централізованої системи радянського зразка до ринкової економіки і політичної демократії західного типу — це не просто остання фаза змагання між комунізмом і капіталізмом: як і в минулому, дійовим учасником цих баталій залишається «третя сила» — націоналізм, який виступає зі своєю окремою програмою вирішення проблем сучасності. Зрозуміло, що у деяких випадках, особливо в СРСР, головний конфлікт розгортався не між комунізмом і «капіталізмом». Тут головним противником комунізму виступав саме націоналізм. Навіть у Росії (йдеться не про СРСР в цілому, як до цього звикли на Заході, а власне про РРФСР) виник рух, основною вимогою якого є створення російської національної держави, заперечення спадщини і відмова від національної легітимності більшовицької революції 1917 р. Першопричина цієї боротьби за визволення Росії від комунізму і марксизму-ленінізму — у нездатності Леніна та його послідовників вирішити проблему, яка посідала центральне місце у світогляді Ліста, — проблему поділу світу на передових та відсталих (саме серед останніх судилося опинитися Росії). Ко-/15/муністам не вдалося побудувати сучасну цивілізацію, здатну використати і перевершити найвищі досягнення капіталістичного Заходу, побудувати її, ідучи шляхом, який мав стати альтернативою тому шляхові, що Ліст запропонував Німеччині і яким пішли Японія і деякі інші держави Азії в XX столітті.

Глобальна ситуація в світі, на тлі якої розгортається сучасне протистояння щодо майбутнього Росії (та інших радянських республік), значно відрізняється від тієї, що існувала напередодні 1917 р. — перед російською революцією і громадянською війною. Сьогодні, як і у 1917 р., росіяни загалом живуть бідніше за німців, проте зараз Росія ще і в значно несприятливішому становищі в порівнянні з Японією (чи Південною Кореєю і Тайванем), на відміну від ситуації 1917 року.

Хоча б якими актуальними і важливими були згадані проблеми, вони не вимагають суттєвих доповнень і коректив до цієї книги ¹. Де б справді було варто доповнити її — це у 12 розділі, в якому йдеться про націоналізм після Ліста, про «соціалізацію» націоналізму. Доповнюючи цей розділ, я зосередився б на розгляді націоналістичних ідей Макса Вебера (1864 — 1920), мислителя, який здобув загальне визнання як один з найвпливовіших соціологів та істориків сучасності. Після публікації книг Девіда Бітема і Рендела Колінза стає цілком зрозумілим, що Вебер був, крім іншого, видатним і впливовим націоналістичним мислителем ². (Згадавши вислів Бенедикта Андерсона про те, що націоналізм не породив «власних великих мислителів: Гобсів, Токвілів, Марксів чи Веберів», можна тепер сказати, що «Вебером націоналізму був Вебер»).

У працях Бітема і Колінза немає міркувань щодо зв'язку між ідеями Вебера і Ліста. Проте неважко /16/ помітити вражаючі збіги, в світогляді обох мислителів. Подібно до Вебера, Ліст вважав політичну економію «служительською політики, ... стратегічних великодержавних інтересів нації» (Beetham, p. 38). Щодо проблеми взаємин між національною культурою і державою, Вебер, на думку Бітема, вважав, що держава «є необхідною умовою захисту і розвитку національної культури» (Beetham, p. 129). Це також відповідало основним принципам доктрини Ліста. Утім, на відміну від останнього, Вебер недвозначно підкреслював право на вільне існування і важливість культур менших націй, таких, як датчани, голландці і норвежці (див.: Beetham, pp. 127 — 128; позиція Ліста щодо цього аналізується на с. 219 цієї книги). Хоча Вебер прихильно ставився до ідеї «провідної політичної ролі Німеччини у світі», іншими словами, підтримував великодержавницькі амбіції Німеччини, він вважав, що ця роль має обмежуватися культурними та етичними факторами (Beetham, p. 40). Якщо Ліст іноді і висловлювався у цьому ж дусі, він робив це не так впевнено і виразно.

Політична теорія Вебера розглядає внутрішню політику як таку, що «найтісніше пов'язана з зовнішньою геополітикою». Становище держави у світі, вважав Вебер, кардинально впливає на її внутрішню політику, або, як пише Колінз: «Національна держава є тією сценою, де відбувається драма, але сюжет створюється на міжнародній арені» (Collins, p. 147). Саме так вважав і Ліст (див. розділ 8).

Незалежно від того — вплинув безпосередньо Ліст на Вебера чи ні — цілком зрозуміло, що його політичний світогляд мав багато спільного з відповідною доктриною Ліста. Можна згадати і те, що Вебер був активним членом Німецької асоціації соціальної політики (*Verein für Sozialpolitik*), яку за-/17/снував Густав фон Шмолер (про нього — див. с. 362 — 364 цієї книги). Вебер належав до молодшого покоління діячів асоціації, світогляд яких (Бітем наголошує на цьому в своєму дослідженні) формувався тоді, коли увагу інтелектуального світу заповнив марксизм. Вебер був фактично першим визначним мислителем-націоналістом, який почав докладно цікавитися питаннями, що були поставлені Марксом і марксизмом.

Інший вартий згадки приклад того, як марксизм і націоналізм взаємодіяли в інтелектуальній сфері, ми знаходимо в Італії. Як вважає Річард Беламі³, видатне місце в історії італійської суспільної думки кінця XIX — поч. XX ст. належить Антоніо Грамші, відомому марксистському мислителю і діячеві комуністичного руху. Разом з такими діячами, як Вільфредо Парето, Гаetano Моска, Антоніо Лабріола, Бенедетто Кроче і Джованні Джентілі, Грамші брав участь в обговоренні проблем культурного і політичного розвитку Італії, в дискусії, яка, за словами Беламі, тривала з часів об'єднання Італії (1861) до Другої світової війни. Отже, «Тюремні зошити» можна вважати «творчим переосмисленням характерної італійської теми щодо того, як поєднати теорію з практикою і згуртувати різні класи і культури, які склали Італійську державу» (Bellamy, p. 115).

Наведені приклади — націоналіст, котрий розробляв питання, які вважалися прерогативою марксистів, і комуніст, що зробив внесок в розробку класичної теми з ідейного набору націоналізму — ще раз доводять: розвиток жодного спрямування суспільної думки не можна розглядати як самодостатній процес. Навіть більше, слід визнати наявність взаємодії і навіть взаємовпливів та взаємозбагачення між протилежними системами. (Приклад марксиста /18/ Отто Бауера (див. розділ 12), якому вдалося розглянути національне питання у відкритій, недогматичній формі, також є свідченням того, наскільки плідним і значним може бути така взаємодія ідеологій).

Після виходу в світ книга «Комунізм і націоналізм» стала темою симпозіуму в Центрі Вудро Вілсона у Вашингтоні. Виступи учасників дискусії — професорів Гейла Стоукса (він був організатором симпозіуму і головував на ньому), Ернеста Гелнера і Мирослава Гроха разом з зауваженнями автора були опубліковані. (Текст своєї доповіді представив також Бенедикт Андерсон)⁴. Зрозуміло, що автор вважає великою шаною для себе критичну увагу цих видатних вчених до його роботи. Читати їх — завжди надзвичайно корисно і повчально, а результати їхньої спільної участі в дискусії, безсумнівно, зацікавлять багатьох читачів цієї книги.

Р. Ш.

Ен Арбор, Мічиган,

грудень 1990

Примітки

¹ Деякі з цих проблем, які стосуються Радянського Союзу, я розглянув у статтях: Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism. (July — August 1989). — Vol. 38. — №4. — pp. 15 — 35; The Imperial Legacy and the Soviet Nationality Problem. In.: Lubimyr Hajda and Mark Bessinger, eds., The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society. — Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1990. — pp. 1 — 23.

² David Beetham. Max Weber and the Theory of Modern Politics, 2nd rev. edition. — Cambridge: Polity Press, 1985; Randall Collins Weberian Sociological Theory. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. *Зрозуміло, що вперше про це написав Вольфганг Момзен, книга якого — Max Weber und die deutsche Politik 1890 — 1920 вперше була опублікована у 1959 р. Ця праця, з доповненнями і виправленнями, вийшла і англійською мовою: Michael S. Steinberg (transl.) Max Weber and German Politics, 1890 — 1920. — Chicago: University of Chicago Press, 1985.*

³ Richard Bellamy. Modern Italian Social Theory: Ideology and Politics from Pareto to the Present. — Cambridge: Polity Press, 1987.

⁴ Gale Stokes. Class and Nation. Competing Explanatory Systems; Miroslav Hroch. How Much Does Nation Formation Depends on Nationalism?; Ernest Gellner. The Dramatic Personae of History; Roman Szporluk. In Search of the Drama of History, Or: National Roads to Modernity // East European Politics and Societies. (Winter 1990). — Vol. 4. — №. 1. — pp. 98 — 150. *Щодо деяких положень цієї книги стосовно сучасної ситуації в Східній Європі і СРСР, див.: John Armstrong The Future of Eastern Europe // Problems of Communism. (March — June 1989. — Vol. 38. — №2 — 3. — pp. 121 — 126.*

«Пролетаріат не має батьківщини» Карл Маркс (1848)

«Між індивідом та людством стоїть нація» Фрідріх Ліст (1841)

1. Вступ

У березні 1845 р. Карл Маркс узявся писати критичний нарис, присвячений книзі свого сучасника, Фрідріха Ліста: «Національна система політичної економії», яка була опублікована у 1841 р. Він так і не закінчив свою «Критику Ліста», і вона перебувала поза інтелектуальним обігом ще довго після його смерті, аж поки в 1971 р. з'явилася в російському перекладі в журналі «Вопросы истории КПСС»¹.

Ця рання праця Маркса надзвичайно важлива для розуміння його інтелектуальної біографії загалом, і особливо — його теоретичних міркувань щодо національного питання та проблем націоналізму (галузь, де, як загалом прийнято вважати, він так і не дав достатньо стрункої і зрозумілої картини своїх поглядів). Фактично «Критика Ліста» — єдина з праць Маркса, де його погляди на націоналізм викладені найдокладніше.

Представники традиційного марксознавства стереотипно починають огляд позицій Маркса щодо національного питання й націоналізму з тих формулювань, які він та Ф. Енгельс опрацювали в 1848 — 1849 рр. Стало своєрідним канонем починати з короткого, хоча й досить незручного для марксознавців, звернення до «Маніфесту Комуністичної партії» з його стандартним набором пасажів: про зникання національних особливостей, про появу єдиної світової літератури, про те, що світовий ринок підкоряє відста-**23**/лі нації розвиненим. При цьому, зрозуміло, аж ніяк не можна уникнути чергової згадки про те, що робітники «не мають вітчизни». До цього набору, звичайно, додається розгляд національного питання в європейських революціях 1848 — 1849 рр., і проблема викладається цілком і повністю в річищі праць лише Енгельса, особливо його «Революції і контрреволюції в Німеччині». Саме в цій праці Енгельс поділив нації на «історичні» (німці, поляки, угорці) і «неісторичні» (чехи, хорвати та інші східноєвропейські народи), прихильно поставившись до національних прагнень перших і відповідно відмовивши у праві на існування другим.

Спробуємо переглянути згаданий традиційний підхід, незважаючи на його поширеність і навіть певну канонічність. Марксові в 1848 р. виповнилося 30 років, вік, який у його часи не вважався «молодим»; він уже був автором чималої кількості серйозних праць. Найважливіше ж те, що традиційне марксознавство абсолютно не враховує один дуже важливий момент, а саме: яким було ставлення «молодого» Маркса (тобто Маркса до 1848 р.) до «німецького питання», яке передусім було саме «національним питанням»? Відповівши на це, можна скласти уявлення про тодішнє Марксове бачення світу, бо очевидно, що «німецьке питання» було головною національною проблемою Європи в період між 1815 і 1848 рр. Отже, вивчаючи проблему «Маркс і націоналізм», гадається, неможливо не помітити згаданої проблеми. У даному контексті досить дивно видається та обставина, що численні автори, які присвячували свої праці ранньому Марксові, навіть ті, які аналізували його програму «визволення» Німеччини, вперто уникали розгляду такого важливого історико-біо-²⁴/графічного питання, як Маркс і німецький націоналізм.

Брак уваги до згаданої проблеми з боку традиційного марксознавства стає ще дивнішим, якщо враховувати той очевидний факт, що для сучасників «молодого» Маркса проблеми націоналізму в Німеччині були найактуальнішими: ці проблеми пов'язувались не тільки з культурою й політикою, але й з економічною сферою, включно з проблемою модерного промислового розвитку (індустріалізації). Саме остання й перебувала в центрі уваги Фрідріха Ліста (1789 — 1846). Для Маркса було б абсолютно неприродним залишити поза увагою німецький націоналізм (особливо аспекти, пов'язані з промисловою модернізацією) або «не помітити» Ліста, цього «найвиразнішого і найоптимістичнішого з ідеологів націоналізму»². Видання «Критики Ліста» зробило можливим і необхідним вивчення системи поглядів Маркса на німецьке питання і націоналізм взагалі до 1848 р.

Це, зрозуміло, не означає, що до публікації «Критики Ліста» нічого не було відомо про ставлення Маркса й Енгельса до нього або про їхню оцінку економічної програми німецького націоналізму. У листі до Маркса (березень 1845 р.) Енгельс згадував як «цікаву» ту обставину, що і він, і Маркс одночасно й незалежно один від одного мали намір писати «критику Ліста». Енгельс запропонував «розподілити обов'язки»: він критикуватиме ідеї Ліста «з практичного боку», а від Маркса, «знаючи його особисті нахили», він сподівався, що той зверне більшу увагу на «... теоретичні передпосилки Ліста, ніж на його висновки»³. /25/

Енгельс так і не написав запланованої праці про Ліста. Утім, він критикував його програму у своїх промовах в Ельберфельді (8 і 15 лютого 1845 р.), тобто за місяць до того, як Маркс почав писати свою «Критику Ліста». Енгельс вважав, що Німеччина стоїть на порозі соціальної революції. Будь-який напрямок розвитку країни на засадах приватної власності — чи це буде політика впровадження поміркованих протекціоністських тарифів, чи вона базуватиметься на принципах вільної торгівлі без обмежень, чи її основою будуть рекомендації Ліста — неухильно призведе до революції. Енгельс доводив, що «... комунізм є для Німеччини якщо не історичною, то економічною необхідністю»⁴. Навіть якщо б Німеччині довелося повторити англійський варіант промислового розвитку з початкового етапу, доводив він у своїх промовах, то «... рано чи пізно ми досягли б того становища, в якому перебуває тепер Англія, а саме: ми опинилися б напередодні соціальної революції». Крім того, економічне змагання між Англією і Німеччиною не тільки не принесе прибутків промисловцям обох країн, а й обов'язково спричинить «соціальну революцію». Свою впевненість Енгельс пояснював таким чином:

«... з тією ж упевненістю, з якою ми з певних математичних аксіом можемо вивести нове положення, з тією ж упевненістю можемо ми з існуючих економічних відносин і з принципів політичної економії зробити висновок про прийдешню соціальну революцію»⁵.

Енгельс не мав сумнівів, що ця майбутня соціальна революція запровадить «принципи комунізму». Іншого не дано⁶.

Отже, Енгельс, як і обіцяв, звернувся до «практичних аспектів» ідей Ліста. Його ж пропозиція Марксові зайнятися «теоретичними передпосилка-²⁶/ми» Ліста сприяла, як нам відомо, появі «Критики Ліста». Як ми побачимо далі (див. розділ 3), Маркс вмонтував погляди Ліста, німецьку проблему і національне питання в цілому у значно ширший контекст своїх загальних інтерпретацій природи капіталізму.

На той час, коли Маркс уперше звернувся до теорій Ліста, він уже дійшов висновку, що капіталізм — глибоко хибна й аморальна система, самою історією приречена на неминучу загибель. Ця ідея була основою його аргументів, коли він розглядав майбутнє Німеччини в роботах, присвячених критиці Гегеля і Ліста. Природа суспільства для Маркса визначалась наявністю двох класів, які перебували в непримиренному конфлікті: панівного — буржуазії (капіталістів) і експлуатованого — пролетаріату (індустріальних робітників). Це суспільство було продуктом тривалого історичного розвитку, найсучасніша й найважливіша фаза якого була започаткована одним з головних зрушень нового часу — промисловою революцією. Іншою

центральною подією в Марксовій картині нового світу була Велика французька революція. Теорія і практика 1789 р. та їх наслідки вкупі з впливами промислової революції були для нього аспектами одного глобального процесу — виникнення й розвитку капіталізму.

Водночас Марксова критика капіталістичного ладу формулювалася в рамках тієї системи філософських понять, тією мовою, яку він запозичив у класичних німецьких філософів, передусім — у Гегеля. Отже, коли марксизм остаточно склався як певна світоглядна система, він був не тільки історичною, політичною, економічною, філософською теорією, але й також — програмою визволення людини. Маркс був упевнений в тому, що всі сфери буття людей /27/ взаємно пов'язані, і його програма відповідно стосувалася усіх цих сфер у їх діалектичній єдності. Ця теорія була не тільки результатом його власних інтелектуальних зусиль, але й відображенням об'єктивно діючих історичних сил, її запровадження в життя, відповідно, було б нічим іншим, як закономірним результатом історичного розвитку. «Матеріальною силою», яка була покликана історією реалізувати його філософію в реальному житті, Маркс вважав пролетаріат.

Виходячи з цього, неважко зрозуміти, чому Маркс визнав теорії Ліста, особливо його історичні погляди та програму дій на майбутнє, за несприйнятні і хибні. Маркс був переконаний у тому, що доктрина Ліста абсолютно не відповідала усьому, що насправді відбувалося в житті суспільства. Для нього було аксіомою те, що промисловий розвиток підсилює й загострює протиріччя між буржуазією й пролетаріатом — той антагонізм, який у найближчому майбутньому має вибухнути революцією. Ліст, зі свого боку, говорив про необхідність класової солідарності і співпраці у справі побудови національної держави. Маркс вважав, що промислова революція та викликане нею зростання впливу і влади буржуазії ведуть до уніфікації світу і зникання національних особливостей. (Комунізм, на його думку, мав скасувати нації взагалі). Ліст доводив, що та сама промислова революція підсилює національні відмінності і загострює конфлікти між націями.

Маркс наполягав на необхідності об'єднання робітників різних націй для боротьби проти спільного ворога — буржуазії. Ліст закликав до єдності усіх елементів однієї нації для відстоювання її інтересів перед іншими. Для Маркса ідеї 1789 р. та їх реалізація в житті новітньої капіталістичної держави були об'єктом критики, оскільки він вважав їх ілюзорними: вони ігнорували реалії «суспільства», в якому панувала приватна власність і людина пригноблювала людину. Завданням було взагалі скасувати політику як таку шляхом повномасштабної соціальної революції і таким чином визволити людство. Політичні теорії та інституції Заходу критикував і Ліст. Реальною основою політичної спільноти для нього була нація, яку він визначав як культурну спільноту (також, звичайно, як і мовну). Ця культурна спільнота мала оформитися політично, в межах своїх етнічних кордонів. Проте Ліст зосереджував свою критику переважно на тих закономірностях, які регулювали взаємини між націями, особливо на тих, що стосувалися свободи торгівлі. Як ми побачимо, Ліст вважав фрітредерство (принцип вільної торгівлі) димовою завісою, яка приховувала нерівноправні взаємини між націями (таким же чином як Маркс вбачав у гаслі політичної свободи ідеологічне прикриття для класового гноблення).

Найневідкладнішим і найважливішим пунктом порядку денного в сучасній політиці Маркс вважав заклик до пролетарської революції. В якому ж становищі опинявся він, коли Ліст виступав зі своїми «абсурдними» заявами про те, що найважливішим завданням німців є об'єднатися проти Англії, щоб не тільки зрівнятися з нею, а й перемогти її в економічному, культурному і політичному суперництві?

Виділення цих головних моментів дискусії між Марксом і Лістом дає можливість поставити деякі питання, з'ясуванню яких присвячена ця книга. Як порівняти і протиставити націоналізм з марксизмом і Ліста з Марксом? Чи можна стверджувати, що /29/ Ліст був особистістю, яка в інтелектуальному, особливо філософському плані, не поступалася Марксові, або що бачення світу крізь призму націоналізму було не менш широким і глибоким, ніж марксистське світосприйняття? Чи взагалі існує теорія націоналізму?

Зрозуміло, що без націоналізму неможливо уявити собі історію Європи XIX століття від Великої французької революції і Наполеона до початку першої світової війни. У XX столітті націоналізм неодноразово і успішно доводив свої можливості у змаганні з марксизмом і комунізмом. Очевидно також, що коли комуністична доктрина перемагала інші, вона завдячувала своїм успіхом саме націоналізмові, у якого запозичувала принаймні деякі з його принципів, не кажучи вже про ті випадки, коли комунізм сам ставав національним, по суті, націоналістичним. Нарешті, навряд чи треба окремо доводити, що і в сучасному світі націоналізм залишається однією з наймогутніших сил.

Проте навіть ті, хто визнає політичну вагу націоналізму, не вважають цей феномен змістовним і цікавим з інтелектуального погляду. Який зміст можна знайти в націоналізмі, крім антипатії до чужинців і відданості ідеї суверенності «власного народу»? Чи можна говорити про націоналізм як визначений світогляд (*Weltanschauung*), певну концепцію, яка мала б власне бачення людської природи, історії і суспільства,

розуміння закономірностей розвитку світу? Чи має націоналізм власних мислителів, яких можна було б поставити поруч з інтелектуальними гігантами інших спрямувань суспільної думки? Чи існує в націоналізмі постать, здатна висунути філософську альтернативу марксизмові? /30/

Щоб відповісти на ці запитання, варто спочатку з'ясувати ту «систему координат», у якій марксизм оцінюється як одне з найвпливовіших політичних та інтелектуальних спрямувань. Його значення, як правило, визнається у зв'язку з певними історичними процесами й подіями, і не тільки з тими, які покликали марксизм до життя, а й з тими, які він сам прагнув викликати та інтерпретувати. Першою з таких подій була промислова революція, що кардинально вплинула на економічне, соціальне, політичне й релігійне життя, спричинила появу цілої хвилі нових теорій, поглядів і рухів, серед яких дослідники виокремлюють три головних течії: марксизм, лібералізм і консерватизм (як вважає Джордж Ліхтгайм, марксизм був історичною противагою лібералізму — а цей останній з'явився раніше, як реакція на суперечності, породжені промисловою революцією)⁷.

Разом з промисловою революцією та «її відлуннями в теоретичній сфері» Велика французька революція з її колосальним впливом на Німеччину початку XIX століття стала головним початковим пунктом у згаданому дослідженні марксизму Джорджа Ліхтгайма. Він не обмежився вивченням лише ідей Маркса, а ще й простежив ідейну еволюцію та діяльність Марксових учнів і послідовників протягом цілої історичної епохи — аж до революції 1917 року в Російській імперії. Ліхтгайм вважає, що зрозуміти й оцінити Маркса можна лише враховуючи «ті історичні зміни, які той не тільки передбачав, але й запроваджував у життя». Марксизм був одночасно і «теоретичним відображенням», і «політичним суб'єктом» процесу соціальних змін, що стали породженням Французької та промислової революцій. Це була «теорія одного, особливого революційного руху ... ко-/31/трий виник як результат впливу індустріалізму на глибоко стратифіковане європейське суспільство дев'ятнадцятого століття», вона ж стала перехідною ланкою між Великою французькою і російською революціями⁸.

Очевидність тісного взаємозв'язку промислової революції з Великою французькою революцією загально визнана в сучасному суспільствознавстві. Ідея «подвійної революції» покладена в основу книги історика-марксиста Е. Гобсбаума «Революційна епоха 1789 — 1848»⁹. Інший дослідник історії ідей, Тріве Р. Тольфсен, також наголошує на тому, що взаємодія соціального, інтелектуального та ідеологічного розвитку вирішальним чином вплинула на обличчя епохи. Не тільки марксизм, а й інші соціалістичні течії виростили з цієї «взаємодії». Багато з тих, кому довелося визначати свої погляди на тогочасний світ, доходили висновку, що «принципи свободи і рівності, а також «постулати раціонального устрою світу» вимагали трансформації новонародженого індустріального суспільства у щось кардинально відмінне»¹⁰. На підтвердження власних міркувань Тольфсен наводить також аргументи іншого дослідника, Дж. Талмона, котрий зауважував, що промислова революція не могла автоматично викликати появи суспільних ідей лише самим фактом «створення нових умов». Тільки завдяки Великій французькій революції виникло те світосприйняття, яке дозволило людству підійти до якісно нового розуміння соціально-економічних змін, викликаних промисловою революцією¹¹. Інакше кажучи, інтелектуальний і політичний клімат, утворений Великою французькою революцією, став тим середовищем, у якому визрівали ідеї стосовно індустріального суспільства. /32/

Варто також навести міркування Франсуа Фуре, згідно з якими Французька революція «винайшла новий тип політичного дискурсу і практики, якими ми користуємося й зараз». Вона вивела «на історичну сцену ... практичний та ідеологічний спосіб суспільної дії, подібного якому раніше не існувало»¹². Фуре також виділив появу двох типів світосприйняття, які стали «фундаментом революційної свідомості». Один з них полягав у трансформації проблем особистості, моральних чи інтелектуальних дилем у політичну площину з відповідним висновком про те, що ці проблеми піддаються політичному вирішенню. Що ж до другого, то, «оскільки все можна пізнати і змінити — дія, знання і мораль ідеально збігаються... Отже, можливості й вигоди політичної дії безмежні»¹³.

Погодившись з думкою Фуре про те, що Французька революція стала першопоштовхом нової ери, Тольфсен робить висновок: «Те, що Франція «винайшла» у 1789 році, було не стільки демократією, скільки новим революційним феноменом, новим стилем ідеології і практики»¹⁴.

* * *

Усі ці спостереження важливі не тільки для розуміння розвитку марксизму, вони дають можливість зрозуміти також генезу націоналізму. Беручи до уваги згадані головні риси нового світогляду, ми відразу можемо визначити специфічність Марксового підходу на тлі всіх інших теорій, які у власний спосіб інтерпретували нові реалії. У чому ж полягала специфічність, відмінність, оригінальність Маркса? Напевне, саме в тому, що він поєднав аналіз згаданих політичних і економічних явищ у єдиній філо-/33/софській системі, яку він створив сам під впливом Гегеля. Беручи до уваги цей принцип поєднання філософії з політикою й економікою, можна зрозуміти причини вражаючої історичної поразки марксизму як політичної програми, і водночас — причину його тривалої інтелектуальної життєздатності.

Оскільки різні підходи до розуміння промислової революції формувалися під впливом філософських і політичних ідей, які, власне, не були продуктом простого «відображення» економічних процесів, нема нічого дивного у тому, що ці теорії трактували її суть і наслідки зовсім інакше, ніж соціалізм взагалі і марксизм зокрема. У 1931 р. американський історик Карлтон Дж. Гейз зауважував, що

«промислова революція — це не обов'язково інтелектуальна революція. Сама по собі вона не є ані націоналістичною, ані інтернаціоналістичною. За змістом вона механічна і матеріальна. Вона лише запроваджує вдосконалені засоби і більші можливості для розповсюдження будь-яких ідей, які продукуються впливовими індивідуальностями. Сталося так, що коли почалася промислова революція, найвпливовішою інтелектуальною течією, навіть поширенішою, ніж інтернаціоналізм, ставав націоналізм»¹⁵.

Націоналістичні доктрини, на думку Гейза, уперше з'явилися ще до промислової революції, «в аграрному суспільстві, перед настанням ери нових індустріальних технічних засобів», але вони поширилися і прогресували вже тільки після запровадження цих засобів і переходу від аграрного до індустріального суспільства. Вражаючі досягнення промислової революції дали можливість «закріпитися» націоналістичним ідеям. Поширення впливу промислової революції, робить висновок Гейз, відбувалося /34/ «паралельно з зростанням і поширенням популярності націоналізму»¹⁶. Розвиваючи цю ідею, ми можемо «локалізувати» той пункт на карті історії, в якому, завдяки збігові цілого ряду факторів, подій і впливів, відбулося народження націоналізму в доіндустріальну епоху. В цьому пункті зійшлися й деякі культурні течії, такі, як, наприклад, німецький романтизм, і ідеї Французької революції, і, нарешті, — певні історичні події, які відбулися у Східній Європі, головним чином — поділи Польщі й виникнення «польського питання». Не можна не згадати ті явища і події, які через часову віддаленість також вплинули на генезу націоналізму хоча і опосередковано, але не менш вирішальним чином, — йдеться про появу друкарства і протестантську Реформацію (див. розділ 6). Усі ці фактори створили умови для формування інтелектуального і політичного клімату, сприятливого для появи націоналістичної доктрини і відповідно — критики промислової революції з позицій цієї доктрини.

Гейз був одним з перших, хто помітив це. Він, зрозуміло, визнавав, що економічний лібералізм власників підприємств і соціалізм фабричних робітників були двома першорядними доктринами, які безпосередньо віддзеркалювали парадокси промислової революції¹⁷. Однак він також вказував на те, що економічний лібералізм і марксівський соціалізм хоча й були початково «сформульовані як суто економічні доктрини», поступово набули «націоналістичного звучання і вплинули на розвиток націоналізму дев'ятнадцятого століття». Крім того, він перший відзначив те, що і в політичній економії були специфічні, суто /35/ націоналістичні мотиви, і вони, безсумнівно, «значно вплинули на еволюцію націоналізму»¹⁸.

Однією з центральних ідей цієї книги — варто наголосити на цьому ще раз — є те, що націоналізм не був породженням промислової революції, він з'явився раніше, отже, конкретно *націоналістична* реакція на цю революцію не може бути зведена до ліберальних, консервативних чи соціалістичних позицій.

Той, хто обмежує себе таким чином і розглядає лише «лібералізм», «консерватизм» чи «соціалізм», як самодостатні поняття, не завжди пам'ятає, що ці визначення мають на увазі як зрозумілий факт наявність усталеної соціально-політичної спільноти, іншими словами, певного типу суспільства. Навіть більше, відповідно до такого підходу, ця спільнота має бути достатньо розвиненою, оскільки вона складається з буржуазії, землевласників та промислових робітників (інтереси цих груп і «відображають» згадані ідеології). Такий підхід не тільки хибує на механістичну прямолінійність і обмеженість, безпосередньо адресуючи певні ідеології конкретним економічним класам. Він також випускає з поля зору той факт, що XIX і XX ст. були періодами, коли різноманітні традиційні державні утворення, етнічні групи, регіональні й релігійні спільноти переплавлувалися, переформовувалися в нації. Ліберали, консерватори і соціалісти під впливом промислової революції розвивали свої ідеології у рамках вже існуючих суспільств і державних утворень.

Проте були ще націоналісти, які стали активною силою в утворенні нових спільнот, і саме вони переймалися питанням — як промислова революція вплинула на /36/ становище їхньої нації (яка нерідко ще перебувала у стадії формування) у порівнянні з іншими націями.

Ми вже порушили багато тем, на яких можна побудувати порівняльний аналіз марксизму та націоналізму і протиставити їх. Додамо до них ще одну. Коли люди розглядали проблеми, породжені промисловою революцією, в системі понять, яку вони так чи інакше сформували під впливом ідей і подій Великої французької революції, для багатьох ставало зрозумілим, що ці дві революції пропонували різні підходи до вирішення питання влади і керівництва суспільством. Суть 1789 року, звичайно, полягала у принципах свободи, рівності і братерства, демократії і суверенності нації. Ключові питання, які підіймала промислова революція, стосувались керівництва, фахівців, експертів; в центрі уваги була роль менеджера, вченого, інженера, підприємця у вирішенні проблеми — як узгодити економічні інтереси капіталістичного менеджменту з політичними інтересами ширшого загалу, з національними інтересами взагалі?

Маркс з його всеохоплюючою схемою революції вважав, що в нього є готовий рецепт вирішення цієї проблеми (як і взагалі будь-якої іншої). Ліберали, демократи і консерватори також мали свої власні ідеї щодо того, хто може стати на чолі нації, керувати економікою, і як будувати взаємини між політикою і «громадянським суспільством». Але і націоналісти не стояли обч.

У праці, присвяченій історії Європи, під красномовною назвою «Свобода проти організації. 1814 — 1914 рр.» відомий англійський філософ Бертран Расел так пояснював свою головну ідею:

«Мета цієї книги — простежити протистояння і взаємодію двох /37/ основних принципів, що стали основою змін у XIX столітті: віри в СВОБОДУ (яку сповідували ліберали і радикали) і в необхідність ОРГАНІЗАЦІЇ, яка виникала з природи промисловості й науки»¹⁹.

Націоналізм — і саме тут ідеї Ліста особливо важливі й цікаві — мав власне бачення дилем, породжених протистоянням «свободи» (однієї з головних ідей 1789 р.) і «організації» — центрального питання епохи підйому промисловості.

Цю проблему, хоча і в рамках дещо відмінної системи понять і в ширшому контексті, розглянув Александр Гершенкрон у книзі «Економічна відсталість в історичній ретроспективі» (1962), яка мала великий вплив на світове суспільствознавство. Оцінюючи історичну роль націоналізму взагалі і Ліста зокрема, Гершенкрон зауважував, що в Англії, звідки починалася промислова революція, раціональні аргументи на користь індустріалізації не потребували освячення «квазірелігійною вірою». Проте у Франції, Німеччині та Росії, які стали на шлях промислового розвитку після Британії, виникла необхідність створити «ідейне підґрунтя запізнюваної індустріалізації», яке було б «духовним важелем програми промислового стрибка»: тут не можна було уникнути втручання ідеології.

«Щоб прорватися крізь бар'єри стагнації у відсталій країні, щоб викликати у людей натхнення і спрямувати їхню енергію на службу справі економічного розвитку, — писав Гершенкрон, — потрібні були сильніші ліки, ніж проста обіцянка кращого розподілу ресурсів чи нижчої ціни на хліб. У цих умовах навіть бізнесмен, навіть класичний тип підприємця, здатного на ризик і новачі, потребує могутніших стимулів, ніж перспектива високого прибутку. Що справді потрібно, аби подолати гори /38/ звичної повсякденності і забобонів, — це, за словами Сен-Сімона, віра в те, що золотий вік людства — не в минулому, а у майбутньому»²⁰.

На думку Гершенкрона, вчення Сен-Сімона стало ідеологією промислового перевороту у Франції. (Гершенкрон не змішує Англію і Францію в один пріснявий коктейль з наліпкою «Захід»). В Росії відповідну ідеологічну функцію перебрав на себе наприкінці XIX ст. марксизм, а у Німеччині — доктрина Ліста:

«Теорії індустріалізації Фрідріха Ліста у найзагальнішому плані можна вважати спробою перекласти надихаючий заклик сен-сімонізму на мову, сприйнятну в німецькому середовищі, в якому відсутність вчасної політичної революції і раннього національного об'єднання зробили націоналістичний сентимент найвиразнішою ідеологією промислового перевороту. Ця спроба була зроблена людиною, яка особисто була тісно пов'язана з ідеями Сен-Сімона»²¹.

Схема, запропонована Гершенкроном, дає зразок того, як можна аналізувати деякі з оглянутих вище проблем, особливо ті, які стосуються історичної ролі націоналізму та його взаємодії з марксизмом. На думку Гершенкрона, націоналізм і марксизм, разом з доктриною Сен-Сімона, були конкуруючими теоріями модерного промислового розвитку (індустріалізації) і відповідно — програмами побудови новітнього суспільства.

Якби сучасні історики Німеччини надавали більше уваги Лістові й націоналізмові і якби вони визнали його теорію специфічно націоналістичною реакцією на промислову революцію, вони, мабуть, не звинувачували б німецьку «буржуазію» за її нездатність діяти так, як вона мала діяти відповідно до /39/ їхніх уявлень про неї. В їхньому розумінні, згідно з класичним «західним» сценарієм розвитку, буржуазія рішуче протиставляє себе феодалізмові і захоплює державну владу, переслідуючи власні інтереси. Однак німецька буржуазія діяла «не за сценарієм»: вона «приспосовувалася» до старого режиму, юнкерства і так далі. Згідно з цим поглядом, німецьке суспільство після 1871 р. являло собою суміш старорежимної політики і сучасної економіки. Цей специфічно німецький «особливий шлях» (*Sonderweg*) нібито був відображенням основних «аномалій» німецької історії XIX ст. і саме він призвів безпосередньо до Гітлера у XX ст. (Ця ідеологізована схема детально проаналізована у праці Девіда Блекберна і Джефа Лі) ²².

Гадається, що основний недолік даної теорії полягає у тому, що вона подає історію німецької нації як ізольований і самодостатній процес. Варто погодитися з твердженням критиків теорії «особливого шляху» про те, що німецька буржуазія «бачила зразок власного майбутнього в промисловому розквіті Британії», отже, для неї очевидним був тільки один шлях власної менш розвиненої країни до цього бажаного майбутнього — шлях суперництва з Британією. Відповідно, цей «зовнішній» фактор треба було враховувати у внутрішній політиці поруч з такими «внутрішніми», як, наприклад, економічні і політичні взаємини між класами. Саме на це вказував Ліст — і саме це відкидав Маркс, коли у 1840 р. уперше сформулював свої звинувачення на адресу німецької буржуазії (докладніше див. розділи 3 і 4). Те, що вважалося неспроможністю чи навіть зрадливістю буржуазії, було, якщо дивитися на це крізь призму світової історії, лише раціональним вибором. /40/

Багато вчених визнавали Ліста однією з найвидатніших постатей в історії націоналізму і вважали його досить важливою фігурою для порівняння з Марксом. Ще у 1928 р., наприклад, Альфред Мойзель видав порівняльну студію про Маркса і Ліста ²⁴. Економічним теоріям Маркса і Ліста була присвячена книга Фрідріха Ленца, автора численних праць про Ліста ²⁵. У 1941 р. ще один автор, Карл Льовіт, відзначав, що блискуча феноменологія історії, розроблена Гегелем, у XIX ст. була скоригована Ф. Лістом і Марксом, які «досить швидко розробили власне бачення ери нових технічних і соціально-економічних зрушень». Визнання ролі Ліста у книзі Льовіта відповідало також поглядам Йогана Пленге, котрий ще у 1911 р. схарактеризував Ліста і Маркса як двох філософів, які не лише спромоглися осмислити реалії нової індустріальної ери, але й «відкинули систему Гегеля і дали зразки більш сприйнятлого інтелектуального стилю» ²⁶.

Значно пізніше, у 1964 р., інший дослідник — Едуард Гайман, також порівнюючи Ліста з Марксом, писав:

«Ліст не обмежився загальним протестом проти доктрини вільної торгівлі; він піддав критиці її основи. Дух цієї критики майже марксистський. Він не вдається до міркувань щодо обґрунтованості теорії як такої і не втягується у суто академічні диспути щодо правильності чи хибності аргументації. Його критика доктрини фрітредерства скоріше обумовлена конкретними інтересами і подається як узагальнення цих інтересів — тобто у тій формі, яку Маркс пізніше назвав ідеологією» ²⁷.

Ліст критикував класичну школу (А. Сміта) за навмисне ігнорування того факту, що вільна торгівля між націями, які перебувають на різних щаб-41/лях економічного розвитку, поглиблює нерівність між ними не тільки в економічній, але і в політичній та культурній сферах. Лістова критика нерівноправних відносин між націями в умовах вільної торгівлі являє, на думку Гаймана, «чітку паралель» критиці Сімонді і Маркса, спрямованої проти *внутрішніх* умов, які породжували нерівність між класами ²⁸.

Саме тут ми дійшли до пункту, на якому варто зробити особливий наголос: подібно до Маркса Ліст вважав, що економіка міцно пов'язана з політикою, і цей зв'язок стає ще тіснішим у новітню індустріальну епоху. Ліст не лише бачив взаємний зв'язок між економікою і політикою — для нього, як і для Маркса, політекономія була елементом значно ширшої інтелектуальної системи, світогляду (*Weltanschauung*), найзагальнішого бачення історії і суспільства, нарешті — частиною його програми побудови майбутнього. Проте, на відміну від Маркса, основою світогляду Ліста було відображення інтересу нації, а не класу.

У той же час, на протипагу іншим представникам економічного націоналізму (про яких йтиметься пізніше), Ліст адресував свою програму не державі, а «нації» — в його розумінні — культурно-мовній спільноті, якою і була німецька нація його часів. Ліст визнавав роль і значення держави, але він вважав, що ця держава перш за все має бути *національною*. Пропонуючи свою програму економічної модернізації і політичного об'єднання Німеччини, він виходив з визнання наявності спільної німецької культурної ідентичності і в цьому контексті чітко пов'язував в одну систему культуру, політику й економіку. Саме це дає підстави називати Ліста одним з перших політекономів, хто «намагався шляхом економічного /42/ розвитку перетворити національно-культурну спільноту (*Kulturnation*) на політичну націю»²⁹. Варто наголосити також на тому, що доктрина Ліста не була специфічно «німецькою», корисною лише для «домашнього ужитку». Як зауважив Франц Шнабель, будь-який народ, котрий хоче досягти економічної незалежності, може спиратися на цю теорію»³⁰.

Видатний дослідник творчості Ліста, Едгар Салін також підкреслював цю універсальність і життєздатність його ідей. У післямові до зібрання творів Ліста, що було видане у 1935 р. (ця післямова була вилучена нацистською цензурою і опублікована тільки у 1962 р.), Салін так охарактеризував значення і масштаб Ліста:

«Не було такого вченого, політика чи економіста за винятком Токвіля і Маркса, який мав би таке блискуче і точне «проникнення у майбутнє», фактично — в наше сучасне життя. Будь хто, кому доведеться писати про розвиток відсталих країн, має спочатку пройти курс навчання у цього великого засновника теорії і політики розвитку»³¹.

Погоджуючись з цією думкою, ми підемо далі, стверджуючи, що доктрина Ліста, яка поєднувала культуру, політику і економіку в єдиній, масштабній системі бачення світу, наблизилася до розуміння суті націоналізму значно ближче, ніж думка будь-якого іншого мислителя.

Найвидатніший представник «ідеалістичної» школи в німецькій історіографії Фрідріх Майнеке (1862 — 1954) вважав соціалізм і націоналізм «двома головними течіями епохи» після Великої французької революції і пов'язував їх поширення із стрімким зростанням кількості населення, викликаним промисловою революцією. Соціалізм, — писав Майнеке, — був ідеологією мас, які боролися за покращення /43/ умов життя, у той час як націоналізм «збирав основне коло прихильників ... серед освіченого середнього класу, котрий збагачувався сам». На думку Майнеке, цей середній клас та його світогляд були, крім іншого, «продуктом зрушень ... які відбувалися у старому європейському суспільстві з кінця вісімнадцятого століття»³².

Майнеке не був прихильником ані націоналізму, ані соціалізму, проте він визнавав їх глибоко обумовленими і виправданими історично: «вони були ... інстинктивними спробами розв'язати проблеми людства, які виникли у результаті безпрецедентного у світовій історії зростання населення»³³. Соціалізм, котрий став євангелієм мас, «піднявся могутньою повинню... і захлинув традиційну культуру старого світу». Разом з нею піднялася інша — хвиля націоналізму.

«Ця друга хвиля зіткнулася з першою, певною мірою послабивши і збивши першу; її метою була не докорінна соціальна революція, а посилення політичної могутності нації»³⁴.

З тих же позицій охарактеризував новітню епоху видатний історик юдаїзму С. Вітмаєр Барон, говорячи про націоналізм і класову боротьбу як про «визначальні фактори в еволюції модерного світу». Соціальна революція, писав він, «часто протиставляла одну частину нації іншій і виходила за межі національних кордонів». Її розвиток «значно ускладнювався одночасним розгортанням націоналістичної революції, також безпрецедентної за масштабами та інтенсивністю». Подальший розвиток Бароном даної тези можна вважати своєрідною анотацією головної теми нашої книги:

«В той час, як соціальна революція ставала все більше інтернаціональною за своїми світоглядними принципами, а її найактивніші сили /44/ крокували під прапором соціалістичного «Інтернаціоналу», націоналістична революція здобувала свої найважливіші перемоги. Італія і Німеччина, подрібнені протягом безнадійно тривалого часу, досягли нової єдності під гаслами національного принципу, а карта Європи стала об'єктом постійних і насильницьких змін. Це надало легітимності найбільш підірваним і бунтівним рухам в старих, занепалих багатонаціональних імперіях. Цікаво, що саме тоді, коли націоналізм, здавалося, досягнув апогею свого розвитку під час першої світової війни, розваливши Австро-Угорщину, Туреччину і царську Росію, і домігся найширшого визнання принципу «національного самовизначення», соціалістичний Інтернаціонал прийшов до своєї першої великої перемоги в Комуністичній Революції»³⁵.

* * *

Якщо визнати представлені тут аргументи ґрунтовними, тоді традиційну схему взаємозв'язків і взаємодії інтелектуальних і політичних сил в Європі ХІХ століття треба переглянути. Особливо це стосується місця марксизму у даній схемі. Традиційно марксизм розглядається як виклик класичній політекономії, яка, в свою чергу, мала бути репрезентантом ідеології капіталістичної системи. Відповідно до цього, марксизм виглядає як критика капіталізму «зсередини», критика від імені паріїв цього суспільства — пролетаріату. Такий підхід не враховує того очевидного факту, що історично марксизм формувався не лише як критика капіталістичних виробничих відносин в одній конкретній країні. Це також була критика націоналізму і релігії, програма вивільнення людей з-під впливів усіх «опосередкова-/45/них» форм суспільної свідомості, які заважали історичній метаморфозі індивідуалістичної особистості в «особистість вселюдську». Однією з головних тез марксизму була та, що пролетаріат не обмежує себе національною свідомістю і тому діє в наднаціональних масштабах. Саме тому від початків свого розвитку марксизм вбачав в націоналізмі суперника і ворога.

Отже, система взаємин марксизму не будувалася на дихотомії «капіталізм-комунізм», вона включала в себе *також* третій елемент — націоналізм, хоча і сам Маркс, і більшість його послідовників вбачали в націоналізмі лише відображення егоїстичних економічних інтересів буржуазії і не визнавали його «третьою стороною». Але реально націоналізм таки був активною силою на історичному полі бою, де марксизм зустрівся з капіталізмом. Націоналізм став реакцією на панування розвинутих капіталістичних держав Заходу і одночасно — критикою ідеології вільної торгівлі, отже, у цій якості він був союзником соціалізму. Одночасно він діяв як альтернатива не тільки класичному, «космополітичному» капіталізмові, але також і марксизмові. Як суперник соціалізму він сприяв процесові формування окремих національних спільнот з їх власними економічними і політичними інтересами — спільнот, які, зрозуміло, включали в себе і робітників. Але цим він протиставляв себе зусиллям соціалістів, спрямованим на побудову єдності робітників поза національними кордонами. У той час, як марксисти принципово вважали будь-яку державу інструментом класового панування і проповідували ідею її «відмирання», націоналісти поклали в основу світогляду саме принцип побудови національної держави. /46/

Отже, як марксизм, *так* і націоналізм в епоху між 1789 і 1917 — 1918 рр. були, згадуючи вислів Ліхтгайма, «теорією окремого специфічного революційного руху». Націоналізм був не тільки «теоретичним відображенням» процесу побудови нації і національної держави, але й дієвою силою цього процесу. Якщо 1917 р. можна вважати (як твердить Ліхтгайм) переломною датою в історії марксизму, то і для європейського націоналізму 1917 — 1918 роки були вирішальним періодом. У ці часи, змагаючись між собою, поборюючи один одного, марксизм і націоналізм переживали в ході цього протистояння глибокі метаморфози, викликані, хоча як це і парадоксально, взаємними впливами.

Примітки

¹ Карл Маркс о книге Ф. Листа «Национальная система политической экономии» // Вопр. ист. КПСС. — 1971. № 12. — С. 3 — 27. Оригінальна німецька версія була опублікована у 1972 р. Цитати з цієї праці Маркса нижче подаються за українським виданням: К. Маркс. Про книгу Фрідріха Листа «Національна система політичної економії» // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1980. — Т. 42. — С. 213 — 240.

² Gavin Kitching. Nationalism: The Instrumental Passion // Capital and Class. (Spring 1995). — №25. — p. 115.

³ Енгельс — Марксу, 17 березня 1845 р. // Там само. — Т. 27. — С. 25.

⁴ Ф. Енгельс. Ельберфельдські промови // Там само. — Т. 2. — С. 522.

⁵ Там само. — С. 528.

⁶ Там само.

⁷ George Lichtheim. Marxism: An Historical and Critical Study. — New York, 1962. p. xiii, 24 — 25.

⁸ George Lichtheim. Op. cit, pp. xiv — xv, xii — xviii. /47/° E. J. Hobsbawm. The Age of Revolution 1789 — 1848. — New York: New American Library, 1962.

- ¹⁰ Trygve R. Tholfsen. *Ideology and Revolution in Modern Europe: An Essay on the Role of Ideas in History*. — New York, 1984, p. 76.
- ¹¹ J. L. Talmon *The Age of Revolution // Encounter* 21 (September 1963). Цит. за: Trygve R. Tolfsen. *Op. cit.* p. 76.
- ¹² Francois Furet. *Interpreting the French Revolution*. — Cambridge, 1971, pp. 46, 23
- ¹³ Там само. — С. 25.
- ¹⁴ Tholfsen, *Op. cit.*, p. 36 — 37.
- ¹⁵ Carlton J. Hayes. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. — New York, 1950. — p. 237.
- ¹⁶ Там само. — С. 232 — 233.
- ¹⁷ Там само. — С. 249.
- ¹⁸ Там само. — С. 262.
- ¹⁹ Bertrand Russell. *Freedom versus Organization. 1814 — 1914*. — London, 1949. — p. 8.
- ²⁰ Alexander Gershenkron. *Economic Backwardness in Historical Perspective // Economical Backwardness in Historical Perspective*. — Cambridge, MA, 1966. — p. 24.
- ²¹ Там само. — С. 25.
- ²² David Blackburn and Geoff Eley. *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth Century Germany*. Oxford and New York, 1966.
- ²³ Там само. — С. 86.
- ²⁴ Alfred Meusel. *List und Marks. Eine vergleichende Betrachtung*. — Jena, 1928.
- ²⁵ Friedrich Lenz. *Friedrich List, die «Vulgärökonomie» und Karl Marx*. — Jena, 1930.
- ²⁶ Karl Lowith. *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought*. — Garden City, NY, 1967. Оригінальна швейцарська версія опублікована у 1941.
- ²⁷ Eduard Heinmann. *History of Economic Doctrines. An Introduction to Economic Theory*. — New York, 1964. — p. 130 — 131.
- ²⁸ Там само. — С. 131.
- ²⁹ Hans Gehrig. *Friedrich List Wegherei einen neuen Wirtschaft*. — Berlin, 1966. — p. 19. /48/
- ³⁰ Franz Schnabel. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert // Erfahrungswissenschaften und Technik*. — Freiburg, 1954. — Vol. 3. — p. 368.
- ³¹ Edgar Salin. Ein Nachwort zur List-Ausgabe als Vorwort für Künftige List — Leser // *Mitteilungen der Friedrich List Gesellschaft* 3. — 1962. No. 11/12 (December 31, 1962). — p. 347.
- ³² Friedrich Meinecke. *The German Catastrophe: Reflections and Recollections* (Trans, by Sydney B. Fay). — Boston, 1963. — p. 3.
- ³³ Friedrich Meinecke. *Op. cit.*, p. 5.
- ³⁴ Там само. — С. 3.

Частина перша

2. Маркс і Німеччина: «Критика Гегеля»

Якими були філософські і політичні погляди Маркса у 1845 році, коли він виступив з критикою Ліста? Чи були вони вже «марксистськими» у загальному розумінні цього слова? За словами Енгельса, на той час Маркс уже сформулював головні положення, які склали ядро «Маніфесту Комуністичної партії». У передмові до англійського видання «Маніфесту» (1888) Енгельс згадував, що саме у 1845р. висновок про те, що «... в кожному історичну епоху домінуючий спосіб економічного виробництва та обміну і зумовлювана ним будова суспільства становлять основу, на якій ґрунтується політична історія цієї епохи і історія її інтелектуального розвитку», вже можна було вважати Марксовим кредо.

Звідси, згадував Енгельс, Маркс виходив на ширші узагальнення: «Відповідно до цього, вся історія людства ... була історією боротьби класів, боротьби між експлуатуючими і експлуатованими, пануючими і пригнобленими класами...» Заклавши основу розуміння природи людського суспільства або, іншими словами, бачення його «анатомії» і «морфології» (взаємодії і взаємозалежності економічної, соціальної, політичної та інтелектуальної сфер) та визначивши його рушійні сили і спрямування розвитку — Маркс склав для себе узагальнюючу, синтетичну картину історії і суспільства. Зокрема він зробив такий висновок:

«... історія цієї класової боротьби в даний час досягла у своєму розвитку того ступеня, коли експлуатований і пригноблений клас — про-/51/летаріат — не може вже визволити себе з-під ярма експлуатуючого і пануючого класу — буржуазії, — не визволяючи разом з тим раз і назавжди всього суспільства від усякої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби». (Енгельс додав до цього: «До цієї думки, яка, на мій погляд, повинна для історії мати таке ж саме значення, як для біології мала теорія Дарвіна, обидва ми поступово наближались ще за кілька років до 1845 року. В якій мірі мені вдалось просунутися в цьому напрямі самостійно, найкраще показує моя праця «Становище робітничого класу в Англії». Коли ж весною 1845 р. я знов зустрівся з Марксом в Брюселі, він уже розробив цю думку і виклав її мені майже в тих самих ясних висловах, в яких я навів її тут»¹).

Таким чином, на основі аналізу минулого Маркс поставив діагноз сучасному і сформулював програму, яка мала забезпечити прорив в абсолютно нову еру історії людства. У статті «До історії Союзу комуністів» (1885) Енгельс писав, що вже у 1844 р. Маркс дійшов висновку про те, що

«... взагалі не державою зумовлюється і визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством зумовлюється і визначається держава; це значить, що політику і її історію треба пояснювати економічними відносинами і їхнім розвитком, а не навпаки»².

Існує величезна кількість праць, присвячених аналізу витоків політичних, філософських та економічних поглядів Маркса, його молодим рокам або, користуючись назвою книжки Девіда Макклілана, «домарксистському Марксові». У нашій книзі ми зосередимося головним чином на ставленні Маркса до національного питання взагалі і націоналізму зокрема. Відтак звернемося саме до тих його праць, які допоможуть нам у цьому. Утім, перш ніж зробити /52/ це, дозволимо собі два попередніх загальних зауваження стосовно Марксової думки.

По-перше, на початковому етапі формування своїх філософських і політичних поглядів Маркс твердив, що його критика сучасного суспільства була не результатом філософських узагальнень та міркувань, а навпаки — продуктом безпосередніх спостережень реального життя (про це він сам писав у приватному листуванні). Ця критика не потребувала відповідної філософської чи будь-якої іншої надбудови, вона була логічним результатом його власних спостережень повсякденного життя, мала суто емпіричний характер³. У цей час Маркс ще не визначав пролетаріат як головну матеріальну силу, покликану історією здійснити велику місію визволення людини. Як вказує Лешек Колаковський, пізніший вибір Марксом пролетаріату на роль класу, який визволить себе і суспільство в цілому, був результатом «скоріше філософського узагальнення, ніж підсумком спостережень»⁴.

По-друге, дослідження політичної економії почалися пізніше, коли економіка стала для Маркса наріжним каменем, матеріальною основою втілення його світоглядних настанов, його філософської системи. У 1842 — 1843 рр. політична економія ще залишалася для Маркса *terra incognita*, хоча згодом, у 1859 р., він згадував про те, що почав цікавитися економічними проблемами вже під час роботи редактором газети «*Rheinische Zeitung*» (жовтень 1842 — березень 1843). Його тодішній інтерес до економічних проблем був,

мабуть, пов'язаний з дебатами з питань вільної торгівлі та протекціонізму, однак він нічого не написав з цієї проблематики. Утім, як зауважує Майкл Еванс, «досить дивно, що редактор ліберальної газети, редагування якої спочатку пропонували Фрідріхові Лісту, не взяв слова в дискусії, /53/ яка виникла після виступу Ліста на захист протекціонізму в його книзі «*Das nationale System der politischen Ökonomie*», опублікованої у травні 1841 р.»

Еванс також додає, що вперше Маркс згадав Ліста у праці «До критики гегелівської «Філософії права» (кінець 1843 — січень 1844) і що лише в березні 1845 р. Маркс написав свою критику Ліста⁵. Отже, саме читаючи Ліста, Маркс вперше почав серйозно вивчати проблеми політичної економії. У цьому є певний парадокс: знайомство Маркса з політичною економією почалося не з читання праць її західних класиків, а зі знайомства з творами головного німецького критика цих класиків. На думку Гарета Стедмена Джонса, «до появи незакінченого есе про Ліста, що було написане на початку 1845 р., Марксові зауваження щодо нової промисловості мали поверховий і описовий характер»⁶.

Серед ранніх праць Маркса найцікавішою для нашого дослідження є й така: «До критики гегелівської філософії права. Вступ». Ця робота стала етапною у формуванні світогляду Маркса, у побудові світоглядкової схеми, в якій визначалося співвідношення між політикою, правом, філософією та економією. Саме тут Маркс вперше згадав про визвольну місію пролетаріату. І саме з цієї праці ми уперше дізнаємося про погляди Маркса на націю, у даному випадку — на Німеччину, яка для нього була частиною набагато важливішого і більшого цілого — «модерного суспільства» чи «цивілізації». Нарешті, вона відповідає предметові наших зацікавлень ще й тому, що саме тут Маркс вперше згадує ім'я Фрідріха Ліста. Надалі ми називатимемо її «Критикою Гегеля», але зауважимо, що її не треба плутати з іншою, значно просторішою працею під назвою «До критики гегелівської філософії права»⁷. /54/

Максимілієн Рубель і Маргарет Маналь вказують на те, що саме у «Критиці Гегеля» Маркс «уперше згадує пролетарський «клас» і говорить про формування промислового робітничого класу, котрий має діяти як визвольна суспільна сила», отже, дана праця «є у певному сенсі зародком майбутнього «Маніфесту Комуністичної партії»⁸. Рубель і Маналь стверджують також, що у цьому есе міститься «соціологічний» аналіз релігії, держави та права «як елементів суспільної надбудови».

«Релігія є точкою відліку, а людина — орієнтиром цього дискурсу. Саме людина створює релігію, — починає Маркс, — а не навпаки: релігія є її теорією світу, її удаваною самореалізацією, оскільки вона живе в умовах, які не дозволяють їй реалізувати себе у реальному світі»⁹.

Вони зауважують і таке: Маркс вважав, що критику теорії держави і права можна здійснювати у той же спосіб, що і «критику» релігії, тобто шляхом аналізу умов реального світу. Саме таким шляхом пішов Маркс у своїх міркуваннях щодо німецької філософії і Німеччини взагалі¹⁰.

Усі ці міркування наведені для того, щоб виправдати подальші простори цитування «Критики Гегеля». Маркс починає з того, що критика релігії, яка «для Німеччини ... по суті, закінчена», є передумовою «... всякої іншої критики».

«Основа релігійної критики, — писав Маркс, — така: людина створює релігію, релігія ж не створює людину. А саме: релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила. Але людина — не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це світ людини, держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, неправдивий світогляд, бо саме вони — неправдивий світ. Релігія є загальна теорія цього світу... Во-/55/на перетворює у фантастичну дійсність людську сутність, тому що людська сутність не має справжньої дійсності. Отже, боротьба проти релігії є опосередковано боротьбою проти того світу, духовною втіхою якого є релігія»¹¹.

Відразу ж за цим ішов загальновідомий пасаж, в якому Маркс назвав релігію «опіумом народу», а також стверджувалося, що «скасування релігії як ілюзорного щастя народу є вимога його дійсного щастя». Маркс порівнював релігію з «ілюзорним сонцем, яке рухається навколо людини доти, поки вона не починає рухатися навколо себе самої».

«Завдання історії, — вів він далі, — з того часу, як зникла правда потойбічного світу, — утвердити правду поцейбічного світу. Найближче завдання філософії, що перебуває на службі історії, полягає — після того як викрито священний образ людського самовідчування — в тому, щоб викрити самовідчування в його несвященних образах. Критика неба перетворюється, таким чином, у критику землі, критика релігії — в критику права, критика теології — в критику політики»¹².

Це була досить масштабна (щоб не сказати амбітна) декларація щодо значення «історії» та «філософії» у справі визволення людини від «людського самовідчуження». Погляньмо ж на те, якими були перспективи Німеччини у контексті цього масштабного завдання.

Ми побачимо, що Маркс не обмежувався заявами загального характеру щодо взаємин між політикою, історією, релігією та філософією. Він також піддав аналізу конкретні умови існування Німеччини і окреслив певні напрями практичної дії. Він вказував на те, що розглядає безпосередньо не «оригінал, а копію — німецьку філософію держави і права — з /56/ тієї простої причини, що за вихідну точку бере Німеччину»¹³.

Причину з'ясувати неважко: Маркс вважав, що одна з головних проблем Німеччини полягає в її відсталості. Мати справу з німецьким *Status quo* — вже означало боротися в анахронізмах.

«Навіть заперечення нашої політичної сучасності, — писав Маркс, — лежить уже в історичній коморі сучасних народів ... Відкидаючи німецькі порядки 1843 р., я, за французьким літочисленням, перебуваю навряд чи навіть в 1789 р. і вже ніяк не в фокусі сучасності»¹⁴.

Які висновки робив Маркс з факту відставання Німеччини у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах? Якими були перспективи визволення? Чи існували шляхи вирішення цієї проблеми, і якщо існували, то якими вони були?

Одне стає зрозумілим з самого початку: Маркс не вірив у те, що є якийсь специфічно німецький шлях вирішення даної проблеми: він виходив з порівняння Німеччини з Заходом. Боротьба *ancien régime* проти «нового світу» у розвинених країнах Заходу була «трагічною», казав Маркс, оскільки на боці першого «стояла не особиста, а всесвітньоісторична хибна думка». Однак «сучасний німецький режим», німецький «новітній *ancien régime*» є «тільки комедіант такого світопорядку, дійсні герої якого вже померли». Отже, як тільки «сучасна політико-соціальна дійсність» стає предметом критики і, таким чином, виходить на рівень «справжніх політичних проблем», вона «опиняється за межами німецького *status quo*; інакше вона б розглядала свій предмет на такому рівні, який нижчий від дійсного рівня цього предмета»¹⁵.

Саме на основі цих міркувань складалося ставлення Маркса до пропонованих Фрідріхом Лістом /57/ заходів щодо митного протекціонізму, спрямованого на захист німецької промисловості. У викладі Маркса Ліст (якого Маркс уникав називати власним іменем) саме і був живим прикладом того, що може трапитися, якщо *не* відкидати «німецького *status quo*» і намагатися виробити специфічно німецькі шляхи вирішення проблем, які Маркс називав центральними і універсальними у житті сучасного суспільства (а не тільки Німеччини):

«Відношення промисловості, взагалі світу багатства, до політичного світу є одна з головних проблем нового часу. В якій формі починає ця проблема цікавити німців? У формі протекційних мит, заборонної системи, національної економії. Тевтономанія перекочувала з людини в матерію, і, таким чином, одного прекрасного ранку наші рицарі бавовни і герої заліза прокинулися патріотами. Отже, в Німеччині починають визнавати суверенітет монополії всередині країни, наділяючи монополію суверенітетом ззовні. Отже, в Німеччині ще тільки збираються покласти початок тому, чому у Франції і Англії збираються вже покласти кінець. Старі, гнилі порядки, проти яких теоретично повстають ці країни і які вони ще тільки терплять, як терплять кайдани, в Німеччині вітають як світанок прекрасного майбутнього, що ледве ще тільки зважається перейти від лукавої теорії [*listigen* — «лукавий» німецькою мовою — каламбур від імені Ліста] до найбезсоромнішої практики. В той час, як у Франції і Англії проблема означає: політична економія або панування суспільства над багатством, в Німеччині вона означає: національна економія або панування приватної власності над нацією. Отже, у Франції і Англії мова йде про те, щоб знищити монополію, яка розвинулась до крайніх своїх меж; а в Німеччині — про те, щоб розвинути моно-/58/полію до крайніх її меж. Там іде мова про розв'язання питання, тут — лише про колізію. Це — досить показовий приклад німецької форми сучасних проблем, приклад того, як наша історія, подібно до невмілого рекрута, що повторює старі вправи, вважала досі своїм завданням лише повторювати заяложені історії»¹⁶.

Суть цієї просторої звинувачувальної промови можна викласти простішою, «негегелівською» мовою: згідно з Марксом, скасування капіталістичної системи в Англії і Франції вже стояло «на порядку денному», а тим часом у Німеччині такі люди, як Ліст, прагнули встановлення капіталістичної системи, удаючи, що вони нібито працюють на незалежність (особливо економічну) Німеччини. На Заході «країни теоретично повстають» проти того, що вони вважають «старим, гнилим порядком», у Німеччині цей порядок ще не встановлений.

Цілком очевидно, що Маркс вважав програму створення *німецької* версії системи, котра на Заході вже вважалася перешкодою для подальшого розвитку, «кайданами», віддзеркаленням відсталості Німеччини. Він поспішав повідомити усім, що не все у Німеччині залишається на низькому рівні політичного розвитку. «... Якби загальний німецький розвиток не виходив за межі політичного німецького розвитку, німець міг би брати участь у проблемах сучасності щонайбільше так, як може брати в них участь росіянин.» Утім, німці не були настільки відсталими, як останні. На відміну від них, тобто росіян (котрих Маркс тоді взагалі залишав поза колом учасників всесвітньо-історичного процесу), німці були

«... філософськими сучасниками нинішнього століття, не будучи його історичними сучасниками... Коли замість *oeuvres incomplètes* (незавершеного ви-/59/дання творів. — *Ред.*) нашої реальної історії ми критикуємо *oeuvres posthumes* (посмертно видані твори. — *Ред.*) нашої ідеальної історії, філософію, то наша критика перебуває в самій гущі тих питань, про які нинішнє століття говорить: *that is the question!* (От в чому питання! *Шекспір, «Гамлет».* — *Ред.*). Те, що у передових народів є вже практичним розривом із сучасними державними порядками, — те в Німеччині, де ці порядки ще навіть і не існують, є спочатку критичним розривом з філософським відображенням цих порядків.

Німецька філософія права і держави — єдина німецька історія, що стоїть *al pari* (на рівні. — *Ред.*) офіційної сучасної дійсності»¹⁷.

Ця гучна заява заслуговує на те, щоб її запам'ятати, проте на неї чомусь не звертали відповідної уваги дослідники і послідовники Маркса. Фактично, Маркс писав про те, що економічно і політично відстала Німеччина має найпередовішу філософію. У своїх політичних і практичних висновках Маркс виходив саме з відсталості німецької «реальності» і передового характеру німецької філософії. Оскільки німецька філософія була цілком «на рівні» передового розвитку, Німеччина також могла не обмежуватися лише тим, щоб «досягнувати» свій суспільно-політичний рівень до рівня розвитку своєї філософії (та політичного устрою, що був досягнутий розвиненими країнами).

«Через це німецький народ повинен долучити цю свою уявлювану історію до існуючих у нього порядків і піддати критиці не тільки ці існуючі порядки, але разом з тим і їх абстрактне продовження. Його майбутнє не може обмежитись ні безпосереднім запереченням його реальних державно-правових порядків, ні безпосереднім здійсненням тих його державно-правових порядків, які існують в /60/ ідеї, бо в цих своїх ідеальних порядках німецький народ має безпосереднє заперечення своїх реальних порядків, а безпосереднє здійснення своїх ідеальних порядків він майже вже пережив, спостерігаючи життя сусідніх народів. Тому практична політична партія в Німеччині справедливо вимагає заперечення філософії»¹⁸.

Останнє речення допомагає зрозуміти наступну думку Маркса про необхідність для «практичної політичної партії» зрозуміти, що «ви не можете скасувати філософію, не втіливши її в дійсність». Водночас Маркс зауважував, що інша філософська школа (також хибна) «вважає, що можна перетворити філософію в дійсність, не скасувавши самої філософії»¹⁹.

Кожний з цих «рецептів», взятий окремо, був би недостатнім для Німеччини. Оскільки «німці в політиці *міркували* про те, що інші народи робили», а отже, «Німеччина була їхньою *теоретичною совістю*», то Маркс доходив висновку: «... *Status quo* німецького вчення про державу виражає недосконалість сучасної держави, ваду в самому її організмі». З іншого боку, німецька державність виражала «завершення *ancien régime*»²⁰. Підсумуємо ще раз: німецька «реальність» відставала від «реальності» передових країн, однак *Марксова* думка вже сягала не тільки поза рівень розвитку передових країн та відповідних ідей, але навіть поза рівень німецької філософії, яка, згідно з Марксом, була *al pari* з розвитком Заходу.

Ми мали б відволіктися від нашої теми (хоча це, може, й було б інтелектуально привабливішим), якщо б продовжували розгляд Марксового аналізу причин того, що «критика спекулятивної філософії права заглиблюється не в себе саму, а в такі *завдання*, для /61/ розв'язання яких є тільки один засіб — *практика*». Безпосередньо предмета наших зацікавлень тут стосуються два моменти. Перший. Маркс казав: «Постає питання: чи може Німеччина досягнути практики *à la hauteur des principes* (на висоті принципів. — *Ред.*), тобто *революції*, здатної піднести Німеччину не тільки до *офіційного рівня* сучасних народів, але й на *людську висоту*, яка буде найближчим майбутнім цих народів?»²¹ Друге. Маркс ставив це питання тому, що вважав, що в Німеччині «*цивілізовані вади сучасного державного світу*, перевагами якого ми не користуємось», поєднуються з «*варварськими вадами ancien regime*, якими ми втішаємось повною мірою».

«Німеччина, — вів він далі, — це убозтво політичної сучасності, що склалося в свій окремий світ, не зможе розбити специфічно німецькі перешкоди, не розбивши загальних перешкод політичної сучасності»²².

У перекладі з філософської на мову практики це означало: Маркс обстоює революцію в Німеччині, метою якої буде не просто, так би мовити, «наздогнати передові країни Заходу», але й здійснити те, що навіть для них ще виглядало віддаленою перспективою: звільнення людей *як людей*, а не лише політичну емансипацію.

На перший погляд здається, що, ставлячи проблему у такому аспекті, Маркс закликав Німеччину не тільки наздогнати, але й перегнати провідні нації. Проте, якщо ми правильно зрозуміли суть його праці, не це було його головною турботою. Маркс думав не про емансипацію німців як німців, а про їх людське звільнення: «Утопічною мрією для Німеччини є *не радикальна революція, не загальнолюдська емансипація, а скоріше, часткова, тільки політична революція, — революція, що лишає незацепленими самі усті будови*»²³. /62/

Він доводив, що в Німеччині на відміну від Франції не існує умов для «часткової, тільки політичної революції». В ході «тільки політичних» революцій, як це трапилося у Франції, «... *частина громадянського суспільства* емансипує себе і досягає *загального* панування». Для того, щоб сталося саме так, потрібно, аби «все суспільство» перебувало у «становищі цього класу», який звільняє це суспільство»²⁴.

Маркс писав про передумови часткової політичної емансипації таке:

«Щоб *революція народу і емансипація окремого класу* громадянського суспільства збіглися одна з одною, щоб *один* стан вважався станом усього суспільства, — для цього, з другого боку, всі вади суспільства повинні бути зосереджені в якому-небудь іншому класі, для цього певний стан повинен бути уособленням спільних перешкод, втіленням спільної для всіх перешкоди; для цього особлива соціальна сфера повинна вважатися *загально визнаним злочином* щодо всього суспільства, так що визволення від цієї сфери виступає як загальне самовизволення. Щоб *один* стан був *par excellence* (переважно, особливо. — *Ред.*) станом-визволителем, для цього інший стан повинен бути, навпаки, явним станом-поневолювачем. Негативно-загальне значення французького дворянства і французького духовенства зумовило собою позитивно-загальне значення того класу, який безпосередньо межував з ними і протистояв їм, — *буржуазії*»²⁵.

У Німеччині таких умов не було, оскільки не існувало класу, який діяв би як «представник негативних сил суспільства», і кожному класові не вистачало «... тієї душевної широти, яка ототожнює себе, хоча б тільки на мить, з душею народу, того натхнення, яке матеріальну силу запалює на політичне насильство, тієї революційної відваги, яка кидає в /63/ лице противникові зухвалий виклик: я — *ніщо, але я мушу бути всім*»²⁶.

Німецький середній клас, продовжував Маркс, «... не зважається ще сформулювати, зі свого погляду, думку про емансипацію...», оскільки «... розвиток соціальних умов, а також і прогрес політичної теорії оголошують уже сам цей погляд застарілим або принаймні проблематичним»²⁷. Отож Маркс явно давав зрозуміти, що німецька буржуазія так чи інакше (але, згідно з ним, досить реалістично) усвідомлювала те, що її справа вже, так би мовити, «померла молодію».

Маркс чітко так і не пояснив (принаймні у цій праці), *чому* німецька буржуазія була настільки фатально неспроможною. Звичайно, можна говорити про те, що його *історичні* узагальнення були не більше ніж наслідком впливу певних філософських принципів, його телеології, в якій пролетаріат — «благородний» визволитель, мав бути протиставленим опонентові, позбавленому будь-яких чеснот, — німецькій буржуазії.

У Франції, вважав Маркс, роль визволителя переходить від одного класу до іншого, «... поки, нарешті, не дійде черга до такого класу, який здійснить соціальну свободу...», тобто до пролетаріату. Саме він організує всі умови людського існування на основі соціальної свободи як необхідної передумови, на відміну від його попередників, які обмежували цю свободу «... певними умовами, що лежать поза людиною...». Що ж до Німеччини, то тут ні один соціальний клас «... не почуває ні потреби у загальній емансипації, ні здатності до неї...». Звідси він підходив до головного питання: «... в чому ж полягає *позитивна* можливість німецької емансипації?»

«Відповідь»: в утворенні класу, скованого *радикальними кайданами*, такого класу громадянського суспільства, який /64/ не є класом громадянського суспільства; такого стану, який являє собою розклад усіх станів; такої сфери, яка має універсальний характер внаслідок її універсальних страждань і не претендує ні на жодне *особливе право*, бо над нею тяжить *не особливе безправ'я, а безправ'я взагалі*, сфери, яка вже не може посилатись на *історичне* право, а тільки на *людське* право, і яка перебуває не в однібічній суперечності з наслідками, що випливають з німецького державного ладу, а у всебічній суперечності з його

передумовами; такої сфери, нарешті, яка не може себе емансипувати, не емансипуючи себе від усіх інших сфер суспільства і не емансипуючи разом з тим всі інші сфери суспільства, — одним словом, такої сфери, яка являє собою *цілковиту втрату* людини і, значить, може відродити себе лише шляхом *цілковитого відродження людини*. Цей результат розкладу суспільства, як особливий стан, є *пролетаріат*»²⁸.

Маркс визнавав той факт, що в Німеччині тільки починалося формування пролетаріату під впливом промислового розвитку. Послугуючись загальноприйнятими термінами літератури 1840-х років з проблем «пауперизму» (*Pauperismus*), Маркс визначав пролетаріат як «бідноту», яка виникла не стихійно, а була створена штучно, як масу, що утворилася з навального процесу розкладу суспільства, головним чином його середнього стану²⁹. Втім, незважаючи на відносну незрілість і явну слабкість пролетаріату, Маркс залишався оптимістом. *Він не казав* про те, що пролетаріат ще не готовий мати справу з фундаментальними проблемами тих часів. Навпаки, Маркс підкреслював важливість і універсальність ролі пролетаріату у визволенні людства:

«Оголошуючи *розклад існуючого світопорядку*, проле-/65/таріат розкриває лише *таємницю* свого власного буття, бо він і є *фактичний* розклад цього світопорядку. Вимагаючи *заперечення приватної власності*, пролетаріат лише зводить у *принцип суспільства* те, що суспільство звало в *його* принцип, що втілене уже в *ньому*, в пролетаріаті, без його сприяння, як негативний результат суспільства. Пролетар має щодо виникаючого світу таке саме право, яке *німецький король* має щодо вже виниклого світу, коли він називає народ *своїм* народом, подібно до того, як коня він називає *своїм* конем. Оголошуючи народ своєю приватною власністю, король виражає лише той факт, що приватний власник є король.

Подібно до того, як філософія знаходить у пролетаріаті свою *матеріальну зброю*, так і пролетаріат знаходить у філософії свою *духовну зброю*, і як тільки блискавка думки добре ударить в цей незайманий народний ґрунт, здійсниться емансипація *німця в людину*»³⁰.

З цього робився висновок: «Єдине *практично* можливе визволення Німеччини є визволення з позиції *тієї* теорії, яка оголошує найвищою сутністю людини саму людину», тобто з позиції комунізму. Умовою емансипації Німеччини від *середньовіччя* була і емансипація «... від *часткових* перемог над середньовіччям», що, мабуть, означало такий хід історичного розвитку, який відбувався у Франції від революції до революції.

«У Німеччині, — йшлося далі, — *ніяке* рабство не може бути знищене без того, щоб не було знищене *всяке* рабство. *Ґрунтовна* Німеччина не може вчинити революції, не почавши *революції з самого ґрунту*. Емансипація *німця* є емансипація людини. Голова цієї емансипації — *філософія*, її *серце* — *пролетаріат*. Філософія не може бути втілена в дійсність без скасу-/66/вання пролетаріату, пролетаріат не може скасувати себе, не втіливши філософію в дійсність.

Коли дозріють всі внутрішні умови, *день німецького воскресіння з мертвих* буде оголошений *криком італійського півня*»³¹.

Як вважає Роберт Такер (і з ним погоджуються усі інші коментатори Маркса), останнє речення вказувало на те, що «іскрою, яка запалить полум'я майбутньої німецької революції, будуть революційні події у Франції»³².

Хоча Маркс і пов'язував німецьку революцію з французькою, що можна вважати першим варіантом його пізніших міркувань і висновків про світову революцію, у «Критиці Гегеля» все ж таки найвиразніше, ніж у будь-якій іншій праці, звучить ідея, яку можна було б окреслити як «соціалізм в одній країні» чи, припустимо, «націонал-комунізм». З огляду на це, виникає спокусливе питання: що трапилося б, якби комуністи захопили владу в Німеччині, так би мовити, «без узгодження» з революцією на Заході? Це питання виглядає досить слушним у світлі подій в Росії після 1917 р. Утім, у нас немає підстав вважати, що Маркс очікував цього, а тим більше вітав би такий варіант розвитку революції. Як ми побачимо далі, він вважав пролетаріат наднаціональною, всесвітньою, космополітичною силою, цілковито відмінною від будь-якого іншого класу попередніх часів. До того ж варто пам'ятати очевидний факт: у «Критиці Гегеля» Маркс не сказав жодного слова на користь «емансипації» Німеччини (що цілком відповідало б ідеалам німецьких націоналістів, зокрема такому, як утворення об'єднаної держави на місці тогочасних тридцяти восьми). Навпаки, Маркс відстоював ідею скасування *держави*. /67/

Примітки

¹ Фрідріх Енгельс. Передмова до англійського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1888 року // К. Маркс і Ф. Енгельс: Твори. — Київ: Вид-во політичної літератури України, — 1964. — С. 351.

² Там само. — Т. 21. — С. 211.

³ Маркс до Руге. Крейцнах, вересень 1843 р. // Там само. — Т. 1. — С. 350.

⁴ Leszek Kolakowski. Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth, and Dissolution. — Vol. 1. — Oxford: Oxford University Press, 1978. — p. 130.

⁵ Michael Evans. Karl Marx's First Confrontation with Political Economy: The 1844 Manuscripts // Economy and Society 13. — 1984. №2. — p. 116. *Див. також:* Allen Oakley. Marx's Critique of Political Economy. Intellectual Sources and Evolution. — Vol. 1. 1844 to 1860. — London; Routledge and Kegan Paul, 1984. — pp. 9, 74 — 79. *Нотатки Маркса щодо праці Ліста див. у:* Karl Marx and Frederick Engels. Gesamtausgabe, vierte Abteilung, Exzerpte, Notizen, Marginalien, Band 2. — Berlin: Dietz Verlag, 1981. — pp. 506 — 546.

⁶ Gareth Stedman Jones. Engels and the Genesis of Marxism. — p. 98.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. До критики гегелівської філософії права // Твори. — Т. 1. — С. 207 — 342.

⁸ Maximilien Rubel and Margaret Manale. Marx without Myth. A Chronological Study of His Life and Work. — Oxford: Blackwell, 1975. — p. 40.

⁹ Там само. — С. 40.

¹⁰ Там само. — С. 41.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. До критики гегелівської філософії права // Твори. — Т. 1. — С. 384.

¹² Там само. — С. 385.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 388.

¹⁶ Там само. — С. 388 — 389.

¹⁷ Там само. — С. 389. *Редакційний переклад всередині цитат — за українським виданням «Творів» К. Маркса і Ф. Енгельса.*

¹⁸ Там само. — С. 389 — 390. /68/

¹⁹ Там само. — С. 390.

²⁰ Там само. — С. 391.

²¹ Там само. *Редакційний переклад — за українським виданням «Творів».*

²² Там само. — С. 393, 394.

²³ Там само. — С. 394.

²⁴ Там само.

²⁵ Там виданням «Творів».

²⁶ Там само. — С. 395.

²⁷ Там само само. — С. 394 — 395. Редакційний переклад — за українським.

²⁸ Там само. — С. 396.

²⁹ Там само. — С. 397.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Редакційна примітка з: Robert Tucker. The Marx — Engels Reader. — p. 65.

3. Маркс і Німеччина: «Критика Ліста»

У «Критиці Гегеля» Маркс виклав свої погляди на проблему визволення людини з урахуванням специфічної історичної ситуації, яка склалася в Німеччині у порівнянні з Англією та Францією. «Критика Ліста» — це вже детальний виклад позицій Маркса щодо «німецького питання», де спеціальна увага приділяється німецькому націоналізмові. Як ми побачимо далі, Маркс вважав націоналізм буржуазною ідеологією, а Ліста — представником інтересів німецької буржуазії, небезпечним «конкурентом», який не тільки мав власне бачення шляху Німеччини у майбутнє, але й докладав зусиль для здійснення своїх програм. Як оцінював Маркс погляди свого *vis-a-vis* у боротьбі за майбутнє? Що він думав про перспективи їх втілення у реальному житті?

Маркс наголошував на тому, що німецька буржуазія (згідно з Листом) прагнула встановити панування «промисловості» (тоді під цим терміном Маркс розумів передусім *капіталістичну* промисловість і капіталізм у цілому). Проте, вів він далі, німецька буржуазія намагалася зробити це «якраз у той неслухняний момент, коли породжене пануванням промисловості рабство більшості стало загальновідомим фактом». Німецький буржуа ще не взявся розвивати промисловість, а пролетаріат вже існує і вже «висуває вимоги і наганяє жах». «... Передчуття загибелі буржуазії, — писав Маркс, — вже проникло навіть у свідомість німецького буржуа <...> Німецький буржуа є *лицарем сумного образу*, який захотів запро-/70/вадити мандрівне лицарство саме тоді, коли дістали поширення поліція і гроші»¹.

Нам вже відомо, що Маркс добре знав про відсталість Німеччини у порівнянні з розвинутішими країнами Заходу. На його думку, ця відсталість найнаочніше проявлялася у злиденності політичних прагнень та інтелектуального кругозору німецької буржуазії. Варто з самого початку зауважити, що у жодному місці «Критики Ліста» ми не знайдемо навіть приблизного натяку на те, що, оскільки національна буржуазія виборює капіталізм у відсталій країні, де й надалі панує феодалізм, вона може бути прогресивною і заслуговує, таким чином, на підтримку з боку комуністів. Як ми побачили у «Критиці Гегеля», Маркс передбачав виникнення феномену, який його послідовники (Троцький, Ленін та їхні спадкоємці у другій половині ХХ ст.) згодом стали називати «нерівномірним розвитком»; аналізуючи цей феномен, вони зробили політичні висновки про можливість тактичних союзів з власною національною буржуазією у боротьбі проти імперіалізму. Ті явища, які вже не були таємницею для «молодого» Маркса у 40-і роки ХІХ ст., його послідовники на рубежі ХХ ст. подали як новину, яка вимагає зовсім іншого трактування, відмінного від того, що пропонували «класики» (тобто Маркс і Енгельс в роки їх «зрілості»).

З «Критики Ліста» бачимо, що у 1845 р. вирок Маркса німецькій буржуазії був абсолютно безжалісним. Зрозуміло, що його зауваження з приводу німецьких справ — це значно більше, ніж демонстрація ставлення до німецької проблеми у той чи інший історичний момент. Дозволимо собі дві просторі цитати, які дають найповніше уявлення про його погляди у той час. У першій через порівняння /71/ німецької буржуазії з Заходом йдеться про те, що така відстала країна, як Німеччина, загалом нездатна зробити власний оригінальний внесок у розвиток економічної думки: «... німецький буржуа виходить на сцену *post festum* (із запізненням. — Ред.)... для нього так само неможливо посунути далі політичну економію, вичерпно

розвинену англійцями і французами, як для них було б, скажімо, неможливо додати щось нове до розвитку філософії в Німеччині. Німецький буржуа може додати до французької чи англійської дійсності всього лише свої ілюзії і фрази. Та коли він позбавлений можливості дати новий розвиток політичній економії, то ще більш неможливим є для нього на практиці посунути далі промисловість, яка вже майже вичерпала свій розвиток на попередніх основах суспільства»».

Маркс апріорно відкидав як реакційні усі спроби розвитку економічної теорії (на зразок Ліста), які б відображали національні потреби менш розвинутих країн в їхньому переході до капіталізму і протистоянні розвинутих капіталістичним країнам. Як бачимо, він, по-перше, вважав, що німецькі економісти нездатні на самостійний теоретичний внесок у політичну економію капіталізму, по-друге, відкидав саму можливість перетворення Німеччини на капіталістичну країну. Марксові коментарі щодо стану справ на Заході свідчать також і про те, що першочерговим історичним завданням він вважав перехід до комунізму, який матиме місце не лише «в одній, окремій країні». Друга цитата є своєрідним підсумком Марксового бачення історичного процесу в цілому, який у його розумінні мав універсальний, загальносвітовий характер і у якому дійовою особою виступало все людство. Він писав: «Вважати, що кожний народ усередині себе самого проходить цей /72/ розвиток (визволення від капіталізму. — *Авт.*) було б так само безглуздо, як вважати, що кожному народові слід було б пройти політичний розвиток Франції або філософський розвиток Німеччини. Те, що нації зробили як нації, вони зробили для людського суспільства, тільки вся їхня цінність полягає в тому, що кожна нація розробила для інших націй одне з тих головних визначень (головних аспектів), у рамках якого проходить свій розвиток людство, і, таким чином, після того, як були розроблені: промисловість в Англії, політика у Франції, філософія в Німеччині, — вони розроблені для всього світу, і їхнє всесвітньо-історичне значення, як і всесвітньо-історичне значення цих націй, тим самим завершилося»³.

Маркс відкидав можливість національного шляху до капіталізму (саме те, що намагався знайти Ліст) і не переймався ідеєю перемоги соціалізму в одній країні, оскільки капіталізм і комунізм для нього були системами всесвітнього масштабу і мали розглядатися тільки як явища наднаціонального порядку. Отже, такі питання, як, наприклад: «На якій стадії розвитку перебуває Німеччина у порівнянні з Францією і Англією?» чи «Що мають зробити німці, щоб досягнути економічного і політичного рівня розвитку Англії?» — не мали, на його погляд, жодного сенсу.

Розмірковуючи над шойно процитованими фрагментами, важко утриматися від такої думки: якби російські комуністи знали про це — вони б не витрачали зайвий час на пошук аргументів щодо можливостей їхньої країни обминути певні стадії історичного розвитку. Однак для цього їм довелося б забути про власні національні інтереси і вважати себе представниками усього без винятків людства. У цьому випадку проблема порівняння рівня розвитку /73/ Росії з Німеччиною чи Францією навіть і не виникла б, і ніхто не став би цікавитися специфічно російськими шляхами вирішення російських проблем.

На відміну від Маркса, система аргументів Ліста ґрунтувалась на тій ідеї, що основними одиницями, на які поділяється людство, є нації, які у своєму розвитку проходять чітко визначені стадії. Ліст визнавав, що еволюція певної нації у значній мірі залежить від взаємин з іншими націями, і у цьому сенсі його бачення історичного розвитку було не менш глобальним або інтернаціональним. Проте він наполягав на тому, що нація, яка прагне вижити як незалежна спільнота, повинна пройти згадані стадії шляхом внутрішнього розвитку. Іншими словами, вона мала зробити те, що Маркс вважав абсурдом.

Ліст вважав цілком природним порівняння рівня розвитку Німеччини з досягненнями Англії і вважав Німеччину «країною, що розвивається» (якщо користуватися сучасним терміном), країною, яка постійно втрачала економічно і політично внаслідок нерівноправних взаємин з високорозвинутою Англією. Отже, порівнюючи країни, які перебували на різних стадіях розвитку (з одного боку — *Німеччину* і з другого — *Англію*, на той час єдину цілком модерну країну), Ліст фактично ставив німецьке питання у міжнародний контекст.

З погляду Маркса, проблема полягала зовсім в іншому: справжнім експлуататором була не Англія, а *капіталізм*, який він тоді ідентифікував з «промисловістю» (вкладаючи у цей термін скоріше соціально-економічний, ніж технологічний зміст): «Промислова тиранія Англії над світом є панування-промисловості над світом. Англія панує над нами тому, що над нами панує промисловість. Ми зможемо звільнитися у зовнішніх справах від Англії тільки в тому /74/ разі, коли звільнимся від промисловості всередині своєї країни. Ми зможемо ліквідувати панування Англії в сфері конкуренції тільки в тому разі, коли подолаємо конкуренцію в межах своєї країни. Англія має владу над нами тому, що ми зробили промисловість владою над нами»⁴.

Німецький буржуа, веде далі Маркс, у своїй боротьбі проти англійської і французької буржуазії висуває (зрозуміло, з егоїстичних мотивів) цілком інший підхід до проблеми. Німецький буржуа виступає на захист «національності», але для Маркса поняття «національність» було оманом, маскуванню цинічного матеріалізму капіталістів. Маркс вважав, що теорія Ліста була спробою модифікувати принципи політичної економії та їхнє практичне застосування у взаєминах між розвинутими країнами та країнами, що розвивалися (у той час ці терміни не вживались, але їхній зміст повністю відповідає тому, про що писав Ліст), і робилося це в інтересах останніх, у першу чергу Німеччини. Цей підхід включав і поняття *національного інтересу*, зміст якого був відмінним від інтересу окремого капіталіста і, зрозуміло, класу в цілому. Маркс охарактеризував спроби представити цей інтерес як «вищі принципи» таким чином: «Німецький ідеалізуючий філістер, який хоче стати багатим, повинен, зрозуміло, попередньо створити собі нову теорію багатства, яка зробить останнє гідним того, щоб він його добивався. Буржуа у Франції і Англії бачать, як наближається гроза, яка, практично, знищить *дійсне* життя того, що досі називали багатством, а німецький буржуа, який ще не прийшов до цього нікчемного багатства, пробує створити нову, «спіртуалістичну» інтерпретацію його. Він створює собі якусь «ідеалізуючу» політичну економію, яка не має нічого спільного з /75/ нечестивою французькою і англійською політичною економією, щоб виправдатися перед самим собою і перед світом у тому, що він теж хоче стати багатим. Німецький буржуа починає своє створення багатства із створення якоїсь сентиментально пишномовної, лицемірно ідеалізуючої політичної економії»⁵.

Маючи на увазі запропоновані Лістом різноманітні протекціоністські заходи, Маркс зауважував: «... німецький філістер хоче, щоб закони конкуренції, мінової вартості, геддлярства втратили свою силу перед засадами його країни! Він бажає визнати силу буржуазного суспільства лише остільки, оскільки це відповідає *його інтересам*, інтересам його класу! Він не бажає впасти жертвою тієї сили, якій він хоче *принесити в жертву* інших, а в межах власної країни приносить у жертву самого себе! Поза країною він бажає показувати себе і вимагати до себе ставлення як до іншої істоти, ніж до тієї, якою він є і яка діє усередині країни! Він хоче зберегти причину і скасувати один з її наслідків!»

Те, що Ліст обстоював ідею фрітредераства у межах об'єднаної Німеччини і одночасно виступав на захист протекціоністських зовнішніх тарифів, Маркс вважав характерним проявом непослідовності «німецького філістера», котрий прагне експлуатувати пролетарів власної країни, однак не хоче бути об'єктом експлуатації за її межами. Відповідно, ідея «нації» була лише зручним трюком німецького буржуа: «Він чваниться як «нація» поза країною і каже: «Я не підкоряю себе законам конкуренції, це перечить моїй національній гідності; як нація я — істота, що підноситься над геддлярством»⁷.

Маркс рішуче відкидав таку логіку. Німецький буржуа мусив зрозуміти, що саморозпродаж всередині країни неухильно призводить до розпродажу /76/ поза її межами, що держава, яку він підкоряє буржуазному суспільству у власній країні, не зможе захистити його від дії буржуазного суспільства поза її кордонами⁸.

Питання економічної влади у країні і поза нею було пов'язане з ширшою проблемою: чи має буржуазія як клас спільні інтереси, які сягають поза державні кордони, і якщо має — у чому полягають ці інтереси? Відповідь була однозначною: загалом інтереси буржуазії були тотожними, подібно до того, як кожний окремих вовк має тотожні інтереси зі своїми вовками-родичами, хоча його особистий інтерес у тому, щоб першим кинутися на здобич⁹. «Хоч би як активно окремих буржуа борюся проти інших буржуа, — писав Маркс, — буржуазія як *клас* має спільні інтереси, і ця спільність інтересів, будучи всередині країни звернена проти пролетаріату, поза країною звернена проти буржуа інших націй. Це буржуа називає своєю *національністю*»¹⁰. Утім, Маркс не пояснив, як і чому *одні* буржуа можуть знайти спільні інтереси у боротьбі проти *інших* і чому основою їхнього об'єднання або розходження має бути національність, зокрема німецька. Економічний фактор, зрозуміло, не міг бути єдиним визначальним мотивом національної єдності. Якщо б Маркс визнав це, він мав би піти далі і погодитися з тим, що зміст поняття «національність» не ототожнюється лише з класовими економічними інтересами. Проте він вважав за краще обмежуватися впевненістю у тому, що не існувало інших мотивів для єдності німецької нації, ніж егоїстичні інтереси національної буржуазії. Втім, якщо б Маркс був до кінця послідовним, він погодився б з очевидним фактом: частина буржуазії, яка визначилася як *національна*, не могла мати спільних *економічних* інтересів проти /77/ решти свого класу. Чи насправді *деякі* німецькі буржуа не користувалися перевагами режиму вільної торгівлі з іншими країнами, навіть якщо це завдавало шкоди *іншим* (можливо, більшості) німецьким капіталістам? А якщо б ці перші пожертвували своїми *економічними* здобутками в ім'я *національних* інтересів, хіба діяли б вони у цьому випадку, керуючись саме *класовими* мотивами?

Для Маркса ці питання просто не існували. Коли він порівнював «німецького буржуа» з вовком серед вовків або зі зграєю, яка змагається з іншою зграєю за здобич (тобто за пролетаріат), він ніяк не припускав можливості того, що одного дня «німецькі вовки» можуть об'єднатися з «німецькими вівцями» проти таких же іноземних «овець і вовків». Його світогляд виключав можливість «гріхопадіння» пролетаріату перед

націоналістичною спокосою буржуазії. У «Критиці Ліста» така можливість відкидається. Навпаки, ми знаходимо там таке категоричне твердження: «Національність робітника — не французька, не англійська, не німецька, його національність — це *праця, вільне рабство, саморозпродаж*. Його уряд — не французький, не англійський, не німецький, його уряд — це *капітал*. Його рідне повітря — не французьке, не німецьке, не англійське, його повітря — це *фабричне повітря*. Земля, що належить йому, — не французька, не англійська, не німецька — вона лежить на кілька футів *нижче поверхні землі*»¹¹.

Важко знайти виразнішу формулу суті ставлення пролетаріату до національного питання, отже, цей пасаж заслуговує не меншого статусу, ніж загальновідомі слова з «Маніфесту Комуністичної партії», які стосуються того ж предмета.

Не менш важливі зауваження Маркса щодо ставлення буржуазії відсталій країні (якою була Німеччина/78/чина у 1840-і роки) до ідеології націоналізму. Як ми вже згадували, він стверджував, що націоналізм — це світогляд буржуазії відсталій країні, яка прагне захисту від сильнішої і розвиненішої іноземної буржуазії. Ця буржуазія хоче вільно експлуатувати пролетаріат вдома, замість того щоб змагатися за право експлуатації з іноземною буржуазією. Отже, її мотиви у цьому випадку виглядають виключно як «матеріальні» і егоїстичні, а її ідеї та ідеали — не що інше, як прикриття гону за грішми, за багатством, бо «гроші — це батьківщина промисловця». Теорії на зразок Лістових — ідеологічна машкара, мета якої — відволікти увагу від справжніх намірів буржуазії. Ідеологія німецької буржуазії у викладі Ліста являє собою повний набір «духовних» балачок щодо принципів, релігії і жертвості в ім'я спільного благополуччя. Але ж насправді, твердив Маркс, завдяки політиці, запропонованій Лістом, німецький буржуа «експлуатуватиме своїх співвітчизників, експлуатуватиме навіть *більше*, ніж досі їх експлуатували зовнішні сили», оскільки протекційні мита у першу чергу вимагали жертв від споживачів¹².

За Марксом, теорія Ліста була спрямована також на те, щоб заохотити правлячий клас дати бажаний дозвіл на свободу дій німецькому буржуа, якому протекційні митні тарифи були потрібні, щоб загарбати у власні руки державну владу і багатство. «Визначаючи, таким чином, що німецька буржуазія не контролює державу і потребує підтримки влади, Маркс все ж таки з абсолютною недовірою поставився до ширості прагнень Ліста визнати цю державу провідною силою в економічному житті нації; він розцінив це лише як хитрий виверт з боку буржуазії. Оскільки у Німеччині, твердив він, буржуа не має у власному розпорядженні державної /79/ влади і не може маніпулювати нею згідно з власними примхами, він змушений постійно щось випрошувати у держави, діяльність (спосіб дії) якої він волів би таки регулювати відповідно до власних інтересів. Саме тому він має зображувати свою вимогу до держави у вигляді якоїсь *поступки*, якою він нібито послуговується державі, у той час як насправді цих поступок від неї вимагає він сам»¹⁴. «Отже, — робив висновок Маркс, — він за допомогою пана Ліста доводить державі, що його (німецького буржуа. — *Авт.*) теорія відрізняється від усіх інших теорій тим, що він дозволяє державі втручатися у справи промисловості і регулювати її, що він найвищої думки про економічну розсудливість держави і просить її лише про те, щоб вона надала цілковитий простір прояву своєї мудрості, звичайно, з тією умовою, щоб прояв цієї мудрості обмежився встановленням «могутніх» протекційністських мит. Свою вимогу, щоб держава діяла відповідно до його інтересів, він подає як визнання держави, визнання того, що держава має право втручатися в світ громадянського суспільства»¹⁵.

У цьому відношенні поведінка німецької буржуазії також достатньо відрізнялася від стилю західноєвропейського буржуа і була, як можна було очікувати від Маркса, вельми непохвальною для німців: «... що сталося б з англійською і французькою буржуазією, якби вона спершу просила у високого дворянства, вельмишановної бюрократії і родових правлячих династій дозволу ввести «промисловість силою закону»?» Моралізуючи далі, Маркс саркастично протиставляє «принижене» ставлення Ліста до дворянства, стародавніх правлячих династій і бюрократії та його «зухвале» протистояння французькій і англійській політекономії. Лист виступав проти по-/80/літекономії Адама Сміта тому, що вона «... цинічно виказала *таємницю* «багатства» і зробила неможливими всі ілюзії щодо його природи, тенденції і руху». Інакше кажучи, західна політична економія, хоча і буржуазна за духом, була занадто відвертою для німецького буржуа. «Оскільки для німецького буржуа, — закінчує Маркс, — мова йде насамперед про протекційні мита, то для нього, зрозуміло, немає ніякого значення весь розвиток політичної економії з часів Сміта, тому що для всіх її найвидатніших представників передпосилкою є нинішнє буржуазне суспільство конкуренції і свободи торгівлі»¹⁷.

Отже, аргументи Ліста щодо національного інтересу і розвитку «продуктивних сил» були, як вважав Маркс, відступом назад у порівнянні з інтелектуальним і аналітичним рівнем буржуазної політичної економії Адама Сміта. Французька і англійська буржуазія в особі своїх перших «наукових глашатаїв політичної економії» з відвертим, класичним цинізмом «... зробила багатство богом і нещадно приносила йому, цьому Молохові, також і в науці в жертву все...» Ще раз зауважимо: Маркс взагалі не переймався питанням щодо можливої, хоча б відносної прогресивності ідей Ліста для Німеччини з огляду на її відсталість у порівнянні з Британією

і Францією. (Пізніше, у 1860 — 70-і роки, погляди Маркса на це питання все ж таки змінилися, коли він визнав, що Німеччина перетвориться на капіталістичну країну).

Метою німецької буржуазії, за Марксом, було — досягнути рівня розвитку Заходу: «... все бажання буржуазії зводиться до того, щоб привести своє фабричне виробництво до «англійського» розквіту і зробити індустріалізм регулятором суспільства, тобто викликати дезорганізацію суспільства...» Таку мету він не вважав за достойну і презирливо гово-**/81/**рив про ту «... убогість, яка не йде далі нинішнього ладу, бажаючи лише піднести його до того рівня, якого цей лад ще не досягнув у своїй власній країні, а з жадібною заздрістю дивиться на іншу націю, яка досягла цього рівня...» Чи мають вони право, питав Маркс, маючи на увазі прибічників такого варіанту національного розвитку, удавати, що їхня мета нібито полягає лише у «... розвиткові можливостей людини і опануванні нею сил природи»? «Адже це — така ж сама *гідота*, як коли б наглядач над рабами почав вихвалитися, що він, мовляв, вимахує батогами над своїми рабами для того, щоб вони мали приємність розвивати свою *силу м'язів*. Німецький філістер — це наглядач над рабами, який вимахує батогами протекційних мит, щоб надати своїй нації духу «промислового виховання» (вислів Ліста. — *Авт.*) і дати їй відчуття сили своїх м'язів»²¹.

Утім, Маркс дав зрозуміти, що альтернатива «промисловості» все ж таки *існує*. «Промисловість» не зводилася лише до «брудної гендлярської вигоди»: «Промисловість можна розглядати як велику майстерню, де людина вперше привласнює свої сили і сили природи, опредмечує себе, створює собі умови для людського життя»²². Проте, коли промисловість розглядають у такому контексті, то, за словами самого ж Маркса, *абстрагуються* від тих *обставин*, у рамках яких вона діє зараз і взагалі існує як *промисловість*; у цьому випадку стоять уже не на ґрунті промислової епохи, а *над* *ним*, розглядають промисловість, виходячи не з того, чим вона є для *людини* сьогодні, а з того, чим сучасна людина є для *людської історії*, чим вона є історично. Відповідно такий підхід бере до уваги не промисловість як *таку*, а навпаки, «... ту силу, яка є в промисловості поза її свідомістю і проти її волі і яка *знищує* її і створює **/82/** основу для *людського існування*»²³. Якщо розглядати «промисловість» з *таких* позицій, робив висновок Маркс, то треба визнати, що «... настав час усунути або ліквідувати ті матеріальні і суспільні умови, в рамках яких людство було змушене розвивати свої здібності в становищі раба»²⁴.

У такому випадку проти буржуазії поставали не тільки її ворог і раб — пролетаріат (а в його особі і «могутність нового порядку»), але навіть і самі «сили природи». «Сили природи і соціальні сили, які викликає до життя (закликає) промисловість, перебувають у тому самому відношенні до неї, що й пролетаріат. Сьогодні вони ще раби буржуа, в яких він бачить тільки знаряддя (носії) своєї егоїстичної (брудної) жадоги прибутку; завтра вони розірвуть свої кайдани і виявлять себе носіями людського розвитку, який висадить буржуа в повітря разом з його промисловістю, що набула лише брудної оболонки, яку він вважає її суттю, виявлять себе так, що її людське ядро набере достатньої сили, щоб зруйнувати цю оболонку й з'явитися в своєму власному образі. Завтра сили природи і соціальні сили, викликані до життя промисловістю, розірвуть кайдани, якими буржуа відокремлює їх від людини, перетворюючи їх таким чином з дійсного суспільного зв'язку в потворні пута суспільства»²⁵.

Дивлячись у майбутнє взаємодій сил природи, технології (тобто «промисловості» без буржуазії) і суспільних класів (пролетаріату і буржуазії) і оцінюючи перспективи звільнення людини, Маркс, як ми вже згадували, підкреслював абсурдність уявлень, згідно з якими усі ці проблеми можна було вирішити силами окремих націй, шляхом їхнього «внутрішнього» розвитку через певні, об'єктивно визначені стадії еволюції людства. Зрозуміло, що у такому контексті німецький **/83/** націоналізм з його прагненням «повторити» у власній країні шлях розвитку Англії, безумовно, виглядав як спроба зберегти або запровадити систему експлуатації, рабства, нерівності.

Отже, нема нічого дивного у тому, що Маркс досить гостро поставився до мислителя, який запропонував таку програму запровадження модернізованого рабства саме тоді, коли *справжнє* звільнення людини стало реальною перспективою. Певна річ, що Ліст — як провідний представник інтересів німецької буржуазії, суспільного класу, що «запізнився на поїзд» і намагався вийти на сцену тоді, коли вистава вже закінчилася («*post festum*»), — не вирізнявся оригінальністю думок. Саме так вважав Маркс. В його уяві Ліст був посереднім публіцистом, який, «... незважаючи на всі свої хвастоші ... не навів *жодного положення*, яке не було б висунуте задовго до нього не тільки захисниками заборонної системи, а навіть представниками «школи», винайденої паном Лістом<...> Панові Лісту належать тільки ілюзії й ідеалізуючі фрази (мова)». Захопившись тавруванням опонента, Маркс навіть звинуватив його у плагіаті: у книзі Ліста, вважав він, немає «жодної основної думки, яка не висловлена в книжці Фер'є, і не висловлена в ній краще»²⁶. Йшлося про книгу Франсуа Фер'є «Про уряд з погляду його взаємин з торгівлею» (Париж, 1805). (Принагідно зауважимо, що побіжна згадка Маркса в одній з його пізніших праць («Теорії додаткової вартості») про Фер'є як головне джерело економічної доктрини Ліста, підштовхнула Е. Ладентіна написати дослідження про цього вже призабутого французького діяча. Як свідчить один з дослідників творчості Ліста, у цій праці

немає жодних доказів, що Ліст так чи інакше використовував працю Фер'є ²⁷. Згадаймо і таку обставину /84/ну: самого Маркса нерідко і цілком слушно звинувачували у тому, що він запозичував чужі ідеї, «забуваючи» згадати їхнього автора).

Утім, зауважував Маркс, Фер'є, митний чиновник часів Наполеона, захищав не що інше, як Континентальну систему. Ця обставина змусила Маркса утриматися від подальших порівнянь інтелектуальних здібностей Ліста й Фер'є і викликала інші, важливіші міркування щодо якості і вагомості політичних підстав, якими керувалися Фер'є і Ліст: «Відмінність між Фер'є і Лістом полягає у тому, що перший пише на захист всесвітньо-історичного починання — Континентальної системи, а другий — на захист дріб'язкової, слабоумної буржуазії <...> на його долю лишиться тільки порожнеча *ідеалізування*, продуктивна сила якого полягає в словах, і <...> лицемірство німецького буржуа, що прагне панування» ²⁸. Це було нібито все, що Маркс вважав за потрібне сказати про справу національного об'єднання і економічної Модернізації Німеччини, деякі результати яких він все ж таки встиг побачити.

Після 1845 р. Маркс декілька разів повертався до проблем, поставлених Лістом, але ніколи не переглянув свого вироку його системі. Так, у вересні 1847 р. у двох промовах, присвячених питанням вільної торгівлі і протекціонізму, він знову вдався до критики Ліста. У першій промові Маркс протиставляв протекціоністів на зразок Густава фон Гюліха, які намагалися одночасно обмежити наплив іноземних промислових виробів і пригальмувати зростання національної промисловості для врятування ремісництва, і протекціоністів на зразок Ліста, які не турбувалися долею «дрібнопромишловості і ремісництва». «Хіба в Німеччині, — питав Маркс, — пан Ліст і його школа будь-коли вимагали протекціоністських мит для /85/ дрібної льняної промисловості, ручного ткацького виробництва, ремесел?» Ні, відповідав він, вони лише хотіли «витіснити ручну працю машинами, замінити патріархальне виробництво сучасним». Коротко кажучи, вони прагнули «розширити панування буржуазії, і особливо панування великих промислових капіталістів». Відповідно, їхня програма передбачала занепад дрібної промисловості, буржуазії і селянства як сумну, але неминучу платню за промисловий розвиток Німеччини ²⁹.

Якщо б ці протекціоністи (тобто прибічники Ліста), вів далі Маркс, були до кінця відвертими, вони б мали чесно сказати робітникам, що «... краще зазнавати експлуатації з боку своїх співвітчизників, ніж з боку іноземців». Утім, іронізував він, робітничий клас навряд чи погодиться з таким вирішенням питання, бо хоч воно і «... дуже патріотичне, але має трохи аскетичний і спірітуалістичний характер для людей, єдиною справою яких є виробництво цінностей, матеріальних благ» ³⁰.

Маркс не погоджувався і з тими, хто вважав, що національний капітал, зміцнений у боротьбі з іноземним капіталом, може бути «малим і слабким у протистоянні з робітничим класом» і, таким чином, схильним до соціальних реформ на користь останнього. Очікування таких реформ було б помилкою. «А загалом, соціальні реформи ніколи не бувають зумовлені слабкістю сильних; вони повинні бути і будуть викликані до життя силою слабих» ³¹.

У другій промові (яку він підготував, але не виголошував) Маркс застерігав проти будь-яких ілюзій щодо можливостей вільної торгівлі у покращенні умов життя робітників: «... мінімальна заробітна плата є природною ціною товару-праці <...> (в умовах вільної торгівлі. — *Авт.*) всі товари продаватимуться за де-/86/шевшими цінами <...> Отже, вибирайте: або ви повинні спростувати всю політичну економію в тому вигляді, в якому вона існує в даний час, або ви повинні визнати, що при свободі торгівлі робітничий клас відчує на собі всю суворість законів політичної економії. Чи значить це, що ми проти свободної торгівлі? Ні, ми стоїмо за свободу торгівлі, тому що із запровадженням її всі економічні закони з їхніми найбільш різкими суперечностями діятимуть у ширшій сфері, на більшій території, на території всього світу; тому що сплетіння усіх цих суперечностей в єдиний клубок, де вони зіткнуться, породить боротьбу, яка в свою чергу завершиться визволенням пролетаріату» ³².

Згодом у ставленні Маркса до питань фрітредерства і протекціонізму з'явилися нові мотиви. У промові від 9 січня 1848 р. він, як і раніше, обстоював тезу про те, що вільна торгівля на практиці означає «свободу капіталу», і «... це може призвести тільки до чіткішого виявлення протилежності між цими двома класами (пролетаріатом і буржуазією. — *Авт.*)». На його думку, вільна торгівля не була тим шляхом, що веде до встановлення всесвітнього братерства ³³. Згадуючи негаразди в Індії і Вест-Індії, які виникли унаслідок міжнародного поділу праці завдяки вільній торгівлі, він твердив, що прибічники фрітредерства «... нездатні зрозуміти, як це одна країна може збагачуватися за рахунок іншої» ³⁴. Отже, можна припустити, що сам він це добре розумів. Якщо це так, то його позиції з часів «Критики Ліста» змінилися, оскільки тоді він недвозначно відкидав можливість міждержавної експлуатації, маючи на увазі, що не Англія експлуатує Німеччину, а скоріше буржуазія експлуатує робітників.

У цій же промові Маркс зробив ще одну поступку, визнавши, що протекціонізм може сприяти розвитку /87/ вільної конкуренції всередині країни, але відразу ж зауважив, що в результаті це все ж таки призведе до залежності цієї країни від світового ринку: «... протекційна система є лише засіб для того, щоб створювати у того чи іншого народу велику промисловість, тобто поставити його в залежність від світового ринку; але з того самого моменту, як встановлюється залежність від світового ринку, виникає в свою чергу більша чи менша залежність від вільної торгівлі»³⁵.

У тій же промові міститься досить віддалений натяк на можливість виникнення такої ситуації, коли варто буде визнати існування «відносно прогресивної національної буржуазії» у «країні, що розвивається» і яка бореться проти «імперіалізму». Але Маркс залишив докладніший розвиток цієї ідеї своїм послідовникам. (У 1880 — 90-і роки німецькі соціалісти постійно цитуватимуть промову Маркса про вільну торгівлю, особливо його зауваження про здатність «однієї нації збагачуватися за рахунок іншої»; робитиметься це для того, щоб виправдати їхню підтримку протекційних тарифів, ухвалених імперським урядом. Отже, в інтерпретаціях своїх послідовників того часу Маркс виглядав таким собі «лістінцем»)³⁶. Зрозуміло, що скористатися цією можливістю можна було тільки визнавши «націю» як таку; Маркс цього не зробив. Для нього важливішою була інша система понять: «Але, взагалі кажучи, протекційна система в наші дні є консервативною, тимчасом як система вільної торгівлі діє руйнівно. Вона викликає розпад колишніх національностей і доводить до крайнощів антагонізм між пролетаріатом і буржуазією. Одним словом, система вільної торгівлі прискорює соціальну революцію. І ось, панове, тільки в цьому революційному розумінні і подаю я свій голос за свободу торгівлі»³⁷. /88/

У Марксовій системі понять капіталізм з погляду світової історії (а саме так, на думку Маркса, його тільки й можна було оцінювати) був приреченою системою. Спочатку, в «Критиці Ліста», він доводив, що програма побудови капіталізму в окремій країні приречена на провал, якщо її метою є звільнення цієї країни від диктату світового капіталістичного ринку; держава, в якій німецька буржуазія вбачала захисника за кордоном і визволителя вдома, була б нездатною протистояти світовому ринкові. У 1848 р. Маркс підкоригував свої погляди щодо можливостей протекціонізму і вже визнавав, що ця політика може давати тимчасовий ефект. Але у будь-якому випадку, підкреслював він, ця політика лише мостить дорогу для вільної торгівлі. Що ж до націоналізму, то ця ідеологія обстоювала лише класові інтереси буржуазії, і для Маркса не було сумнівів у тому, що так зване національне визволення заважатиме процесові справжнього визволення. Німці мали визволятися саме як *люди*, а не як «нація».

Примітки

¹ Карл Маркс. Про книгу Фрідріха Ліста «Національна система політичної економії» // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. — Т. 42. — С. 213.

² Там само. — С. 221.

³ Там само. — С. 228.

⁴ Там само. — С. 230 — 231.

⁵ Там само. — С. 215.

⁶ Там само. — С. 227 — 228.

⁷ Там само. — С. 227.

⁸ Там само. — С. 228.

⁹ Там само. — С. 223.

¹⁰ Там само. — С. 228.

¹¹ Там само. — С. 227. /89/

¹² Там само. — С. 222.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. — С. 222.
- ¹⁶ Там само. — С. 214.
- ¹⁷ Там само. — С. 215.
- ¹⁸ Там само. — С. 214.
- ¹⁹ Там само. — С. 223.
- ²⁰ Там само. — С. 229.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — С. 228.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — С. 229.
- ²⁵ Там само. — С. 229 — 230.
- ²⁶ Там само. — С. 221, 237.
- ²⁷ W. O. Henderson. Friedrich List and the French Protectionists // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. — 1982. — N138. — p. 272.
- ²⁸ Там само. — С. 240.
- ²⁹ К. Маркс. Протекціоністи, фрітредери і робітничий клас // Твори. — Т. 4. — С. 246.
- ³⁰ Там само. — С. 247.
- ³¹ Там само. — С. 248.
- ³² Цитується за: Ф. Енгельс. Брюсельський конгрес в питанні свободи торгівлі // Там само. — Т. 4. — С. 258.
- ³³ К. Маркс. Промова про свободу торгівлі // Там само. — С. 402 — 403.
- ³⁴ Там само. — С. 403 — 404.
- ³⁵ Там само. — С. 404.
- ³⁶ Див. про це: Alfred Meusel. List und Marx, pp. 90 — 95; Max Schippel Grundzüge der Handelspolitik. Zur Orientierung in den wirtschaftlichen Rümpfen. — Berlin und Bern: Akademischer Verlag für sociale Wissenschaften, 1902, pp. 89 — 111, 344 — 352.
- ³⁷ К. Маркс. Промова про свободу торгівлі // Твори. — Т. 4. — С. 404. /90/

4. Нація і революція: Маркс і Енгельс, 1845 — 1848

Протягом короткого проміжку часу між «Критикою Ліста» і появою «Маніфесту Комуністичної партії» тривала еволюція поглядів Маркса і Енгельса щодо національних проблем і ролі національних факторів у історії і політиці. Ці питання цікавили їх головним чином у двох аспектах: по-перше, у зв'язку з проблемами класової боротьби і, по-друге, в контексті досягнення свободи людської особистості. Аналіз праць цього періоду дозволяє знайти взаємозв'язок між ранніми розробками Маркса і його програмовими настановами, які були викладені у «Маніфесті Комуністичної партії».

Критикуючи Ліста, Маркс дійшов висновку про те, що буржуазія не є монолітною, а поділяється на окремі національні «загони», такі, наприклад, як німецька буржуазія. Остання відстоювала свої інтереси у боротьбі проти французьких та англійських «товаришів по класу» і одночасно експлуатувала (чи намагалася експлуатувати) пролетаріат, що було цілком природним для неї. Однак Маркс ніде не пояснив таку річ: якщо «велика промисловість створила всюди загалом однакові відносини між класами суспільства і тим самим знищила особливості окремих національностей», чому ж тоді «... буржуазія кожної нації ще зберігає свої особливі національні інтереси...»?

Визнаючи націоналізм ознакою буржуазії, Маркс водночас був впевнений в тому, що в особі пролетаріату «велика промисловість створила клас, якому в /91/ усіх націях властиві одні й ті самі інтереси і у якого вже знищена національна відособленість». Пролетаріат цілком відрізняється від усіх інших класів тим, що є «... тим класом, який в суспільстві вже не вважається більше класом, не визнається як клас і є вже вираженням розкладу всіх класів, національностей і т. д. в теперішньому суспільстві». Відповідним чином революція, яку здійснює пролетаріат, відрізнятиметься від усіх інших попередніх революцій. В усіх інших революціях «характер діяльності завжди лишався незайманим, — завжди справа йшла тільки про інший розподіл цієї діяльності, про новий розподіл праці між іншими особами...» Пролетарська, або комуністична революція, з іншого боку, «... виступає проти дотеперішнього *характеру* діяльності, усуває працю і знищує панування будь-яких класів разом з самими класами...»³

Порівнюючи історичний досвід Німеччини і Франції, Маркс виніс досить суворий вердикт німецькій буржуазії за її нездатність виступити, бодай на короткий час, від імені усього суспільства, а не на захист лише власних, вузьких, групових та егоїстичних інтересів. Він узагалі заявив, що німецька буржуазія не має *жодного* майбутнього, оскільки капіталізм у всевітньо-історичному масштабі вже вичерпав себе і в нього немає джерел для прогресивного розвитку. Одночасно Маркс заперечував те, що німецький пролетаріат може перебрати на себе роль національної сили, ту роль, яку не змогла виконати буржуазія. Навпаки, рефреном у нього звучала думка: місія пролетаріату полягає не тільки у знищенні класового поділу як наслідку панування приватної власності, але й у ліквідації національного поділу.

Подібні ж думки висловлював Енгельс. В одній зі статей 1845 р. він писав, що буржуазія кожної /92/ країни має «... свої особливі інтереси, а оскільки інтереси для неї вищі над усе, вона нездатна піднятися вище національності...» Зі свого боку, пролетаріат здатний до цього і вже готовий почати «братання у міжнародному масштабі»: «... пролетарі в усіх країнах мають одні й ті ж інтереси, одного і того ж ворога, їх чекає одна і та ж боротьба; пролетарі уже завдяки своїй природі вільні від національних передсудів, і весь їхній духовний розвиток та рух по суті гуманітарний та *антинаціональний*. Тільки пролетарі здатні знищити національність, тільки пролетаріат, що пробуджується, може встановити братерство між різними націями»⁴.

Втім, іноді, наприклад, у 1847 р., Маркс визнавав існування міжнародної солідарності буржуазії, буржуазного братерства націй. Воно, звичайно, було братерством «гнобителів проти пригноблених, експлуататорів проти експлуатованих». Подібно до того, як «...буржуазний клас будь-якої країни об'єднаний і зв'язаний братерськими узами проти пролетарів даної країни, незважаючи на конкуренцію і взаємну боротьбу окремих буржуа, цілком так само буржуазія всіх країн зв'язана братерськими узами і об'єднана проти пролетарів усіх країн, незважаючи на взаємну боротьбу і конкуренцію на світовому ринку».

Усе це стосувалося буржуазії — нечисленної, і, згідно з Марксовим баченням капіталізму, приреченої на постійне зменшення частини населення, класу, солідарність якого ґрунтувалася на спільній експлуатації робітників. Що ж мало бути основою інтернаціональної (чи наднаціональної) солідарності робітників?

«Щоб народи могли дійсно об'єднатися, — пояснював Маркс, — у них мають бути спільні інтереси». /93/ Однак для того, щоб це сталося, «повинні бути знищені існуючі відносини власності, бо існуючі відносини власності зумовлюють експлуатацію одних народів іншими». Лише робітничий клас зацікавлений «в знищенні існуючих відносин власності». Це означає, що ліквідація національної експлуатації неможлива в

рамках капіталістичних відносин власності (як ми побачимо далі, Ліст зі своєю програмою прагнув саме цього). Відповідно Маркс доводив, що «перемога пролетаріату над буржуазією означає разом з тим подолання всіх національних і промислових суперечностей, які тепер породжують ворожнечу між народами. Ось чому перемога пролетаріату над буржуазією є одночасно сигналом для визволення всіх націй»⁶.

Що ж до тих народів, які ще не підпали під вплив буржуазних відносин, досить чітко висловився Енгельс, і його погляди з цього питання не відрізнялися від Марксових. У січні 1848 р. Енгельс із захопленням писав про завоювання Алжиру Францією (яке ще тривало), дещо застережливо оцінюючи лише методи французів, які «заслужували на осуд»: «... завоювання Алжиру є важливим і сприятливим фактом для прогресу цивілізації»⁷. «І коли ми можемо шкодувати за тим, що свобода бедуїнів пустелі знищена, — вів він далі, — нам не слід і забувати, що ці самі бедуїни були народом розбійників <...> Всі ці народи вільних берберів тільки здалеку здаються дуже гордими, благородними і славними; але придивіться до них ближче, і ви побачите, що вони так само, як і більш цивілізовані нації, керуються жадобою наживи і застосовують грубіші і жорстокіші методи. Зрештою, сучасний *буржуа*, з його цивілізацією, промисловістю, порядком і відносною освіченістю, виявляється кращим від феодального /94/ сеньйора або розбійника, який мародерствує, з варварським станом суспільства, до якого вони належать»⁸.

Отже, свобода націй залежала від успіху пролетарської справи у боротьбі проти капіталізму. У промові, присвяченій сімнадцятій річниці польської революції 1830 р., Маркс казав: «Сигнал до визволення Польщі буде поданий Англією <...> Від перемоги англійських чартистів залежить успіх інших європейських демократів, значить, і Польща буде врятована завдяки Англії»⁹. Оскільки антагонізм між пролетаріатом і буржуазією в Англії набував найгостріших форм, саме тут мала відбутися «вирішальна сутичка». Маркс вважав, що саме в Англії «найімовірніше, почнеться та битва», яка «завершиться загальним тріумфом демократії і в якій будуть розбиті також кайдани Польщі»¹⁰.

За Марксом, «Польщу треба було визволяти не в Польщі, а в Англії», та й взагалі перемога англійських робітників над буржуазією повинна була мати «... вирішальне значення для перемоги всіх пригноблених над їх гнобителями». Безпосередньо звертаючись до чартистів, він проголосив: «Розбийте ваших власних внутрішніх ворогів, і тоді у вас по праву буде горда свідомість, що ви зруйнували все старе суспільство»¹¹.

Чому боротьба між пролетаріатом і буржуазією була найінтенсивнішою саме в Англії? Чому саме ця країна мала таке велике значення для усього світу? Енгельс відповідав: «Тому що завдяки сучасній промисловості, завдяки запровадженню машин, в Англії всі пригноблені класи злилися в один-єдиний величезний клас із спільними інтересами — в клас пролетаріату; тому що внаслідок цього в протилежному таборі всі класи гнобителів теж об'єдналися в один-95/єдиний клас — буржуазію. Таким чином, боротьба спрощується, і через це вона може бути вирішена одним-єдиним могутнім ударом». Саме завдяки «машинному виробництву», породженому ним стандарту життєвих умов зникали відмінності між робітниками, отже, «без машинного виробництва не було б чартизму, і якщо воно навіть погіршує ваше становище в даний момент, то все ж таки саме завдяки цьому воно робить можливою вашу перемогу» «.

Енгельс вказував на те, що подібні процеси відбуваються і в Бельгії, Америці, Франції та Німеччині. Новітня технологія («машинне виробництво») зрівняла «... становище всіх робітників і з кожним днем все більше його зрівнює; в усіх цих країнах робітники тепер зацікавлені в одному і тому ж, а саме: повалити клас, який їх гнобить, — буржуазію». «Машинне виробництво» було причиною тотожності «... партійних інтересів робітників усіх націй». Воно залишалося «величезним історичним прогресом». Умови існування робітників усіх країн були однаковими, отже, однаковими були їхні інтереси і вороги. З цього випливало, що «... і боротися вони повинні спільно, а братерському союзові буржуазії всіх націй вони повинні протиставити братерський союз робітників усіх націй»¹³. Отже, революція мала бути лише міжнародною.

У статті «Принципи комунізму», яку Енгельс написав у жовтні 1847 р., а Маркс використав під час роботи над «Маніфестом Комуністичної партії», ставилося таке запитання: «Чи може ця революція відбутися в одній якій-небудь країні?»

Відповідь була однозначно негативною. «Велика промисловість уже тим, що вона створила світовий ринок, так зв'язала між собою всі народи земної кулі, особливо цивілізовані народи, що кожний з них /96/ залежить від того, що відбувається в іншого». Далі пояснювалось, що «велика промисловість» у «всіх цивілізованих країнах» перетворює буржуазію і пролетаріат у «два вирішальних класи суспільства», а їхню боротьбу на «головну боротьбу нашого часу». «Тому, — робив висновок Енгельс, — комуністична революція буде не тільки національною, але відбудеться одночасно в усіх цивілізованих країнах, тобто принаймні в Англії, Америці, Франції і Німеччині. В кожній з цих країн вона розвиватиметься швидше або повільніше, залежно від того, в якій з цих країн більш розвинута промисловість, більш нагромаджено багатств і є більш значна

кількість продуктивних сил. Тому вона здійсниться найповільніше і найтрудніше в Німеччині, найшвидше і найлегше в Англії. Вона справить також значний вплив на всі інші країни світу і цілком змінить і надзвичайно прискорить їхній попередній хід розвитку. Вона є всесвітня революція і матиме через це всесвітню арену»¹⁴.

Отже, Енгельс визнавав, що відмінності у революційному процесі в окремих країнах можуть бути досить великими. Наприклад, у Німеччині, де боротьба між абсолютною монархією і буржуазією шойно починалася, комуністи спочатку мали підтримати буржуазію, а згодом вже намагатися повалити її¹⁵.

Погляди Енгельса до певної міри не збігалися з «раннім Марксом»: у «Критиці Ліста» Маркс взагалі ставив під сумнів здатність буржуазії боротися за владу в Німеччині. Крім того, Енгельс не погоджувався і з твердженням «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що революція є невідкладним завданням у Німеччині саме через відсталість країни у порівнянні з Заходом. Ці розбіжності були цілком природними: Маркс і Енгельс не зобов'язувалися дивитися на одні й ті ж проблеми крізь одні й ті ж оку-/97/ляри. Зокрема Енгельс був значно уважнішим до проблем, пов'язаних з «національним питанням». Проте щодо поглядів на революцію принципових розбіжностей не було: обидва вважали, що революція має бути тільки інтернаціональною.

Як ми побачимо далі, Маркс не змінив свого ставлення до революції як до інтернаціонального процесу і після революції 1848 р. Наприкінці цього року він вже розумів, що соціальні, політичні, а також національні та міжнародні проблеми і конфлікти є взаємопов'язаними і взаємодіють таким чином, як він собі раніше не уявляв. Але і після цього його бачення стратегічної ролі національного фактора в європейській політиці не змінилося, хоча загальний сценарій подій, в якому головна роль відводилася Англії, був дещо переглянутий. 31 грудня 1848 р. Маркс написав статтю для новорічного видання «*Neue Rheinische Zeitung*». Він наголосив на тому, що серед усього розмаїття революційних подій найважливішою є боротьба у Франції: «... визволення Європи — чи то завоювання пригнобленими національностями незалежності, чи повалення феодального абсолютизму — зумовлене переможним повстанням французького робітничого класу». Втім, він далі, «... всякий соціальний переворот у Франції неминуче буде придушений англійською буржуазією», яка візьме участь у європейській війні, що у свою чергу «... буде першим наслідком переможної робітничої революції у Франції <...> Як в епоху Наполеона, Англія стоятиме на чолі контрреволюційних армій, але в результаті цієї війни вона сама буде кинута в революційний рух, стане на чолі його і спокутує свою провину перед революцією XVIII століття»¹⁶.

Всяка європейська війна, в якій буде замінена Англія, вважав Маркс, неминуче стане світовою війною, «... яка провадитиметься в Канаді й Італії, в /98/ Ост-Індії й Прусії, в Африці й на Дунаї». Отож «... стара Англія буде знищена лише *світовою війною*, яка одна тільки може дати чартистській партії, організованій англійській робітничій партії, умови для переможного повстання проти своїх могутніх гнобителів». Після приходу чартистів до влади «... соціальна революція перейде зі сфери утопії в сферу дійсності».

Виняткова роль англійського пролетаріату була відображенням тієї ролі, яку Англія відігравала у тогочасному світі. Маркс називав Англію країною, «... яка перетворює цілі нації у своїх найманих робітників, яка своїми гігантськими руками охоплює весь світ, яка вже одного разу взяла на себе витрати європейської Реставрації». Водночас це була країна найгостріших класових протиріч: «... Англія здається скелею, об яку розбиваються революційні хвилі, яка хоче уморити голодом нове суспільство ще в утробі матері. Англія панує над світовим ринком. Переворот в економічних відносинах будь-якої країни Європейського континенту або навіть усього Європейського континенту без Англії — тільки буря в склянці води. Промислові і торгові відносини всередині кожної нації залежать від її зносин з іншими націями, вони зумовлені її відношенням до світового ринку. Але Англія панує над світовим ринком, а буржуазія панує над Англією»¹⁷. Стаття закінчується таким пророцтвом: «**Революційне повстання французького робітничого класу, світова війна** — такі перспективи 1849 року»¹⁸.

У зверненні до чартистів, яке ми вже наводили вище, Маркс заявив, що коли вони переможуть «внутрішніх ворогів», це дасть їм підстави пишатися і тим, що вони перемогли «усе старе суспільство». Цим «усім старим суспільством», очевидно, була сві-/99/това капіталістична система, світ, об'єднаний капіталістичним ринком. Без урахування цього моменту важко взагалі зрозуміти Марксове бачення ролі держави і національного питання в історії. Для нього справжнім об'єктом і суб'єктом історичного розвитку було суспільство в цілому, а не якась окрема його частина, відокремлена за географічним, політичним чи мовним критерієм. «Революції в одній країні» для нього не існувало, оскільки не існувало «історії в одній країні». Інакше кажучи, Маркс вважав, що національні чи державні кордони серйозно не впливають на дію глобальних причинних факторів, які породжують такі явища, як революції. Отже, ані держава, ані нація не були для нього явищем, котре варто було б аналізувати як «річ в собі».

Марксова оцінка німецької буржуазії (і німецької революції 1848 р. у порівнянні з попередніми революціями у Франції і Британії) цілком відповідала його історичній концепції. В його розумінні історія являла собою світовий процес, в якому події місцевого чи національного масштабу були підпорядкованими, другорядними явищами, крім тих випадків, коли певна нація у певний момент своєї історії опинялася в авангарді прогресу людства.

Таку прогресивну роль певний час відігравала буржуазія Заходу, у порівнянні з якою німецька буржуазія, на думку Маркса, являла собою жалюгідний контраст. Маркс підкреслював, що революції 1648 і 1789 рр. «... не були *англійською* і *французькою* революціями; це були революції *європейського* масштабу. Вони являли собою не перемогу певного класу суспільства над старим політичним ладом; вони проголошували новий політичний лад нового європейського суспільства. Буржуазія перемогла в них; але *перемога буржуазії* означала тоді *перемогу /100/ нового суспільного ладу*, перемогу буржуазної власності над феодальною, нації над провінціалізмом, конкуренції над цеховим устроєм, дроблення власності над майоратом, панування власника землі над підкоренням власника землі, освіти над марновірством, сім'ї над родовим іменем, підприємливості над лінощами, буржуазного права над середньовічними привілеями. Революція 1648 р. являла собою революцію сімнадцятого століття стосовно до шістнадцятого, революція 1789 р. — перемогу вісімнадцятого століття над сімнадцятим. Ці революції виражали в значно більшій мірі потреби всього тодішнього світу, ніж потреби тих частин світу, де вони відбувались, тобто Англії і Франції»¹⁹.

У той же спосіб Маркс протиставляв революцію в Німеччині з лютневою революцією 1848 р. у Франції. Остання, писав він, «... *знищила* конституційну монархію на ділі і владу буржуазії в ідеї. Пруська безрешетова революція повинна була *встановити* конституційну монархію в ідеї і владу буржуазії на ділі; далека від того, щоб стати європейською революцією, вона являла собою тільки жалюгідний відгомін *європейської революції* у відсталій країні». Замість того щоб випередити свій вік, революція в Німеччині «... відставала від нього більш ніж на півстоліття... Йшлося не про створення нового суспільства, а про відродження в Берліні суспільства, яке померло в Парижі»²⁰.

Праці Маркса періоду 1848 — 1849 рр. містять чимало гострих і презирливих епітетів на адресу німецької буржуазії. Однак Маркс чомусь не взяв до уваги ту обставину, що коли німецька буржуазія була слабкою, боязкою і кволою, як він стверджував, то ці її якості проявлялися саме тоді, коли вона «протистояла феодалізму і абсолютизму», а така */101/* поведінка цілком відповідала її *власному* класовому поглядові. Навіщо буржуазії було прискорювати наближення власного кінця якимись сміливішими і активнішими діями? Маркс визнавав, що вона вже «... сама вороже протистояла пролетаріатові і всім верствам міського населення, інтереси й ідеї яких були близькі пролетаріатові». З Марксової характеристики поведінки німецької буржуазії (якщо вважати наведені ним «факти» дійсними) випливає, що вона діяла цілком відповідно до її класових інтересів. (Важко сказати, який сенс звинувачувати клас у тому, що він не діє всупереч власним життєвим інтересам?) «На відміну від французької буржуазії 1789 року, — писав Маркс, — пруська буржуазія не була тим класом, який виступає від імені всього сучасного суспільства проти представників старого суспільства, монархії і дворянства. Вона опустила до рівня якогось *стану*, відособленого як від корони, так і від народу, ... вона з самого початку схильна була зраджувати народ і йти на компроміс з коронованим представником старого суспільства, бо вона сама вже належала до старого суспільства; вона представляла не інтереси нового суспільства проти старого, а оновлені інтереси всередині застарілого суспільства»²¹.

Марксові звинувачення на адресу німецької буржуазії мають сенс тільки у тому випадку, якщо вилучити з характеристик цього класу та його поведінки будь-які національні ознаки, риси, особливості. Неважно собі уявити, що Маркс був би ще більш немилосердним до італійської, іспанської чи російської буржуазії, якби вони потрапили в поле його уваги. Німецька буржуазія була слабкою, відсталою і нікчемною тому, що буржуазія *жодної* країни не мала вже будь-якого значення, оскільки англійська і */102/* французька буржуазія вже виконала всесвітньоісторичну місію цього класу відповідно у сімнадцятому і вісімнадцятому століттях. Німецька буржуазія звинувачувалась в усіх смертних гріхах тому, що на арену вже вийшов її історичний наступник і «могильник» — пролетаріат.

Цей підхід не обмежувався німецькими справами, йшлося про світ взагалі — або ж про «громадянське суспільство». Саме воно, писали Маркс і Енгельс у «Німецькій ідеології», є справжнім вогнищем і ареною всієї історії. «Громадянське суспільство охоплює все матеріальне спілкування індивідів у рамках певного ступеня розвитку продуктивних сил. Воно охоплює все торговельне і промислове життя даного ступеня і тому виходить за межі держави і нації, хоч, з другого боку, воно знов-таки мусить виступати назовні як національність і будуватися всередині як держава»²².

Маркс так і не пояснив, чому і за яких обставин громадянське суспільство «мусить виступати ... як національність». Безсумнівно, він вважав «національне» вторинним фактором, «залежною змінною» у

процесі суспільного розвитку. Він знав, що Німеччина до 1848 р. — країна відстала, але не був готовий до того, щоб визнати, що суперечність між становищем «Німеччини» і становищем розвинутіших країн є суттєвим з *національного* погляду. «Німеччина» була лише частиною значно більшого цілого. Маркс визнавав лише своєрідний просторовий вимір суперечності між «існуючими суспільними відносинами» та «існуючою продуктивною силою», яка «... виявляється не в даних національних рамках, а між даною національною свідомістю і практикою інших націй, тобто між національною і загальною свідомістю тієї чи іншої нації (як тепер це має місце в Німеччині)»²³. /103/

Інакше кажучи, в Німеччині проблема полягала в тому, щоб «загальна свідомість», яку нація поділяла з передовим світом, була звільнена від її «національної складової», котру Маркс недвозначно ототожнював з відсталістю Німеччини (буржуазія, зрозуміло, була носієм цієї відсталості). Вона й не могла не бути відсталою, оскільки вже існував пролетаріат, всесвітній клас, який мав заступити її місце.

Отже, визвольна місія пролетаріату спрямовувалась не на те, щоб вільні нації жили ізольовано, а на визволення людини як «всесвітньо-історичної» особистості, яка бере участь у «всесвітньо-історичній діяльності», що підносить її над вузькими інтересами, зв'язками і обмеженою свідомістю. Як писали автори «Німецької ідеології», «... окремі індивіди, в міру розширення їхньої діяльності до всесвітньоісторичної діяльності, все більше підпадали під владу чужої їм сили... під владу сили, яка стає все більш масовою і зрештою проявляється як *світовий ринок*»²⁴.

Суспільство, в якому панує світовий ринок, буде повалене в результаті «... комуністичної революції... і тотожного з цією революцією знищення приватної власності...» Визволення індивіда здійсниться «... в тій же самій мірі, в якій історія цілком перетвориться у всесвітню історію». «Тільки внаслідок цього окремі індивіди звільняються від різних національних і місцевих рамок, вступають в практичний зв'язок з виробництвом (також і духовним) всього світу, і для них стає можливим здобути здатність користуватися цим всебічним виробництвом всієї земної кулі (всім тим, що створили люди). *Всесвітня залежність*, ця природно виникла форма *всесвітньо-історичної* спільної діяльності індивідів, перетворюється завдяки комуністичній революції на контроль і свідоме /104/ панування над силами, які, будучи породженими впливом людей одне на одного, досі здавалися їм цілком чужими силами і як такі панували над ними»²⁵.

Знаючи, про цю теорію визволення особистості як про «всесвітньо-історичний» фактор, можна зрозуміти, чому Енгельс писав про майбутнє націй при комунізмі у «Проекті комуністичного символу віри» (червень 1847 р.) таким чином: «Запитання 21. *Чи збережуться національності при комунізмі?* — Національні риси народів, які об'єднуються на основі принципу спільності, саме в результаті цього об'єднання неодмінно змішуватимуться і таким чином зникнуть так само, як відпадуть всілякі станіві і класові відмінності внаслідок знищення їхньої основи — приватної власності»²⁶.

Таким же буде й майбутнє релігій: «Запитання 22. *Чи відкидають комуністи існуючі релігії?* — Усі релігії, що існували до цього часу, були виявом історичних ступенів розвитку окремих народів або народних мас. А комунізм є тим ступенем історичного розвитку, який робить зайвими і знімає [aufhebt] усі існуючі релігії»²⁷.

І релігію, і національну свідомість Маркс вважав спотвореними формами суспільної свідомості, які заважали людству розвивати його справжню людську природу. Він вказував на те, що релігійна свобода, яка все ж таки краща за переслідування і гноблення на релігійному ґрунті, не є, однак, панацеєю від проблем, які стосуються взаємин релігії, суспільства, держави і особистості. «Політична емансипація від релігії», тобто створення світської держави, було, на його думку, недостатнім: замість релігійної свободи (свободи віросповідання), люди мали бути звільненими від «релігійних концепцій», «звільненими від релігії»²⁸. Як пише Девід Макклілан, «у Маркса пи- /105/ тання емансипації євреїв перетворилося на питання про те, який конкретний *соціальний* елемент треба перемогти для того, щоб знищити юдаїзм»²⁹.

Маркс не мав сумнівів, що політична емансипація не призводить до визволення людей як людей: «*Політична* емансипація юдея, християнина, *релігійної* людини взагалі, є *емансипація держави* від юдейства, від християнства, від *релігії* взагалі. На свій лад, тим способом, який відповідає її сутності, держава емансипується від релігії як *державна*, коли вона емансипується від *державної релігії*, тобто коли держава не відстоює ніякої релігії, а, навпаки, відстоює себе як державу. *Політична* емансипація від релігії не є доведена до кінця, вільна від суперечностей емансипація від релігії; тому що політична емансипація не є доведений до кінця, вільний від суперечностей спосіб *людської* емансипації.

Межа політичної емансипації вже з самого початку проявляється в тому, що *державна* може звільнити себе від будь-якого обмеження без того, щоб людина стала *дійсно* вільною від цього обмеження, що держава може бути *республікою* без того, щоб людина була *вільною людиною*»³⁰.

Політична емансипація, писав Маркс у тій же статті, призводить до роздвоєння людини: як член громадянського суспільства вона є «*егоїстичним, незалежним* індивідом», як *громадянин* індивід має бути «моральною особою». Це роздвоєння треба подолати: «Лише тоді, коли дійсна індивідуальна людина сприйме в собі абстрактного громадянина держави і, як індивідуальна людина, в своєму емпіричному житті, в своїй індивідуальній праці, в своїх індивідуальних відносинах *стане родовою істотою*; лише тоді, коли людина пізнає і організує свої «власні сили» як *суспільні* сили і тому не стане більше /106/ відокремлювати від себе суспільну силу у вигляді *політичної* сили, — лише тоді здійсниться людська емансипація»³¹.

З цього можна зробити висновок, що, згідно з Марксом, сама «лише політична» революція та політична емансипація не визволять євреїв від юдаїзму чи християн від християнства, отже, і об'єднання Німеччини не емансипує німців від «тевтонства», тобто національності. Проте, якщо порівнювати Марксове трактування євреїв і християн або євреїв і німців, то можна помітити, що воно було, м'яко кажучи, «незбалансованим». З попереднього розділу ми знаємо, що Маркс не шкодував «сильних висловів», обговорюючи німецьку проблему. Втім, ця жорстка мова стосувалася німецького націоналізму, а не німецької нації (до того ж цю працю він так і не видав.) Що ж до євреїв, то тут Маркс дав собі повну волю у використанні образливих, злобних епітетів, які пасували б расистові, а не «інтернаціоналістові». І ця стаття *побачила* світ. Нагромадивши купу образ на адресу єврейської релігії, він назвав євреїв «хімерною національністю»³². Залишимо психоаналіз особистості Маркса його біографам, що ж до Маркса — історика і суспільствознавця, зробимо висновок: євреї, на його погляд, мали зникнути не тільки політично (на той час у них не було ані держави, ані розвиненого національного руху), але і як культурна та духовна спільнота. У цьому відношенні євреї належали до тієї ж категорії, що і чехи (див. розділ 11).

Загалом підхід Маркса до релігії і національності був цілком аналогічний його концепції політики. Згідно з його суспільно-політичними та історичними поглядами, невід'ємною рисою будь-якої політики, не виключаючи демократичну, були примус і панування. Справжня свобода мала перетворити *грома- /107/ дянина* — тобто члена політичної спільноти — в людину. Перемога комуністичної революції, писав Енгельс, означатиме встановлення демократичної конституції³³. Але при цьому він міг би додати, що це супроводжувалося б скасуванням демократії або «подоланням її обмеженості». Отож в заявах Маркса і Енгельса про «визволення» націй в ході комуністичної революції і одночасно — про зникнення цих «звільнених» націй нема якихось суперечностей (не кажучи вже про якісь хитрощі в дусі Ніколо Макіавелі).

Продовжуючи аналіз Марксових поглядів на державу і національність, варто зосередитися на двох питаннях: по-перше, яке місце він відводив політичним та етнічним факторам в житті сучасного йому суспільства (включаючи взаємодію і взаємовпливи економіки, політики і культури); по-друге, слід розглянути його ідею емансипації як звільнення від національних, політичних і релігійних пут.

Загальновідомо, що Марксові не вдалося створити політичну теорію на основі його загальної теорії суспільно-історичного розвитку. Вище вже йшлося про те, що Маркс неодноразово намагався сформулювати свої погляди у національному питанні, однак він так і не дав їх систематичного викладу у контексті свого загального *Weltanschauung* (світогляду). У 1845 р. він планував книгу, присвячену цим проблемам, однак усе, що залишилось, — це план роботи, який виглядає так:

«1). *Історія походження сучасної держави, або Французька революція.*

Самозвеличення політичної сфери — змішання з античною державою. Ставлення революціонерів до громадянського суспільства. Усі елементи існують паралельно — як громадянські, так і державні. /108/

2). *Проголошення прав людини і конституція держави.* Індивідуальна свобода і публічна влада.

Свобода, рівність і єдність. Суверенітет народу.

3). *Держава і громадянське суспільство.*

4). *Представницька держава і хартія.*

Конституційна представницька держава, демократична представницька держава.

5). *Поділ влад.* Законодавча і виконавча влада.

6). *Законодавча влада і законодавчі палати.* Політичні клуби.

7). *Виконавча влада*. Централізація та ієрархія. Централізація і політична цивілізація. Федеративна система та індустріалізм. *Державне управління і комунальне управління*.

8'). *Судова влада і право*.

8''). *Національність і народ*.

9'). *Політичні партії*.

9''). *Виборче право, боротьба за знищення [Aufhebung] держави і громадянського суспільства»*³⁴.

Ерік Гобсбаум зауважує, що Марксова критика Гегеля «була першим і останнім випадком, коли це був систематизований аналіз у категоріях конституційних форм, проблем представництва тощо». Гобсбаум додає, що Маркс навіть не спробував матеріалізувати щойно наведений план, «який теж був витриманий у цих категоріях, але конкретно пов'язував виникнення модерної держави з Французькою революцією та знищення держави з кінцем буржуазного суспільства (під гаслом «Виборче право»»²⁵.

Можливо, якщо б Маркс таки написав цю книгу, він виклав би там своє розуміння співвідношення і взаємодії модерної (тобто національної) держави та світового (тобто інтернаціонального чи «транснаціонального») ринку. Пригадаймо, що Маркс характе-**109**/ризував буржуазні революції в Англії та Франції не як національні за їхніми наслідками і впливом, а як «європейські», тобто інтернаціональні (міжнародні). Крім того, у «Критиці Ліста» він підкреслював, що світовий ринок значно сильніший за будь-яку буржуазію чи буржуазну державу (наприклад, Німеччину), обмежену національними рамками. Ми знаємо, що Маркс недооцінював перспективи німецького націоналізму у змаганні з передовими націями Заходу. Відповідним чином і як історик він помилявся в оцінках міжнародних буржуазних революцій, недооцінюючи силу держави і значення державних кордонів. Гадається, деякі причини цього з'ясував Ентоні Гіденс. На його думку, «якщо пролетарська міжнародна революція й була для декого ймовірною, то буржуазна міжнародна революція — ні». Це, на його думку, було викликано тим, що на початку вісімнадцятого століття «кузнею влади» у Західній Європі та Сполучених Штатах стала національна держава. Ця держава визначала кордони територіальної одиниці, у межах якої відбувалися соціально-економічні (включаючи індустріалізацію) та політичні зміни. «Надзвичайно важливим тут є те, що буржуазні класи були «національними»: інакше кажучи, європейські політичні революції сімнадцятого — вісімнадцятого століть відбувалися в рамках вже сформованої державної системи»³⁶.

Аналізуючи Марксові засновки і відповідні його прогнози, важко не погодитися з зауваженнями Гіденса. Справді, Маркс приділяв явно недостатньо уваги правовим і владним структурам, в рамках яких відбувався (або відбувся) розвиток капіталізму, особливо — модерної промисловості. Гадається, Гіденс мав рацію, коли писав, що «капіталізм не знищив усі основні конкуруючі з ним форми соціально-**110**/політичної і культурної організації, до чого схилився Маркс». Гіденс, мабуть, не помиляється й тоді, коли наголошує на тому, що «збіг в розвитку капіталізму та абсолютистської державної системи породив систему національних держав, яка ... є невід'ємною частиною світової капіталістичної економіки — яка одночасно є і світовим військовим устроєм»³⁷.

Найкращим прикладом того, наскільки *сучасна* марксистська думка відійшла від Маркса у питанні держави і розвитку капіталізму, є праця Клаудії фон Браунмюль. Вона не відчуває «ідеологічних ускладнень», коли визнає, що слідом за Англією, «коли утворився світовий ринок і встановився капіталістичний спосіб виробництва, решті європейських держав довелося увійти в цю систему під загрозою економічної стагнації або втрати матеріальної основи своєї влади; там, де для цього бракувало відповідних суспільних передумов, мета досягалася активним залученням державного апарату, котрий завдячує специфічністю свого місця й ролі у класовому суспільстві саме цим втручанням у справу налагодження капіталістичних виробничих відносин

Як бачимо, для сучасного марксистського теоретика не є підривом марксистської ортодоксальності вбачати у державі силу, яка дбає про розвиток капіталізму в докапіталістичному суспільстві, де передумови для капіталізму ще не склалися.

«Якщо Англія, — веде далі Браунмюль, — вступила у світову ринкову конкуренцію з тими державами, які ще перебували на стадії майже чисто торгового капіталізму, то європейські держави зіткнулися і на

внутрішньому, і на зовнішньому ринках з технологічно розвинутішим конкурентом, чиї широкі зв'язки на світовому ринку давали йому можливість здійснювати обіг вартостей шляхом вигідного нерів- /111/ноправного обміну. Тому вони були змушені, з одного боку, створити комплекс виробництва і обігу, підконтрольний їм і, наскільки це можливо, захищений від зовнішніх впливів протекційними митами, з другого, — революціонізувати економічні і суспільні відносини, для того щоб запровадити капіталістичні відносини і сприяти розвитку конкурентоспроможних умов виробництва, або, коротко кажучи, створити національний капітал, спроможний конкурувати на світовому ринку»³⁹.

Для нашого сучасника немає нічого дивного у тому, що докапіталістична держава розвиває «національний капітал» і революціонізує свої внутрішні суспільні відносини для захисту своєї незалежності, але для Маркса це було несприйнятним у ті часи, коли він полемізував з Лістом. Той факт, що у наш час такі погляди вважаються *марксистськими*, свідчить лише про те, наскільки сучасні марксистки відійшли від Маркса і наскільки вони адаптували для своїх потреб світогляд Ліста. У даному випадку не йдеться про те, щоб вишукувати у Маркса окремі помилки з того чи іншого приводу; було б дуже дивно, якщо б Маркс не припускався помилок, оцінюючи сучасні йому процеси. Нас цікавить підхід Маркса до фундаментальних проблем — проблем, які стосуються відносин між політикою та економікою, класом і нацією, «центром» і «периферією».

Маркс не визнавав творчої ролі держави у запровадженні економічних і суспільних змін в країнах, що розвиваються. Він також явно недооцінював політичне значення культурного і політичного націоналізму часів Французької і промислової революцій, біля джерел якого стояли Гердер і Русо. Немає жодних доказів того, що Маркс розумів роль Французької революції у виникненні модерного фран- /112/цузького націоналізму і поширенні націоналізму в інших країнах. Усі ці моменти були проявом його загального ставлення до проблем націй і націоналізму. З. А. Пелчинський зауважує, що хоча Маркс і Енгельс визнавали силу і значення сучасного їм націоналізму (наприклад, в Ірландії і Польщі) і навіть підтримували боротьбу поляків за незалежність, їхній інтерес до проблеми мав суто практичний, а не теоретичний характер. «Вони, — пише Пелчинський, — вбачали у ньому політичну силу, яку треба враховувати, аналізуючи можливості класових сил і розробляючи революційну стратегію пролетаріату в різних країнах, а не феномен, який потребує докладного аналізу з погляду визначених економічних і суспільних категорій, не кажучи вже про такі його складові, як культура, історія і традиції, фактори, які мали власну логіку розвитку. Вони, наприклад, були не в змозі пояснити, чому польський патріотизм дев'ятнадцятого століття мав таку силу і проявлявся у частих повстаннях, хоча неодноразово віддавали йому належне у своїх працях»⁴⁰.

Пелчинський робить висновок: «Неспроможність марксизму [sic] виробити послідовну і струнку теорію націоналізму — чи то емпіричного, чи то нормативного характеру — не викликає сумнівів»⁴¹.

Можливо, що Марксова концепція людської природи і визволення людини допомагає зрозуміти причини його (і марксистів) сліпоти у питаннях, пов'язаних з політикою і національністю. «Філософські окуляри» Маркса визначали його соціологічний та історичний кругозір. Пелчинський ставить у зв'язку з цим таке запитання: «Як ... Маркс, такий прискіпливий аналітик сучасної історії і геніальний теоретик-суспільствознавець, міг настільки мало цікавитися одним з головних політичних феноменів Європи /113/ дев'ятнадцятого століття і настільки очевидно не помічати його значення у світовій історії?»⁴² Змістовно обгрутовуючи свої аргументи, Пелчинський дає таку відповідь: позиція Маркса значною мірою визначалася впливом гегелівської теорії нації, щоправда, у суттєво адаптованому Марксом для власних потреб вигляді. Пелчинський доводить, що Гегель бачив людину нового часу одночасно членом «громадянського суспільства» і «специфічної, історично сформованої національної спільноти, існуючої в політичних рамках». Саме в останній людина досягала «вершини етичного життя». Маркс поділяв погляд Гегеля на націю як політичну спільноту і, подібно до свого «духовного батька», не вважав нації «лише культурними, етнічними або мовними спільнотами». Але він відкидав думку Гегеля про те, що модерна держава є політичною *спільнотою*⁴³.

Марксове розуміння такої фундаментальної проблеми, як роль праці в історичному розвитку суспільства, загалом повторювало гегелівське, проте вони розходилися щодо «ролі економічного фактора в житті суспільства». Родинне і політичне життя для Маркса — це прояви економічних відносин, «визначені і підпорядковані основному виду суспільної виробничої діяльності — праці». Гегель розглядав економічне життя у «ширшому контексті етики, релігії, права і політики, у тому контексті, який у свою чергу складався під впливом історії, традиції і національності»⁴⁴.

Маркс звузив гегелівську концепцію громадянського суспільства до сфер виробництва і обміну, які, на його думку, є саме тими галузями, де найадекватніше проявлялася людська природа. Маркс, на думку Пелчинського, вважав, що політична свідомість і національні характеристики народів не є /114/ «суттєвими

ознаками їхньої людської природи. В усі історичні епохи, не тільки в буржуазну, уявлення про політичну спільноту і національну ідентичність є ілюзорними і спотвореними»⁴⁵.

Гегелівська концепція нації була політичною і, відповідно, ближчою до ідей Монтеск'є і Русо, ніж до німецького романтизму та «історичної школи». Гегель мало турбувався проблемами етнічної чи мовної єдності. Але і у цьому випадку його увага до ролі держави і права забезпечувала йому «достатню теоретичну основу для всебічного розуміння значення і життєздатності цього важливого суспільно-історичного феномена».

Марксові такої основи не вистачало, вважає Пелчинський: «Відмовившись від теорії держави як суверенної національної спільноти, Маркс і Енгельс залишилися без такої теоретичної бази, або принаймні вона була у них дуже обмеженою. Концепція громадянського суспільства у Маркса ... заснована на універсалістичному, космополітичному і доволі абстрактному погляді на людину та суспільство; її базові категорії, особливо її звужений варіант у вигляді «системи потреб», таких, як попит, труд, виробничі відносини, класи і капітал, можна було обговорювати без врахування національних факторів. Згідно з їхньою концепцією державної влади, остання являла собою щось на зразок апарату примусу, який забезпечує дотримання закону, порядку та незалежності; тут не йшлося про те, що державна влада загалом є продуктом історично сформованої нації і часто служить інструментом захисту національних цінностей і національного самоствердження»⁴⁶.

Пелчинський робить висновок, що, відповідно до свого вузького розуміння ідеї громадянського суспільства, Маркс і Енгельс вважали класову свідомість і солідарність тими силами, які визволять людину від потворних впливів приватної власності і сприятимуть створенню нової, всесвітньої спільноти, «безкласової, бездержавної, безнаціональної спільноти вільних виробників»⁴⁷.

Свого роду узагальненням сучасних поглядів на філософські й політичні ідеї Маркса можна вважати працю Лешека Колаковського. Колаковський наполягає на тому, що, всупереч твердженням опонентів Маркса, той не відстоював і не пророкував «відмирання індивідуальності чи загального зрівняння в ім'я «всесвітнього блага». (Інші комуністичні утопії і програми передбачали такий варіант розвитку, проте Маркса у цьому не можна було звинуватити). «У Маркса, — пише Колаковський, — соціалізм являє собою повну емансипацію особистості шляхом знищення пут містифікації, через яку суспільне життя перетворювалося на світ відчуження, де панувала чужа суспільству бюрократія. Ідеалом Маркса було те, щоб кожна людина не тільки цілком усвідомлювала себе суспільною істотою, але й саме через це була б здатною розвивати свої особисті здібності в усій їхній повноті й багатогранності. Тут не йшлося про уніфікацію особистостей у всесвітній людській рід; Маркс прагнув побачити спільноту, з якої були б усунуті джерела антагонізму між особистостями»⁴⁸.

«Пути містифікації», які хотів розірвати Маркс, включали в себе не тільки кайдани класового поділу й експлуатації, але й релігійні та національні обмеження. «Основна ідея Маркса полягає в тому, що всі бар'єри між особистістю і людством мають зникнути. Це стосується усіх побудов, раціональних чи ірраціональних, які відокремлюють особистість від її подібних: національного почуття, релігії, закону. /116/ Особистість добровільно буде ототожнювати себе зі спільнотою, примус буде непотрібний, джерела конфлікту зникнуть». Додамо до цього, що ця марксистська позиція, на думку Стівена Люкса, «не виходить поза межі класового підходу при аналізі соціальних чи психологічних джерел конфлікту. Вона є неспроможною (особливо на теоретичному рівні) до серйозного аналізу міжособистих і внутрішніх конфліктів та негараздів, які не підпадають навіть опосередковано під класовий поділ»⁴⁹.

Подібні думки, щоправда, аналізуючи марксизм дещо в іншому аспекті, висловлює Майкл Льові: роботи Маркса періоду до 1848 р. містять «космополітично-інтернаціоналістську ... картину *світового міста*, всесвітньої *Gemeinschaft* (спільноти)»⁵⁰.

* * *

Цей текст спочатку являв собою перехідний фрагмент, що поєднував розділ, присвячений «Критиці Ліста», з наступним розділом, де йтиметься про «Маніфест Комуністичної партії». Згодом він вийшов за межі проблеми, якій присвячувався у початковому варіанті: Маркс і національне питання у 1845 — 1848 рр. Розглядати цю проблему поза ширшим контекстом світогляду Маркса, його ставленням до фундаментальних питань суспільного розвитку було неможливо. Повернімося до деяких з наших висновків з урахуванням цього, ширшого контексту. Антидержавницька позиція Маркса, його впевненість у тому, що держава є паразитичною силою, можливо, була його реакцією на факт існування тридцяти восьми окремих державних машин у рамках *одного* мовного і культурного простору. (Націоналісти, яких також не влаштовувала ця ситуація, прагнули зменшити кількість німецьких держав до однієї; Маркс вважав, /117/ що

і одна — це забагато, і проголосив повне скасування держави). Іншим нашим припущенням є те, що Марксове ставлення до єврейського і німецького питання було засадничо однаковим. Порівняння «Критики Гегеля» з «Критикою Ліста» доводить, що його підхід до політики, релігії та національного питання базувався на одних і тих же фундаментальних засадах. З огляду на це, в темі «Маркс і Гегель» з'являється новий, гадається, досить цікавий аспект, якщо порівнювати підходи обох мислителів до національного питання.

У цьому розділі йдеться і про інші проблеми, які перебувають в центрі уваги сучасної марксистської думки, зокрема такі, як роль держави у суспільствах, що розвиваються, або, у ширшому плані, про взаємозв'язок між політичною сферою і економікою та культурою. До деяких з цих проблем ми повернемося у наступному розділі, де йтиметься про фундаментальну працю Маркса, в якій він представив синтетичну картину свого бачення історії, політики і майбутнього, — «Маніфест Комуністичної партії».

Примітки

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. — С. 57.

² Там само.

³ Там само. — С. 65.

⁴ Ф. Енгельс. Свято націй у Лондоні // Там само. — Т. 2. — С. 565.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Про Польщу // Там само. — Т. 4. — С. 359.

⁶ Там само.

⁷ Ф. Енгельс. Сенсаційні відкриття. — Абд-Ель-Кадир. — Зовнішня політика Гізо // Там само. — Т. 42. — С. 359. /118/

⁸ Там само. — С. 359 — 360.

⁹ Ф. Енгельс. Роковини польської революції 1830 року // Там само. — Т. 4. — С. 363.

¹⁰ Там само.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Про Польщу // Там само. — С. 360.

¹² Там само. — С. 360 — 361.

¹³ Там само. — С. 361.

¹⁴ Ф. Енгельс. Принципи комунізму // Там само. — С. 322.

¹⁵ Там само. — С. 327.

¹⁶ К. Маркс. Революційний рух // Там само. — Т. 6. — С. 156.

¹⁷ Там само. — С. 155.

¹⁸ Там само. — С. 156.

¹⁹ К. Маркс. Буржуазія і контрреволюція // Там само. — С. 112 — 113.

²⁰ Там само. — С. 113.

²¹ Там само. — С. 113, 114.

- ²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія // Там само. — С. 33.
- ²³ Там само. — С. 29.
- ²⁴ Там само. — С. 34.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Ф. Енгельс. Проект комуністичного символу віри // Там само. — Т. 42. — С. 336.
- ²⁷ Там само. — С. 337.
- ²⁸ Див.: David McLellan. Marx Before Marxism (2nd ed.). — London: Macmillan, 1980. — p. 134, 138.
- ²⁹ Там само. — С. 139.
- ³⁰ К. Маркс. До єврейського питання // Там само. — Т. 1. — С. 361.
- ³¹ Там само. — С. 377.
- ³² Там само. — С. 356.
- ³³ Ф. Енгельс. Принципи комунізму // Там само. — Т. 4. — С. 320.
- ³⁴ К. Маркс. Начерк плану праці про сучасну державу // Там само. — Т. 42. — С. 212. *Коментарі про цю працю див.:* Hal Draper. Karl Marx's Theory of Revolution. — New York and London: Monthly Review Press, 1977. — Vol. 1. — pp. 187 n — 188 n.
- ³⁵ Eric J. Hobsbawm. Marx, Engels and Politics // History of Marxism (ed. Eric Hobsbawm). — Vol. 1. Marxism in Marx's Days. /119/ — Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982. — pp. 230, 260 n.
- ³⁶ Anthony Giddens. A Contemporary Critique of Historical Materialism. — Vol. 1 Power, Property and the State. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1981. — p. 189.
- ³⁷ Там само. — С. 198.
- ³⁸ Claudia von Braunmuhl. On the Analysis of the Borgeois Nation State within the World Market Context // State and Capital. A Marxist Debate. (Ed. John Holloway and Sol Picciotto). — Austin, TX: University of Texas Press, 1978. — p. 171.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Z. A. Pelczynski. Nation, Civil Society, State: Hegelian Sources of the Marxian Non-theory of Nationality // The State and Civil Society: Studies in Hegel's Political Philosophy (ed. Z. A. Pelczynski). — Cambridge: Cambridge University Press, 1984. — p. 277.
- ⁴¹ Там само. — С. 278.
- ⁴² Там само. — С. 262.
- ⁴³ Там само. — С. 265 — 266.
- ⁴⁴ Там само. — С. 273.
- ⁴⁵ Там само. — С. 275.
- ⁴⁶ Там само. — С. 277.

⁴⁷ Там само. — С. 277.

⁴⁸ Leszek Kolakowski. Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth and Dissolution. — Oxford: Oxford University Press, 1978. — p. 131.

⁴⁹ Там само. — С. 410; *Див. також:* Steven Lukes. Marxism and Morality. — Oxford: Clarendon Press, 1985. — p. 35.

⁵⁰ Michael Lowy. Marx and Engels: Cosmopolites // Critique. — 1981. — №14. — p. 11.

5. «Комуністичний маніфест»

Читаючи «Маніфест Комуністичної партії», завжди варто пам'ятати одну обставину: його автор, Карл Маркс, не мав часу довго сидіти за письмовим столом: він поспішав на поле битви. (На обкладинці «Маніфесту» позначені два прізвища, проте відомий знавець біографії і творчості Маркса, Девід Маклілан, стверджує, і з цим погоджується більшість дослідників, що ця робота належить виключно перу Маркса)¹. І справді, у майбутнього фундатора марксизму не було часу, та й взагалі, він *не бачив потреби* у тому, щоб писати «велику працю», будувати систему, яка б обґрунтовувала його програму. Маркс був впевнений: він розгадав таємниці минулого і знайшов ключ до майбутнього людства — все здавалося цілком зрозумілим. Принципи комунізму, — писав він у «Маніфесті», — не є щось «... вигадане або відкрите тим чи іншим обновителем світу. Вони є лише загальним виразом дійсних відносин нинішньої класової боротьби, виразом історичного руху, що відбувається на наших очах»².

Цілком очевидно, що Маркс — автор «Маніфесту» не відрізнявся від Маркса, котрий декілька років перед тим закінчив «Тези про Фюєрбаха» таким реченням: «Філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»³.

Навряд чи автор «Маніфесту» тоді уявляв собі, що значну, інтелектуально найпродуктивнішу частину свого життя він таки присвятить роботі над «великою книгою» — грандіозній спробі зайвий раз */121/ пояснити* світ. І, звичайно, навряд чи йому спадало на думку те, що перший том цієї книги з'явиться лише через двадцять років, а самий задум так і залишиться до кінця не здійсненим на час смерті його автора у 1883 р.

Революція, вважав Маркс, працюючи над «Маніфестом», не чекатиме, доки будуть докладно осмислені і вирішені складні проблеми політичної економії. Тон і настрої автора дихали оптимізмом і впевненістю. Про це свідчить сам стиль «Маніфесту», і читач, незалежно від його ставлення до аргументів автора, завжди залишається під враженням від цього амбітного і масштабного бачення світових проблем. «Яка праця! Коли б не повертався до неї — завжди вражає!» — так говорив про «Маніфест» видатний французький історик, якому довелося слухати читання вголос цього твору у найнепридатніших для цього обставинах — у німецькому таборі для військовополонених у 1943 р.⁴ Менш пристрасний, але не менш видатний коментатор, Ісає Берлін, вважав «Маніфест» унікальним твором, який представляє «найзахоплюючий виклад» Марксових поглядів⁵.

Ми не збираємося подавати чергову інтерпретацію цієї найвідомішої і найвпливовішої з праць Маркса, котра і донині викликає щирий інтерес дослідників⁶. Натомість, аналізуючи «Маніфест», який став унікальним за своїм характером, змістом і викладом світоглядних ідей Маркса, ми спробуємо з'ясувати, яке місце посідало серед них національне питання.

У попередньому розділі ми з'ясували, що Маркс цікавився національною проблемою й раніше, до появи «Маніфесту». Отже, його думки з цього приводу не варто розцінювати як побіжні або випадкові ко-*/122/ментарі*, вони були результатом серйозних міркувань. У передмові до одного з видань «Маніфесту» Гарольд Ласкі доводить, що зауваження Маркса щодо протекційного митного тарифу «було спрямоване головним чином проти Фрідріха Ліста (який помер за рік до цього) та його системи німецької національної економії, яка будувалася на ідеї тісного митного союзу як першооснови процвітання». Ласкі (єдиний автор, котрий звернув увагу на «антилістівські» пасажі «Маніфесту»), вважає, що це Марксове зауваження було також реакцією на поширення ідей американських економістів, зокрема Александра Гамільтона («Доповідь про виробників-промисловців» (1791)) і Генрі Кері, працям яких Маркс і Енгельс «приділяли особливу увагу»⁷. Очевидно, Ласкі має рацію, отже, «Маніфест» можна розцінювати не тільки як фронтальну атаку на буржуазію і «класичний капіталізм», але також як «антинаціоналістичний маніфест» людини, яка виступила проти німецького націоналізму в особі його головного представника — Фрідріха Ліста.

На перший погляд, невпорядковані та побіжні згадки про нації розкидані по всій праці. Однак розглядати їх ізольовано від основної лінії «Маніфесту» було б помилкою. Навпаки, звернення до стрижневих ідей твору допоможе найкраще зрозуміти ставлення Маркса до національного питання, яке, здавалося б, перебуває «на периферії» «Маніфесту». Центральна ідея Марксової концепції історичного процесу висловлена у такому пасажі: «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів»⁸. Ця ідея проходить через весь твір у різних варіантах: «Історія всіх дотеперішніх суспільств рухалась у класових протилежностях, які в різні епохи склалися по-різному»⁹. Ці епохи змі- /123/ нювались таким чином:

«Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротко кажучи, гнобителі і гноблені перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну, то приховану, то явну боротьбу, яка завжди кінчалася революційною перебудовою всього суспільства або загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу»¹⁰.

Багато хто вважає, що, згідно з Марксом, історичний розвиток був безперервним поступальним рухом. Утім, побіжно зауважимо: з попередньої цитати випливає, що Маркс визнавав, що в певних історичних ситуаціях класовий конфлікт може закінчитися «загальною загибеллю класів, які вели між собою боротьбу». Щоправда, якщо брати до уваги загальний контекст «Маніфесту», це зауваження Маркса дійсно здається другорядним. Воно ніяк не позначається на загальному марксистському баченні історії та політики, марксистський світогляд залишається засадничо оптимістичним. (Тільки ядерна епоха змусила багатьох, але не всіх марксистів задуматися над тим, що класовий конфлікт може призвести до результату, який буде однаково трагічним для всіх).

Утім, як нам відомо, навіть найзагальніша Марксова формула про зміст історичного розвитку не стала загальним і єдиним дороговказом для істориків-марксистів: далеко не всі вони писали світову історію як історію класів і класових конфліктів. Подібно до інших істориків, марксистичні історичні держави і нації, розглядаючи класи як об'єкти, що діяли *в рамках* націй або держав, віддаючи їм належне як важливішим і довготривалішим феноменам.

Для Маркса об'єктом історичного розвитку і відповідно — історичного дослідження було людство в цілому /124/ му. Головними дійовими особами на історичній сцені виступали класи. Нації, імперії, держави, релігії, міста-держави тощо були вторинними і мали розглядатися і оцінюватися з огляду на те, яке місце вони посідають у системі класових взаємин і класової боротьби у світовому масштабі. (Ця ідея пролунала також у «Німецькій ідеології», де йшлося про «громадянське суспільство» як «етап» в людській історії). Переходячи від історії до сучасності, Маркс наголошував на тому, що модерне, сучасне йому суспільство також поділяється на антагоністичні класи. Новітнє суспільство «... тільки поставило нові класи, нові умови гноблення і нові форми боротьби на місці старих». Проте, на відміну від попередніх епох, коли класові відносини були досить складними, «... епоха буржуазії ... спростила класові суперечності». Суспільство розколювалось на «... два великі ворожі табори, на два великі класи, які стоять один проти одного, — буржуазію і пролетаріат». З іншого боку, в середні віки це були феодальні пани, васали, цехові майстри, підмайстри, кріпаки тощо, і всередині кожного з цих класів чи станів ще існували свої градації¹¹.

Маркс визнавав, що процес спрощення, а точніше, поляризації класових відносин ще не завершився: й надалі існували «нижчі верстви середнього стану: дрібні промисловці, дрібні торговці і рантьє, ремісники і селяни...» Утім, вони доживали свої останні дні: «... всі ці класи опускаються в ряди пролетаріату, почасти через те, що їхнього маленького капіталу недосить для ведення великих промислових підприємств, щоб витримати конкуренцію з більшими капіталістами, почасти через те, що їхня професійна майстерність знецінюється внаслідок впровадження нових методів виробництва. Так рекрутується пролетаріат з усіх класів населення»¹². /125/

Маркс у «Маніфесті» також стверджував, що у той час, як комуністи пропонують скасувати «буржуазну власність», їм не потрібно висувати вимоги скасування дрібноремісничої чи селянської власності: «Нам нема чого її знищувати, розвиток промисловості її знищить і знищує день у день»¹³.

Отже, справжнє сузір'я класових сил сучасного для автора «Маніфесту» суспільства складалося з буржуазії, пролетаріату, котрий «з усіх класів, які протистоять тепер буржуазії ... являє собою дійсно революційний клас», та інших класів, які «... занепадають і знищуються з розвитком великої промисловості...» (У той же час пролетаріат представлявся як її «власний продукт»). Дрібного промисловця і торговця, ремісника і селянина Маркс ставив поряд з тими, хто бореться з буржуазією «... для того, щоб врятувати від загибелі своє існування як середніх станів. Отже, вони не революційні, а консервативні. Навіть більше, вони реакційні: вони прагнуть повернути назад колесо історії»¹⁴.

Якщо класова поляризація була першою новою рисою модерного суспільства, то інтернаціоналізація і глобалізація історичних процесів, тобто всесвітня уніфікація, — була другою. Одним з найнаочніших проявів глобальної уніфікації було створення світового ринку, яке Маркс вважав поворотним моментом у світовій історії. «... Світовий ринок, що його підготувало відкриття Америки... викликав колосальний розвиток торгівлі, мореплавства і засобів сухопутного сполучення. Це в свою чергу вплинуло на розширення промисловості, і в тій же мірі, в якій росли промисловість, торгівля, мореплавство, залізниця, розвивалась буржуазія, вона збільшувала свої капітали і відтісняла на задній план усі класи, успадковані від середньовіччя»¹⁵. /126/

Економічна необхідність — «потреба в дедалі збільшуваному збуті продуктів...» — змушує буржуазію поширювати свою діяльність по всьому світові. «Скрізь мусить вона вкоренитися, скрізь закріпитися, скрізь встановити зв'язки»¹⁶. «Буржуазія відіграла в історії надзвичайно революційну роль», руйнуючи старі відносини, цінності, вірування, правила і звичаї. «Особисту гідність людини перетворила вона в мінову вартість і поставила на місце незліченних дарованих і набутих свобод *одну* безсовісну свободу торгівлі»¹⁷.

На місце старих цінностей і відносин, повторює Маркс в іншому місці, прийшла «... вільна конкуренція, з відповідним їй суспільним і політичним ладом, з економічним і політичним пануванням класу буржуазії»¹⁸.

Усе це, за Марксом, відбувалося у всесвітніх масштабах. Чи означало це поступове встановлення панування *одних* націй над *іншими*? Одним з проявів панування буржуазії, писав Маркс, стало підпорядкування «села» пануванню «міста». Створення «величезних міст» вирвало значну частину населення «... з ідіотизму сільського життя». Маркс розвиває цю думку далі і пише, що подібно до того, як буржуазія зробила село залежним від міста, «... так само варварські і напівварварські країни вона зробила залежними від країн цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу»¹⁹.

Якщо поставити в один логічний ряд Марксові ідеї щодо майбутнього селянства як класу та його концепцію «селянських націй», може скластися враження, що він передбачав зникнення цих націй або їх розчинення в «буржуазних» націях. Однак, гадається, у «Маніфесті» йшлося про інше. Коли буржуазія розвиненої частини світу поширювала свій /127/ вплив на решту земної кулі, не йшлося про нав'язування влади *однієї* нації іншим, тобто цей процес, якщо вірити Марксові, не мав *національного* змісту. «Буржуазія швидким удосконаленням усіх знарядь виробництва і безмежним полегшенням засобів сполучення втягує в цивілізацію всі найбільш варварські народи. <...> Вона під страхом загибелі змушує всі нації прийняти буржуазний спосіб виробництва, змушує їх заводити у себе так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою»²⁰.

На протилежність націоналістичному світоглядові, Маркс *не вважав*, що певні нації ставали дедалі подібнішими до Англії, Франції чи Голландії, ні, вони ставали «буржуазними». Досить чітко тут подається ідея, згідно з якою буржуазні нації дедалі більше «денаціоналізуються». Цю думку Маркс висловив, кажучи, що, експлуатуючи світовий ринок, буржуазія «... зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним». Розвиток космополітичної економіки, пише далі Маркс, викликає незадоволення реакціонерів, оскільки вириває з-під ніг промисловості національний ґрунт. Нова світова економіка руйнувала «споконвічні національні галузі». Цілком зрозуміло, що Маркс відносив національну промисловість до старих часів, а сучасну промисловість і торгівлю, які постачають продукцію до «найвіддаленіших країн і найрізніших кліматів», він вважав «позанаціональними»²¹.

Маркс недвозначно охарактеризував процес інтернаціоналізації як всесвітній: «Національна відособленість і протилежності народів усе більше і більше зникають уже з розвитком буржуазії, зі свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя»²². /128/

Цей висновок Маркса особливою мірою стосувався розвинених націй (інших — з їхнім поступовим втягненням в систему міжнародного обміну). З ним збігається і таке міркування: «Замість старої місцевої і національної замкнутості та існування за рахунок продуктів власного виробництва приходиться всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від одної. Це однаковою мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна односторонність і обмеженість стають все більш і більш неможливими, і з багатьох національних та місцевих літератур утворюється одна всесвітня література»²³.

Отже, як бачимо, Маркс вже не казав про те, що саме *англійська* література витісняє німецьку, французьку або індійську, як він доводив колись, що *англійський* (або французький чи голландський) спосіб життя нав'язувався іншим народам. Навпаки, він казав, що *світова* (не англійська) література з'явиться на місці

національних літератур і що *буржуазний* спосіб життя зітре національні уклади. Ще раз зауважимо: для Маркса «національне» було синонімом «домодерного».

З огляду на це, для Маркса було б логічним продовжити цей ряд і зробити висновок про формування міжнародної чи транснаціональної буржуазії і про занепад старої національної буржуазії окремих країн. Однак він вважав, що буржуазія залишатиметься поділеною на національні «загони». В одному місці у «Маніфесті» йдеться, наприклад, про те, що буржуазія «... веде безперервну боротьбу ... завжди проти буржуазії всіх зарубіжних країн»²⁴. В іншому — читаємо про те, що «пролетаріат кожної країни, звичайно, повинен спершу покінчити із своєю влас-/**129**/ною буржуазією»²⁵. Цьому реченню передують слова: «Якщо не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є спочатку боротьба національна»²⁶. Далі у тексті Маркс пояснює, що «... пролетаріат повинен передусім завоювати політичне панування, піднятися до становища національного класу (в англійському варіанті 1888 р. написано «піднятися до становища провідного класу нації». — *Ред.*), конституюватись як нація; він сам поки що національний, хоч і зовсім не в тому значенні, як розуміє це буржуазія»²⁷.

На заяву Маркса щодо «пролетаріату кожної країни» та його «власної буржуазії» звернув увагу Бенедикт Андерсон. Він застерігає: «У будь-якому теоретичному творі слово «звичайно» має увімкнути червоне світло перед прискіпливим читачем». Далі він робить ширше узагальнення щодо проблеми взаємин марксизму і націоналізму. Андерсон зауважує, що «націоналізм виявився незручною аномалією для марксистської теорії, і саме через це він у ній скоріше замовчується, ніж спростовується». Підтвердження цьому Андерсон вбачає, зокрема, у тому, який займенник використовує Маркс («своя власна буржуазія»). Далі він вказує на те, що вже понад сто років марксистки користуються концепцією «національної буржуазії», однак не зробили «жодної серйозної спроби теоретично обґрунтувати відповідність прикметника». Вони так і не пояснили, чому «саме такий» поділ буржуазії — з погляду виробничих відносин всесвітнього класу, є теоретично важливим»²⁸.

Андерсон має рацію, і його зауваження висуває серйозну проблему перед сучасними марксистами. Що ж до Маркса у 1847 — 1848 рр., то він вживав такі вислови досить випадково, не надаючи теоретичного чи практичного значення набагато важливішому фактові, який визнавався беззастережно: існуванню окремих держав. Проте, якщо політичні форми і структури є відображенням та інструментом економічних відносин, чому окремі держави виживають в умовах *світового* ринку? Чому «унітарна» світова економіка не створює «відповідної» політичної «надбудови»?

По-перше, можна сказати: Маркс не вважав, що світова економіка потребує єдиної держави. Вільна торгівля і надалі гарантувала існування світової економіки і ринку без будь-яких обмежень — усе це він сприймав як самозрозумілі речі. (Це припущення не суперечить його згадці про «єдиний митний тариф», оскільки ця згадка стосувалася того випадку, коли ізольовані одна від одної області певної держави з'єднуються в одне ціле: «... з одним урядом, з одним законодавством, з одним національним класовим інтересом, з одним митним кордоном»²⁹).

По-друге, він справді вірив у те, що капіталізм доживає свої останні дні. На порозі стояла пролетарська революція. І якщо в проблемі «буржуазія і національне питання» у Маркса могли залишитися якісь нез'ясовані моменти, то в іншому в нього не залишалось жодних сумнівів: пролетаріат — понад такими проблемами.

«Робітники не мають вітчизни. У них не можна відняти те, чого у них немає»³⁰. Ці знамениті і досить заявлені від частого цитування слова не були простою констатацією *матеріальних* злиднів або правового чи *політичного* статусу пролетаріату. Скоріше їх варто сприймати у контексті інших висловлювань «Маніфесту» та попередніх праць Маркса. Ці слова стоять у «Маніфесті» поруч із висновком про зникання національних відмінностей. Після них іде ви-/**131**/сновок-передбачення: «Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення. З'єднання зусиль, принаймні цивілізованих країн, є одна з перших умов визволення пролетаріату». Разом з цим, «... буде знищена і експлуатація однієї нації іншою», а також і експлуатація людини людиною. «Разом з антагонізмом класів усередині нації впадуть і ворожі відносини націй між собою»³¹. Гадається, Маркс мав на увазі, але не сказав цього відверто, що ворожнеча між націями зникне разом з *самими націями*.

Які ж якості і умови життя позбавляли пролетаріат «національної обмеженості»? Маркс представив гнітючу, змальовану чорними фарбами картину життя пролетаріату в умовах капіталізму — виникнення за таких умов почуття інтернаціональної солідарності виглядало досить проблематичним, не кажучи вже про здатність досягнути інтереси, які виходять за межі місцевих чи тим більше — національних. Отже, у «Маніфесті» читаємо, що і кріпакові, і дрібному буржуа за часів феодалізму як представникам пригніченого

класу все ж таки гарантувалися певні умови, які забезпечували їм подальше існування. На відміну від них, сучасний робітник не мав таких гарантій: «Навпаки, сучасний робітник з прогресом промисловості не підіймається, а все більше опускається нижче умов існування свого власного класу. Робітник стає паупером, і пауперизм росте ще швидше, ніж населення і багатство»³².

Це свідчить про те, веде далі Маркс, «... що буржуазія більше не здатна залишатися пануючим класом суспільства і нав'язувати всьому суспільству умови існування свого класу як регулюючий закон». Доказом цієї суспільної неспроможності буржуазії була також її нездатність «... забезпечити своєму ра-/132/бові навіть рабського рівня існування...» Вона була «... змушена дати йому опуститись до такого становища, коли вона сама повинна його харчувати замість того, щоб харчуватися його коштом. Суспільство не може більше жити під її владою, тобто її життя більше не сумісне з суспільством»³³.

Усе це виглядає так, нібито йдеться про перетворення пролетаріату на «люмпен-пролетаріат, цей пасивний продукт гниття найнижчих верств старого суспільства». Цей люмпен-пролетаріат, вважає Маркс, «... місцями втягується пролетарською революцією в рух, але в силу всього свого життєвого становища він далеко більш схильний продавати себе для реакційних підступів»³⁴.

Це тільки один бік Марксового бачення майбутнього робітничого класу, але саме той, про який часто забувають. Як зауважує Алфред Дж. Меєр, «концепція *люмпен-пролетаріату* є свідченням того, що у Маркса було дві теорії робітничого класу, цілком протилежні одна одній»³⁵.

Яким же був другий бік Марксового бачення пролетаріату? Як виглядала ця теорія? Що запобігало «декласуванню» робітничого класу чи його більшості в жадливіх умовах буржуазного панування?

По-перше, Маркс вважав, що розвиток промисловості, спровокований буржуазією, сприяє подоланню взаємного відчуження робітників, породженого конкуренцією, тобто умовами найманої праці («наймана праця тримається виключно на конкуренції робітників між собою»); на зміну цьому відчуженню робітників мало прийти «... революційне об'єднання їх через асоціацію». Отже, робив висновок Маркс, буржуазія «... виробляє насамперед своїх власних могильників, її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі»³⁶. /133/

Маркс наголошував: конкуренція між робітниками є головною перешкодою «організації пролетаріату в клас і тим самим — у політичну партію». Історія пролетаріату для нього фактично була історією формування «дедалі ширшого об'єднання робітників». Вдосконалення засобів сполучення, особливо залізниць, встановлює і зміцнює зв'язок між робітниками різних місцевостей, а це в свою чергу допомагає «... централізувати багато місцевих вогнищ боротьби ... і злити їх в одну національну класову боротьбу. А всяка класова боротьба є боротьба політична»³⁷. Одним з політичних завдань цієї боротьби було, за Марксом, визнання окремих інтересів робітників законодавчим порядком, що досягалося шляхом використання чвар між окремими верствами буржуазії³⁸. (Одним з досягнень такого роду Маркс вважав закон про десятигодинний робочий день в Англії: прийняття закону на користь *робітників у капіталістичній Англії* було свідченням ефективності політичної боротьби).

Маркс також вважав, що пролетаріат набуває необхідного політичного досвіду, допомагаючи буржуазії у боротьбі проти аристократії, певних реакційних верств самої буржуазії і буржуазії інших країн. В ході цих баталій буржуазія була змушена «звертатися до пролетаріату, закликати його на допомогу і втягувати його таким чином у політичний рух. Отже, вона сама передає пролетаріатові елементи своєї власної політичної і загальної освіти, тобто зброю проти самої себе»³⁹.

Велику кількість «елементів освіти» приносять пролетаріатові також цілі верстви пануючого класу, які кидася в його лави розвитку промисловості⁴⁰.

Нарешті, і це не менш цікаво, якщо брати до уваги історичний світогляд Маркса, частина представ-/134/ників певного класу спроможна долати навіть «залізні» закони соціальної Гравітації, проголошені у «Маніфесті». Коли класова боротьба наближається до розв'язки, «... невелика частина пануючого класу відрікається від нього і приєднується до революційного класу, до того класу, якому належить майбутнє. Ось чому, як раніше частина дворянства переходила до буржуазії, так тепер частина буржуазії переходить до пролетаріату, а саме — частина буржуаідеологів, які піднесли до теоретичного розуміння всього ходу історичного руху»⁴¹.

Отже, Маркс чітко вказав на те, що деякі «буржуазні ідеологи» можуть переходити на бік пролетаріату не внаслідок змін в їхньому соціально-економічному становищі, а шляхом свідомого і вільного вибору, в

основі якого лежить вище розуміння «всього ходу історичного руху». Інакше кажучи, деякі буржуазні ідеологи були здатні адекватно сприймати реальність без обмежень і перекручень, властивих буржуазії в цілому як класові в силу об'єктивних історичних умов.

Це міркування Маркса варто мати на увазі при розгляді його концепції місця і ролі комуністів у пролетарському русі. Маркс стверджував, що «комуністи не є особливою партією, яка протистоїть іншим робітничим партіям», і заявив, що «у них немає ніяких інтересів, відокремлених від інтересів всього пролетаріату в цілому». Комуністи не висувають якихось «особливих принципів, під які вони хотіли б підігнати пролетарський рух». Що ж, зрештою, вони таки роблять? «Комуністи відрізняються від усіх інших пролетарських партій лише тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і відстоюють спільні, незалежні від національності інтереси всього пролетаріату; з другого боку, тим, що на різних ступенях /135/ розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди є представниками інтересів руху в цілому.

Отже, комуністи на практиці є найрішучішою, найпередовішою частиною робітничих партій усіх країн, а в теоретичному відношенні вони мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху.

Найближча мета комуністів та сама, що й усіх інших пролетарських партій: формування пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади»⁴².

Цей перелік викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Які особливі якості давали саме комуністам, а не комусь іншому, право промовляти від імені всього пролетаріату, незалежно від національності? Які переваги перед іншими мали комуністи, щоб «виступати від імені руху в цілому»? Чи не було це заявкою на вищість і лідерство в русі? Що зробили комуністи для того, щоб перетворитися на «найрішучішу і найпередовішу частину робітничих партій усіх країн», і чи вдалося їм запевнити у цьому інших, кого вони збиралися «спонукати до руху вперед»? Яким чином саме їм вдалося здобути теоретичну перевагу «розуміння умов, ходу і загальних результатів пролетарського руху», перевагу, якої була позбавлена більшість робітників? Нарешті, хто міг підтвердити законність усіх цих «повноважень»? Чи такі питання може ставити лише читач кінця двадцятого століття, здатний впізнати в Марксових заявах перші формулювання ленінського плану побудови «партії нового типу»?

Утім, обличчю питання, які ми ставимо тому, що вже знаємо, що сталося «після Маркса». Натомість /136/ зосередимося на самому тексті «Маніфесту» і спробуємо з'ясувати справжнє обличчя тих «комуністів», про яких у ньому йшлося. Перш за все згадаємо: Маркс підкреслював роль політичних і просвітницьких факторів у формуванні пролетаріату як класу (на протипагу масі пауперів, якою б той залишався без політичної організації, досвіду і т. ін.) По-друге, беремо до уваги Марксове зауваження про те, що за певних умов буржуазні ідеологи переходять на бік пролетаріату. З огляду на це, чи буде виглядати неісторичним припущення про те, що комуністи, про яких писав Маркс, все ж таки відрізнялися від робітників, належали до якоїсь іншої групи?

Вірогідність цього припущення зростає, коли читаєш заключну частину «Маніфесту»: «Ставлення комуністів до різних опозиційних партій». Перед тим як у загальних рисах визначити програму конкретних дій комуністів у конкретних країнах, «Маніфест» окреслює загальну для всіх ідею: «Комуністи борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час в русі сьогоденного дня вони відстоюють і майбутність руху» «.

Відповідно з цим, у Німеччині, «... оскільки буржуазія виступає революційно, комуністична партія бореться разом з нею проти абсолютної монархії, феодальної земельної власності і реакційного міщанства»⁴⁴. Проте водночас «... вона ані на хвилину не перестає виробляти у робітників якомога яснішу свідомість ворожої протилежності між буржуазією і пролетаріатом, щоб німецькі робітники могли зараз же використати суспільні і політичні умови, які має принести з собою панування, як зброю проти неї ж самої, щоб зараз же після повалення реакційних класів у Німеччині почалась боротьба проти самої буржуазії»⁴⁵. /137/

Наступний абзац пояснює, чому саме Німеччина є настільки важливою для комуністів: «На Німеччину комуністи звертають головну увагу через те, що вона перебуває напередодні буржуазної революції, через те, що вона вчинить цей переворот при більш прогресивних умовах європейської цивілізації взагалі, з далеко більш розвиненим пролетаріатом, ніж в Англії XVII і Франції XVIII століття. Отже, німецька буржуазна революція може бути лише безпосереднім прологом пролетарської революції»⁴⁶.

Ясна річ, усе це могло бути зрозумілим тільки для тих, чиї політичні та історичні погляди не були обмежені «вузькими» інтересами Німеччини. Мабуть, ми не зробимо великого наукового відкриття, якщо скажемо, що коли у «Маніфесті» йшлося про «комуністів», крізь цю словесну абстракцію проступали знайомі обличчя панів Маркса і Енгельса (і, можливо, жменьки їхніх найближчих прибічників, обізнаних з їхніми планами).

З огляду на все вищезгадане ставало зрозумілим, що німецька буржуазія не може розраховувати на власне «світле майбутнє». Стосовно цього Маркс не відійшов від своїх попередніх висловлювань з даного приводу. Разом з тим чимала увага в «Маніфесті» приділяється розробці ще однієї програми для Німеччини, отже, ця програма, очевидно, мала для Маркса неабияке значення. Розглянемо її.

Багато дослідників вважають третю частину «Маніфесту» — «Соціалістична і комуністична література», нецікавою, досить нудною і взагалі неважливою. У деяких виданнях її взагалі пропускають. Навряд чи можна погодитися з таким підходом хоча б уже тому, що там йдеться про ті течії, які сам Маркс у свій час вважав достатньо впливовими і важливими для аналізу. Для нашого дослідження найцікавішим /138/ розділом є, звичайно, той, що присвячений «німецькому, або «істинному» соціалізмові», як назвав його Маркс.

Німецький соціалізм у Марксовій інтерпретації вміщено під спільним гаслом «реакційного соціалізму» разом з французьким і англійським феодальним та дрібнобуржуазним соціалізмом. Соціальною основою «німецького соціалізму» Маркс вважав «реакційні класи» (дрібну буржуазію, селянство тощо). Своє міркування він починає з того, що у Франції соціалістична і комуністична література утворювалась у суспільстві, де вже панувала буржуазія, отже, вона була вираженням боротьби проти цього панування. Що ж до Німеччини, то сюди така література була перенесена тоді, коли буржуазія «... шойно почала свою боротьбу проти феодального абсолютизму»⁴⁷. Однак перенесення ідей з Франції до Німеччини не було перенесенням відповідних умов життя. Відмінності суспільних умов двох країн призвели до того, що практичні ідеї Французької революції були трансформовані в умоглядні категорії і теоретичні конструкції німецьких філософів. Отже, французька комуністична і соціалістична література була таким чином «зовсім вихолощена». «І тому, що в руках німця, — писав Маркс, — вона перестала виражати боротьбу одного класу проти іншого, то німець був певен, що він піднявся вище «французької односторонності», що він відстоює, замість істинних потреб, потребу в істині, а замість інтересів пролетаріату — інтереси людської сутності, інтереси людини взагалі, людини, яка не належить ні до якого класу і взагалі існує не в дійсності, а в туманних небесах філософської фантазії»⁴⁸.

Утім, це не було аполітичним «філософствуванням». З посиленням боротьби буржуазії проти феодального ладу німецький соціалізм «... втратив свою педантичну невинність», він став зряддям старих реакційних режимів у боротьбі проти ліберальних ідей і програм. «Істинний» соціалізм використовувався реакцією для атак на лібералізм, представницьку державу, буржуазну свободу і рівність для того, щоб «... проповідувати народній масі, що в цьому буржуазному русі вона не може нічого виграти, але, навпаки, ризикує все втратити». Німецький соціалізм «... забував, що французька критика ... передбачала сучасне буржуазне суспільство», якого не було в Німеччині⁴⁹.

Німецький соціалізм був не тільки «зброєю в руках німецьких урядів проти буржуазії», він також «... безпосередньо служив вираженням реакційних інтересів, інтересів німецького міщанства. В Німеччині дійсну суспільну основу існуючого порядку речей становить дрібна буржуазія, яка була успадкована від XVI століття і відтоді раз у раз знову з'являється в тій чи іншій формі.

Збереження її рівнозначне збереженню порядку речей, що існує в Німеччині. Від промислового і політичного панування буржуазії вона зі страхом чекає своєї неминучої загибелі, з одного боку, внаслідок концентрації капіталу, а з другого — внаслідок росту революційного пролетаріату. Їй здавалося, що «істинний» соціалізм одним пострілом убиває двох зайців. І «істинний» соціалізм ширився, як зараза»⁵⁰.

Для нас вже не є важливим, чи мав Маркс дійсні підстави для нищівних епітетів або звинувачень на адресу німецького соціалізму; наприклад, чи справді останній «... проголосив німецьку націю зразковою нацією, а німецького міщанина — зразком людини»⁵¹. Для дослідника марксизму і націоналізму німецький соціалізм у Марксовій інтерпретації вигляд-140/дає як ідеологічний прояв інтересів тих груп (дрібна буржуазія, ремісники і селянство), які в період 1840-х років шукали своє місце у суспільстві і які, за Марксом, були приречені капіталізмом на загибель. Цей «соціалізм», вказував Маркс, проголосив, що «... він у своїй величній безсторонності стоїть вище всякої класової боротьби» «. (Це до того ж передбачало наявність спільного для всіх класів національного інтересу і національної солідарності, проте Маркс не переймався такими «дрібницями»).

Напередодні 1848 р. Маркс був впевнений не тільки у неспроможності німецького соціалізму, але і в тому, що буржуазна революція, якщо вона навіть і відбудеться у Німеччині, буде лише епізодом, що передуватиме неминучій пролетарській революції.

Марксові передбачення не здійснилися. Зараз уже зрозуміло, що його сучасники, котрих він так нещадно критикував, нависивши їм ярлик «німецького соціалізму», намагалися сформулювати ідейну платформу, програму, подібну до тієї, яка з'явилася через декілька десятиліть після 1848 р. в Росії під назвою народництва. У двадцятому столітті такі ідеї набули поширення у третьому світі, але вже як *марксистські*, хоча саме історичний сценарій Маркса недвозначно відкидав ідею союзу пролетаріату з селянством, яке, на його думку, було реакційнішим за буржуазію.

Цілком очевидно, що Маркс помилявся. Проте цей факт сам по собі нічого не додає для нашого розуміння процесів, які ми взялися досліджувати. Перш ніж рухатися далі, докладно аналізувати націоналізм, варто зробити декілька коротких зауважень узагальнюючого характеру.

По-перше, Маркс був не єдиний (і саме в цьому він не помилявся), хто вважав, що передреволюційна /141/ Європа перебуває у стані глибокої кризи, яка охоплює не тільки економіку і соціальну сферу, але і політику, і навіть релігійне життя. Люди відчували, що весь світ довкола них переживає глибинні зрушення, що на черзі стоять нові засоби і шляхи (наукові, філософські чи релігійні) вирішення проблем, породжених кризою суспільства. Такі настрої і думки висловлювалися багатьма мислителями, незалежно від їхньої політичної орієнтації, — радикалами і консерваторами, революціонерами і реформаторами тощо⁵³.

По-друге, не тільки Маркс, а й фактично всі його сучасники, незалежно від того, були вони «правими» чи «лівими», виявилися на диво короткозорими стосовно націоналізму. Вони не помітили того, що націоналізм уже перетворився на могутню силу, яка об'єднує маси для досягнення його ідеалів. Навіть коли Маркс звертав увагу на націоналізм (наприклад, у дискусії з Лістом), він оцінював його не більше, ніж як інтелектуальну чи політичну течію. Як ми побачимо далі, націоналізм змінював саму суспільну дійсність — навіть ті її аспекти, які Маркс вважав незмінними. Незважаючи на те, що націоналізм, як пише Ісає Берлін, панував у Європі значну частину дев'ятнадцятого століття і виявився навіть ще потужнішим у двадцятому, більшість впливових мислителів дев'ятнадцятого століття не тільки не побачили його тодішніх можливостей, але й не спромоглися передбачити його майбутнє⁵⁴.

Примітки

¹ David McLellan. Karl Marx: His Life and Thought. — New York: Harper and Row, 1973. — p. 180. /142/

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії // Твори. — Т. 4. — С. 422.

³ Там само. — Т. 3. — С. 4.

⁴ Pierre Vilar. Marx and the Concept of History // The History of Marxism. — p. 68.

⁵ Isaiah Berlin. Socialism // Chamber's Encyclopaedia (rev. ed). — Oxford: Pergamon, 1967. — Vol. 12. — p. 646.

⁶ Наведемо декілька прикладів, які можуть бути ілюстрацією тривалого інтересу дослідників до цієї праці: Y. Wagner and M. Strauss. The Programme of the Communist Manifesto and Its Theoretical Foundations // Political Studies 17. — December 1969. — №4. — pp. 470 — 484; Horace B. Davis. Nations, Colonies and Social Classes: The Position of Marx and Engels // Science and Society 29. — 1965. — №1. — pp. 26 — 43; John Cunliffe. Marx's Politics — The tensions in the *Communist Manifesto* // Political Studies 30. — December 1982. — №. 4. — pp. 569 — 574; Roman Rosdolsky. Worker and Fatherland: A Note on a Passage in the *Communist Manifesto* // Science and Society 29. — Summer 1965. — №1. — pp. 330 — 337; J. M. Blant. Nationalism as an Autonomous Force // Science and Society 46. — Spring 1982. №1. — pp. 1 — 23; Paul N. Sigel. The Style of the *Communist Manifesto II* Science and Society 46. — Summer 1982. — pp. 222 — 229; Michael Levin. Deutschmarx: Marx, Engels, and the German Question // Political Studies 29. — December 1981. — №4. — pp. 537 — 554.

⁷ Harold J. Laski. An Introduction // Karl Marx and Friedrich Engels. The Communist Manifesto. — New York: New American Library, 1982. — pp. 50 — 51.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії // Там само. — Т. 4. — С. 410.

- ⁹ Там само. — С. 429.
- ¹⁰ Там само. — С. 410.
- ¹¹ Там само. — С. 410 — 411.
- ¹² Там само. — С. 416 — 417.
- ¹³ Там само. — С. 422.
- ¹⁴ Там само. — С. 419.
- ¹⁵ Там само. — С. 411.
- ¹⁶ Там само. — С. 413.
- ¹⁷ Там само. — С. 412.
- ¹⁸ Там само. — С. 415.
- ¹⁹ Там само. — С. 414. /143/
- ²⁰ Там само. — С. 413 — 414.
- ²¹ Там само. — С. 413.
- ²² Там само. — С. 428.
- ²³ Там само. — С. 413.
- ²⁴ Там само. — С. 418.
- ²⁵ Там само. — С. 420.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — С. 428.
- ²⁸ [Benedict Anderson. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.](#) — London: Verso and NLB, 1983. — p. 13. (*Виділення в оригіналі*).
- ²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії // Там само. — Т. 4. — С. 414.
- ³⁰ Там само. — С. 428.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. — С. 420.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. — С. 419.
- ³⁵ Alfred G. Meyer. Review of *A Dictionary of Marxist Thought* (ed. Tom Bottomore et al. — Cambridge: Harvard University Press, 1983) // *Political Theory* 12. — August 1984. — №3. — p. 448.
- ³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії // Там само. — Т. 4. — С. 420.

³⁷ Там само. — С. 418.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. — С. 418 — 419.

⁴² Там само. — С. 421.

⁴³ Там само. — С. 440.

⁴⁴ Там само. — С. 440 — 441.

⁴⁵ Там само. — С. 441.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 434.

⁴⁸ Там само. — С. 434 — 435.

⁴⁹ Там само. — С. 435.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. — С. 436.

⁵² Там само. /144/

⁵³ George Lichtheime. *Marxism*. — p. 24 — 26; *Див. також*: James H. Billington. *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith*. — New York: Basic Books, 1980.

⁵⁴ Isaiah Berlin. *Nationalism* // Isaiah Berlin. *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. — New York: Viking, 1979. — p. 337.

Частина друга

6. Націоналізм до Ліста

Серед багатьох сучасних дослідників націоналізму, праці яких уже стали хрестоматійними, панує впевненість, що інтелектуальний зміст націоналістичних доктрин досить мізерний. Наприклад, Г'ю Сетон-Вотсон зауважував, що взагалі для аналізу націоналізму як ідеології занадто мало підстав. «Його суть, — писав він, — дуже проста: це застосування народженої Просвітництвом доктрини суверенності народу щодо національних спільнот ... Решта націоналістичної ідеології — це риторика»¹. На думку іншого англійського дослідника, Ернеста Гелнера, в інтелектуальній історії націоналізму взагалі не було «творів», які заслуговували б на серйозну дискусію: «... фактично націоналістичні мислителі мало відрізняються один від одного. Якщо зникне один, його місце відразу може заступити інший... Незамінних серед них нема. Якість націоналістичної думки від такої заміни не постраждає. У їхніх доктринах важко знайти зміст, вартий аналізу»².

Сучасний автор однієї з найпопулярніших праць, присвяченої націоналізму, — американець Бенедикт Андерсон, вбачає один з парадоксів цього феномена у невідповідності між «політичною» могутністю націоналізму та його «... філософською злиденністю і навіть безладністю». Він також підкреслює, що, «на відміну від інших «ізмів», націоналізм ніколи не мав власних великих мислителів, таких, як Гобс, Токвіль, Маркс чи Вебер». Націоналізм, на його думку, навіть не можна визнати ідеологією, окремим /147/ спрямуванням на зразок фашизму чи лібералізму — скоріше варто поставити його водноряд з такими категоріями, як «крровна спорідненість» або «релігія»³.

Звернімося тепер до цікавої статті Вільяма Г. Сьюела, загалом присвяченої Французькій революції, але в якій знаходимо інший, гадається, конструктивніший і більш «об'єктивний» підхід до націоналізму. Сьюел, зокрема, дає цікаві поради щодо визначення змісту націоналістичної доктрини. Він зауважує, що за традицією вчені, які присвячують дослідження ідеологіям, зосереджують увагу переважно на «високосвідомих, амбітних особистостях, які намагалися виробити певні «плани» або втілити їх у життя з метою викликати зміни». Однак останнім часом центр уваги перемістився на відносно безособові і деперсоналізовані прояви діяльності «державних ідеологічних апаратів», «епістем», «структур почуття...». Зараз, коли вчені вивчають структуру і динаміку ідеологічного явища, вони цікавляться «взаємодією його складових частин» і знаходять їх «серед суспільних сил, а не у свідомій волі окремих діячів». Сьюел вважає більш прийнятним такий підхід, оскільки ідеології є справді «безособовими або деперсоналізованими». Свідомість жодного окремого діяча, навіть такого, як «Робесп'єр, Наполеон, Ленін чи Мао», ніколи не охоплює «ідеологічну структуру цілком (зі всіма її протиріччями і непослідовностями, яких не можна уникнути)». Ідеологічна будівля — це не «зразковий проект», а скоріше «результат часом непослідовних, навіть антагоністичних дій великої кількості дійових осіб або їх груп»⁴.

Саме такий підхід до ідеології, вважає Сьюел, був би корисним для істориків, які прагнуть зрозуміти роль ідей в історичному процесі. Оцінюючи наслідки /148/ Французької революції, Сьюел стверджує, що серед її непередбачених результатів найголовнішими були два: поява нової концепції революції та вихід на історичну сцену націоналізму. При цьому він наполягає на тому, що націоналізм був «твором без автора», він виник скоріше з вимог моменту і можливостей ще не народженої ідеології, ніж як результат систематичних інтелектуальних зусиль якогось теоретика⁵.

На протипагу цьому останньому міркуванню, у нашому дослідженні головна увага приділятиметься саме конкретним, новаторським ідеям конкретних націоналістичних мислителів (тобто певним суспільним поглядам, які можна поставити поруч з досягненнями суспільної думки інших спрямувань); отже, теза Сьюела про «безособовість» націоналістичної доктрини буде заперечена. Зрозуміло, це не означає, що ми заперечуємо визначальну, хоча де в чому і «безособову» (за висловом Сьюела) роль певних загальновідомих, глобальних подій у підйомі націоналізму як ідеології. Французька революція створила першу модерну націю в Європі, і цей результат багато в чому був наслідком свідомих, цілеспрямованих заходів, таких, наприклад, як запровадження французької мови серед тих частин населення країни, які у повсякденному житті користувалися іншими мовами. На підтримку цієї політики висувався той аргумент, що французька — це «мова свободи і визволення», у той час як мови провансальців, басків, корсіканців, фламандців, ельзасців та інших народів Франції перетворилися на засіб увічнення «царювання фанатизму і забобонів ... панування попів і аристократів»⁶.

Народжена революцією, нова держава поширила свій вплив на такі сфери, як освіта і соціальне за-/149/ безпечення — ті терени, які раніше традиційно були монополією церкви. Революція проголосила справою національного уряду турботу про бідних, хворих та літніх людей. «Завзято прагнучи гарантувати рівність громадянам і об'єднати всю націю ентузіастичною відданістю республіці, — писав Карлтон Дж. Гейз, — якобінці зробили економіку питанням національної політики»⁷. Деякі лідери революції, наприклад, Барер, порівнювали національний (державний) інтерес з прагненнями «працелюбного і завбачливого батька» і пропонували «систему державних робіт у найбільших масштабах, по всій території Республіки»⁸. Отже, навіть якщо реальність була задалеко від ідеалу, немає сумнівів, що революція прагнула здійснити програму того, що у наші дні називається «державним будівництвом» і «націотворенням».

Націоналісти з інших частин Європи свідомо обрали французьку модель як взірць для наслідування. У цьому розумінні інтелектуальний вплив Французької революції був не тільки вельми потужним, але й досить парадоксальним. Як відомо, французи не обмежилися роллю «моделі», вони сприяли розвиткові й поширенню націоналізму шляхом безпосередньої військової й політичної експансії в Німеччині, Італії, Польщі та інших регіонах світу. Іноді, як, наприклад, у Польщі, вони підтримували місцевий націоналізм, який мав профранцузьке забарвлення. В інших випадках їхня присутність провокувала антифранцузький націоналізм, якісно відмінний від характерної для передреволюційних часів традиційної суміші почуттів, яка складалася з відданості певній династії та ксенофобії. Цікаво, що вже у часи Наполеона вороги Франції вдавалися до таких засо-/150/бів, які були саме французьким винаходом. Гадається, протистояння було

наслідком того, що Французька революція, проголосивши *загальнолюдські, всесвітні* принципи, не спромоглася запровадити їх на практиці, коли поширювала свій вплив у світі. З огляду на це новітній націоналізм справді був *продуктом* Французької революції ще й у тому сенсі, що він став результатом краху її універсальних, вселюдських ідей. «Націоналізм репрезентував владну систему, яка заповнила вакуум, що утворився внаслідок провалу Французької революції і ... подвійного падіння автократії»⁹.

Характерно, що у німецькій історії, наприклад, останній період правління Наполеона отримав назву «визвольних війн», тобто війн за *національне* визволення, але це вже стало чимось більшим, ніж боротьба монархів *ancien régime* (старого порядку) проти Наполеона. Також і в Росії війна з Наполеоном спричинилася до процесу формування новітньої національної свідомості, відмінної від традиційного російського монархічного патріотизму, в якому поняття «цар» і «вітчизна» були тотожними.

Деякі заходи Французької революції були передбачені окремими мислителями, чії філософські міркування, історичні та політичні спостереження стали також внеском у формування націоналістичної ідеології. Перш за все варто згадати Жан-Жака Русо (1712 — 1778), який хоча і не був саме націоналістичним теоретиком, але у значній мірі вплинув на розвиток теорії націоналізму. У «Конституційному проекті для Корсики» (1765) він окреслив одну з головних, визначальних рис націоналізму: «Ми добре попрацювали, щоб підготувати будівельний майданчик для майбутньої нації: давайте зараз спробуємо накреслити на цьому місці /151/ план майбутньої будівлі. Першорядний принцип, який має бути покладений в основу, — це принцип національного характеру; якщо його нема, ми повинні створити його»¹⁰.

Цей підхід Русо розвинув далі, виводячи культурні проблеми на рівень політичних в есе «Роздуми про уряд Польщі» (1772). Він закликав поляків запроваджувати всеохоплюючу програму національної освіти, яку вважав необхідним гарантом їх самозбереження і виживання. «Ви не зможете завадити (вашим ворогам) проковтнути вас, — писав він, — але якщо ви дотримаетесь того, щоб жодний поляк ніколи не став росіянином, я гарантую: Росія ніколи не поневолить Польщу»¹¹. Інакше кажучи, Русо вважав, що нація, яка визначилася як культурна або духовна спільнота, може вижити навіть в умовах іноземного панування.

Русо першим серед мислителів новітнього часу висунув ідею, що нація існує незалежно від того, має вона власну державу чи ні. Підсумовуючи думки Русо з цього приводу, Альфред Кобан зауважив: «Національний характер є природною і незмінною ознакою кожного народу». Русо обґрунтував прямий зв'язок між культурою і політикою: він вважав культуру — мову, історію, звичаї й закони — політичною зброєю і силою і вважав, що за певних обставин саме уряд повинен виконувати завдання *творення* національної культури. Отже, він вказував на взаємовпливи культури і політики і фактично передбачив роль модерної держави у творенні нації¹².

Ідея Русо, вказує англійський дослідник Ерік Гобсбаум, була підхоплена Французькою революцією. «Нація» у розумінні Русо — синонім «суверенного /152/ народу». Такий народ, продовжує Гобсбаум, «не може толерувати проміжні й вузькогрупові інтереси та об'єднання, які відокремлюють громадян одне від одного. Саме тому усунення усіх інших центрів тяжіння робить відданість громадянина «нації» єдино бажаним, і відповідно — найсильнішим моральнополітичним обов'язком. У цьому полягає зміст «громадянської релігії», якої потребує суспільство. Різниця між *Gemeinschaft* (спільнотою) і *Gesellschaft* (суспільством) нема, бо єдиною справжньою *Gemeinschaft* є *Gesellschaft*, організоване у формі держави. Людина вільна тому, що вона — громадянин. Не має особливого значення та обставина, що Русо не вживав термінів на зразок «модерні національні держави», — головне, що його ідеї були використані у побудові цих держав»¹³. Русо до того ж чудово розумів, що національна держава, на відміну від її династичних попередників, вимагатиме не тільки слухняності, але й любові громадян до себе.

Не будемо доводити, що ідеї Русо начебто безпосередньо вплинули на хід подій. Для нас важливіше те, що він, за висловом Альфреда Кобана, «значно краще, ніж інші, відчував віяння змін, наближення весни нового світу, і він не тільки став передвісником загибелі *ancien régime*, але й пророком майбутньої національної держави».¹⁴

Едмунд Берк (1729 — 1797), англійський сучасник Русо, також вважав, що суспільні почуття відіграють важливу роль у сучасній політиці, але він мав інші аргументи на підтримку націоналізму¹⁵. Теорію і практику Французької революції він вважав раціоналістськими, абстрактними і, таким чином, занадто далекими від реалій історичного розвитку. На противагу їм він висував ідею прав історично зрілих на-/153/цій. (На відміну від Гердера, головним для нації, для її суттєвих характеристик він вважав не фольклор та етнічні ознаки, а закони та суспільні інститути). Позиції Берка найкраще ілюструє його порівняльний підхід до явищ, які він не приймав (Французька революція), і тих, до яких він ставився прихильно (Англійська революція 1688 р., Американська революція 1776 р., польські реформи і боротьба поляків проти

Росії, Австрії та Пруссії, опір Індії британській експансії і повстання корсиканців проти Франції). В усіх цих випадках Берк вбачав боротьбу автентичних спільнот (автентичних, бо вони були історично зрілими) проти грубої сили, яка втручалась у їхнє життя, маючи для цього тільки один аргумент — міцні м'язи.

Традиційно націоналізм Берка називають консервативним, і до певної міри це відповідає дійсності. Втім, детальніший аналіз його поглядів підводить і до інакшого, можливо, парадоксального висновку: вони були також революційними. Як і Русо, Берк наполягав на праві націй позбавлятися таких правителів, які не дбають про них. Простий факт існування влади він вважав недостатньою причиною для того, щоб визнавати її.

Революційний підтекст доктрини Берка найкраще ілюструється його ставленням до польського питання. Польський націоналізм, якому він симпатизував, не був реакційним чи реставраторським рухом. Поляки виступали проти існуючого *status quo* не для того, щоб відновити зруйнований старий порядок, а за певний компроміс між старими та новими суспільними інститутами. (Ці реформи вони розпочали ще до того, як їх позбавили незалежності). Австрійський канцлер Метерніх, який згодом казав, що «по-/154/лонізм — це революція», точно визначив революційний характер польського націоналізму¹⁶.

Поляки втратили державність, безперервна історія якої нараховувала століття, саме у той історичний момент, який ми вважаємо часом народження сучасного націоналізму: в епоху Французької революції, Берка і Русо. Напередодні останнього, третього поділу Польщі (1795) в країні було проведено масштабну реформу освіти. Її наслідком стало масове створення початкових і середніх шкіл, де мовою навчання була польська (до цього в освіті домінувала латина). Це був період розквіту періодичної преси, професійних театрів і книговидавництва — засобів «масової комунікації», які уможливили причетність досить широких верств населення до осмислення внутрішніх та зовнішніх проблем. На початку 1790-х років зміни у суспільних настроях набули такої глибини і поширення, що реформістські сили у парламенті знайшли достатню підтримку для запровадження основних конституційних змін (Конституція 3 травня 1791 р.).

Після останнього поділу саме 1791-й — рік конституційної революції — став для польських націоналістів відправним пунктом в їхній боротьбі за нову Польщу. Отже, польський націоналізм за його прагненнями та змістом був політичним і реформістським націоналізмом. Проте, оскільки Польща була позбавлена національних політичних інституцій, провідну роль у збереженні національної ідентичності і поширенні національної свідомості взяли на себе література і мистецтво. Характерно, що цей процес поширювався і на ті верстви, які у старій Польщі не допускались до участі у національних справах, — у першу чергу на селянство. Для цих верств польсь-/155/кий націоналізм мав одночасно і культурний, і політичний зміст.

Наведені спостереження з польської історії дозволяють нам краще зрозуміти зауваження лорда Актона про міжнародне значення польського націоналізму. В одному із своїх есе (1862) він наголошував на тому, що поділ Польщі був «актом безглузлого насильства, заподіяного з відвертою зневагою не тільки до громадської думки, а й до громадянського закону. Вперше у новітній історії була задушена велика Держава і ціла нація розділена між її ворогами». Він же підкреслював й інший аспект розчленування Польщі: «Цей знаменитий захід, найреволюційніший акт старого абсолютизму, сприяв пробудженню теорії націоналізму в Європі, перетворивши потенційне право у прагнення, а почуття у політичну вимогу... З того часу з'явилася нація, яка почала вимагати об'єднання у Державі — як душа, яка шукає тіло, щоб знову почати життя; і уперше пролунали скарги на несправедливість устрою і неприродність кордонів держав, на те, що цілий народ позбавлений права утворити незалежну спільноту»¹⁷.

Поляки сприяли пробудженню ідеї націоналізму в Європі тому, що були позбавлені незалежності і державності саме у той момент, коли починали перетворюватися на модерну націю, сучасницю нової ери суверенності народу. З огляду на це, «польське питання» можна поставити поруч з Французькою революцією як історичне явище, котре справило безпосередній ідеологічний вплив на історію націоналізму. Зрозуміло, вимоги поляків знайшли гарячу підтримку серед молоді інтелігенції центрально- та східноєвропейських націй, які переживали період «пробудження» і які не мали такої тривалої і славної історії, /156/ але вже могли спиратися на автентичну народну культуру. Ця інтелігенція також претендувала на те, щоб представляти свій народ з його власною мовою, культурою і «душею». Отже, боротьба поляків за їхні національні права стала для багатьох прикладом, моделлю, яка використовувалась іншими народами, зрозуміло, з використанням власних політичних і культурних аргументів. І якщо лорд Актон, який не був прибічником націоналізму, визнавав цей факт, то Маркс і Енгельс, як ми побачимо далі, просто «не помічали» його, хоча це не заважало їм визнавати революційне значення польського руху, оскільки останній спрямовувався проти російського царизму і австрійського абсолютизму.

Втім, визвольна боротьба польських патріотів, або ж, послуговуючись термінологією нашого дослідження, націоналістів, відбувалася в суспільстві, де селяни перебували в такому становищі, яке можна порівняти з місцем рабів у соціальній ієрархії Північної Америки. Не тільки Американська революція зі своїм універсалізмом якось «не помітила» негритянських рабів, яким довелося чекати формального визволення аж до 60-х років XIX ст. Національно-визвольні рухи проти іспанського панування у Південній і Центральній Америці, які призвели до виникнення самостійних держав (Мексика, Болівія, Бразилія тощо), не поширювали свої принципи свободи на більшість населення. Соціально-класова обмеженість польського національного руху стосувалася не тільки українського, литовського чи білоруського селянства, але й селян «корінної» Польщі. Тільки наприкінці XIX — поч. XX ст. основна маса польського селянства свідомо починала ототожнювати себе з польською нацією. Зовсім іншою ситуація була у /157/ 1846 р., коли селяни західної (тобто суто польської) Галичини боролися проти польських повстанців, та й і в 1863 — 64 рр., коли польське селянство часто виступало на боці царського війська в його боротьбі проти польських революціонерів.

Визнаючи усі ці недоліки нового світогляду та їх обмежувачий вплив на здійснення проголошених ним ідеалів, ми все ж таки мусимо підкреслити його революційну новизну. Новітній націоналізм сам по собі не змінював суспільної реальності. Проголошуючи принципи свободи для всіх, він давав інтелектуальну зброю для боротьби проти суспільного ладу, за якого «право жити» мала тільки меншість. (Історична Польща, попри всі свої вади, все ж таки визнавала політичні права певної частини своїх громадян стосовно держави, на відміну від самодержавства, де у політичній сфері усі були рабами царя). Отже, мислителі і суспільні діячі XIX ст. (зокрема Михайло Драгоманов) мали рацію, наголошуючи на обмеженості польського національного руху, як соціальної, так і національної (ідея Польщі в кордонах до 1772 р.). Проте раціональне зерно є й у міркуваннях їхніх опонентів (згадаймо одного російського автора, Володимира Ульянова, відомого як В. Ленін), коли йшлося про загальний визвольно-політичний зміст польського руху. Історія українсько-польських стосунків свідчить, наприклад, про те, що українська сторона могла спрямовувати проти Польщі саме ті «загально-визвольні» аргументи, авторами яких були самі поляки.

Отже, Французька революція і польське питання були найголовнішими глобальними факторами, які сприяли ідеологічному оформленню сучасного націоналізму. Маючи це на увазі, повернемося до розгляду /158/ ідей окремих націоналістичних мислителів. Перед Листом найвизначнішим серед них, без сумніву, був Йоган Готфрід Гердер (1744 — 1803).

Перш ніж аналізувати його погляди, варто спочатку розглянути деякі глобальні європейські історичні процеси та події, які так чи інакше передували виникненню націоналістичного світогляду і у тій чи іншій мірі сприяли утворенню передумов для розвитку модерного націоналізму. Деякі з них відбувалися задовго до Французької революції, поділів Польщі та промислової революції. Для початку зауважимо, що розуміння держави як суб'єкта і засобу вдосконалення суспільного життя сформувалося ще до XVIII століття. Вже в епоху націоналізму, коли прикметник «суспільний» був замінений іншим поняттям — «національний» (який у свою чергу був синонімом «державності»), масштаби державних функцій зросли, проте сама ідея держави як творчої, провідної сили з'явилася до появи націоналізму на історичній арені. Нарешті, ще до того, як промислова революція створила нову систему суспільних взаємин і зв'язків, а Французька революція — нову політику, у Західній Європі вже сформувалися великі культурні спільноти, в яких однією з головних, визначальних, об'єднуючих характеристик була єдина, уніфікована модерна мова.

Історичні коріння цих культурних спільнот сягають у часи «друкарської революції» Гутенберга і протестантської Реформації Лютера. Ця думка стала однією з центральних у книзі американського дослідника Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти». Він вважає, що у середньовічній Європі одним з головних духовних засобів забезпечення єдності європейських народів була латинська мова, яка одночасно виконувала і функцію спілкування з Богом, і була єдиною мовою освіти. Західний християнський світ, таким чином, являв собою «велику уявлену релігійну спільноту», як об'єднувалася цією освяченою мовою письменства. У даній спільноті «двомовна інтелігенція, як посередник між рідною і латинською мовами, була також посередником між земним життям і небом». Цією інтелігенцією, за Андерсоном, було «всеевропейське латиномовне духовенство».

Монолітна до певного часу всеєвропейська «уявлена спільнота» почала розпадатися під впливом двох процесів: розширення знань про позаєвропейський світ і поширення друкарства. Перший процес, за висловом Еріха Ауербаха, «різко розширив культурні та географічні горизонти і, відповідно, — уявлення про розмаїття форм життя людей». Другий — підірвав монополію латинської мови. Змінилося навіть саме сприйняття часу, що призвело до відмови від панівних доти серед більшості поглядів, згідно з якими «космологія та історія становили єдине ціле». Нове уявлення про час і новий, секуляризований світогляд мали змінити старе світосприйняття¹⁸.

Саме тоді розпочався процес формування модерних націй. «Напіввипадкова, але вибухова взаємодія між системою виробництва і виробничими відносинами (капіталізм), інформаційною технологією (друкарство) і фатальністю людського розмаїття» уперше зробила націю новою формою «уявленої спільноти». Мови народів, які опанували друкарство, вважає Андерсон, «заклали основи національної свідомості». По-перше, вони створили величезний, окремий «інформаційний простір» між сферою, де панувала латина, і місцевими діалектами. По-друге, мови були уніфіковані і стандартизовані. По-третє, деякі з /160/ них набули нового політико-культурного значення, перетворившись на офіційні мови могутніх монархів та їхнього оточення (водночас деякі з них стали «другорядними» за браком політичної підтримки). Якщо раніше наявність різних, незрозумілих одна одній мов не впливала вирішальним чином на історичні процеси, то після запровадження друкарства і виникнення одномовних масових читацьких аудиторій ця обставина набула величезного культурного і політичного значення¹⁹.

Великий вплив на формування націй, а у більш віддаленій перспективі і опосередковано — на розвиток націоналізму, справила Реформація. Серед вирішальних подій треба передусім згадати переклад Біблії на мови, які у майбутньому стали національними. Скасування цілої верстви священників з їх монополією на право бути посередником між Богом і віруючими супроводжувалось (а може, і спричинило це) піднесенням місцевих мов до статусу, який до цього часу був привілеєм латинської мови. (Важко утриматися, щоб не зауважити, що викликана Лютером секуляризація мови надала можливість кожному «дзвонити» Богові безпосередньо, не користуючись послугами «оператора» — священника). Лютерова «єресь» разом з винаходом Гутенберга узаконила інші, «національні» шляхи до вічного спасіння. Знаменитий вислів Лютера: «На цьому я стою, бо інакше не можу» (*hier steh'ich, ich kann nicht anders*), спочатку пролунав саме німецькою мовою, а не латиною. «Зразкова декларація» Лютера — його «пишномовний жест народження свідомості»²⁰ — була виголошена саме тією мовою, яка вважалася «природнішою», ніж латина, для промов такого значення. Рідна мова краще, ніж будь-яка інша, пристосована для адекватного висловлення найглибших почуттів і думок певного народу, — ця ідея стала однією з центральних у доктрині націоналізму наприкінці XVIII століття.

Друкарська революція дала також поштовх розвитку держави. Функції і можливості державної влади в управлінні розширилися до масштабів, які раніше важко було навіть уявити (зберігання і розповсюдження інформації, можливості контролю і нагляду, стандартизація норм і правил, облік тощо). Одночасно тривала еволюція самого уявлення про природу держави: якщо раніше джерелом її влади вважалась воля божественних сил, то з цього часу почалася ревізія цієї концепції, на зміну якій приходила інша — про світський характер легітимності державної влади²¹.

Нарешті, усі ці зрушення спричинили появу нового типу особистості, для якої світська держава і мовне середовище, утворене друкарською революцією і Реформацією, були природними. Зрозуміло, що й до цих змін були окремі освічені індивіди, представники, так би мовити, «письмової культури», однак їхня кількість залишалась мізерною. Друкарство ж, за висловом А. Дж. Полана, «перетворило привілей жменьки у надбання багатьох і таким чином зробило письменство панівним способом висловлення думок для цілих суспільств»²².

Саме такі особистості у певні історичні моменти були здатними на те, щоб досягнути і сприйняти ідеї націоналізму. Гейл Стоукс, розглядаючи зв'язок між націоналізмом і психологією особистості, зауважував, що «розвиток взаємозалежних економічних систем сприяв виникненню у більшості членів суспільства особливої здатності до сприйняття ідей націоналізму». Таких індивідів він називав «дієздатними» («*operational*»), а їхню згадану якість — «дієздатністю» («*operationalism*»), маючи на увазі здатність до теоретично-логічних узагальнень. Ці індивіди вміли оперувати абстрактними категоріями, логічно мислити і «застосовувати такі фундаментальні критерії, як категорія, ієрархія, функція і т. ін.» не тільки при тлумаченні об'єктивної реальності, а й при аналізі самої мови. Історія свідчить, що, коли мова значної кількості людей набуває нового соціального значення, їхня зацікавленість у ній зростає, вони почуваються «зручно серед людей, які оперують вже зрозумілими абстракціями. Саме лінгвістична (тобто та, в основі якої лежить мова) нація, а не більша чи менша група, є найсприятливішою спільнотою для дієздатних особистостей». Хоча Стоукс і пов'язує виникнення «дієздатних» індивідів з дією «економічних систем», його узагальнення приводять до висновку, що не фабричний станок, а шкільна парта створює такі особистості. У суспільствах, які вже пережили індустріальний стрибок, застосування на практиці знань, що були отримані у школі, має опосередкований характер, на відміну від попереднього суспільства. Суспільна реальність вимагає вміння мислити абстрактно, і саме у школі це вміння стає звичним, бо там дитина вчиться «шляхом застосування абстракцій»²³. Але з усього цього впливає, що саме друкарська революція, а не пізніша промислова революція була вирішальною подією для виникнення особистостей, здатних мислити «націоналістично».

Аргументацію Долана і Стоукса у свій спосіб підтверджують міркування Джеймса Дж. Шігана. Використовуючи термін, який він запозичив у Едварда /163/ Вайтинга Фокса, Шіган пов'язує підйом націоналізму зі збільшенням кількості осіб з «лінійними» (*linear*) соціальними зв'язками. «Лінійними» були «взаємини між людьми, котрі не обов'язково жили поруч, але мали подібне соціальне становище, спільні комерційні інтереси або культурні схильності, які об'єднували їх, незважаючи на відстань»²⁴.

Зробимо висновок: у найзагальнішому вигляді націоналізм виник у суспільстві, яке (як це було у Німеччині, наприклад) під впливом друкарської революції і створеної нею «друкарської культури» стало продукувати освічених індивідів, здатних досягнути відмінності «власної нації» від інших та її становище у світі. Саме ці, спочатку досить нечисленні індивіди, усвідомили саму ідею «нації» і згодом дійшли висновку, що, по-перше, її економічне і політичне становище не відповідає її культурному потенціалові, а по-друге, що вона відстає політично, культурно і економічно від інших, більш розвинених націй. Таким чином, «відправним пунктом» в еволюції націоналізму є відносна розвиненість освіти і культури певної нації, найнаочнішим свідченням чого є наявність інтелектуалів, здатних мислити «націоналістично». На цій основі нація згодом організує політичний рух за утворення нової держави або, якщо держава вже є, — за її просуння вперед на шляху політичного, соціального та економічного розвитку. Однією з головних передумов виникнення націоналістичної доктрини є наявність певних розвинених спільнот — націй, з рівнем розвитку яких можна порівнювати відсталість власної батьківщини. Одним з центральних пунктів їхніх програм, відповідно, є ідея про те, що усюди «на Заході» (тоді мали на увазі Англію і Францію) вже існують нації, які /164/ вийшли на шлях прогресу. Домодерна держава сама по собі не здатна продукувати такі програми; спочатку вони висувуються націоналістичними мислителями, які виступають на захист і від імені «національного інтересу».

Доводячи це, А. Полан писав про країни «класичного капіталізму, де індивіди, групи та інституції, будучи роз'єднаними, автономними, локальними, випадковими, продукували в економіці, політиці, культурі, технологіях і громадянському суспільстві те, що усюди в інших місцях *ab initio* (з самого початку) мала спонсорувати і спрямовувати держава»²⁵. Спадає на думку, що ця дихотомія, у цілому правильна, не враховує свого роду «перехідних» ситуацій, коли згадані індивіди або живуть у вже сформованій державі, яка потребує поштовху для запровадження реформ (царська Росія, наприклад), або належать до «недержавних» націй, тобто тих, де центральним місцем програми реформ є *побудова* власної держави.

Втім, у відсталому суспільстві політичний націоналізм може виникнути лише після того, як будуть сформульовані головні ідеї культурного (чи культурницького) націоналізму. Можна впевнено стверджувати, що у Німеччині «батьком» культурного націоналізму став Гердер. Не варто вбачати у ньому лише проповідника чеснот природної людини чи сільської общини або людину, яка захоплено ідеалізувала фольклор, народні пісні, казки і легенди (те, що ми називаємо усною культурою і традицією). Гердер був також сином «друкарської культури», представником освіченої верстви — інтелігенції, для якої уніфікована і впорядкована німецька мова була спільним, головним знаряддям творчості й спіл-/165/кування. Не менш важливою рисою його духовного «я» можна вважати виняткове відчуття особистої свободи і відповідальності (як основних елементів протестантської етики), що не вступає у протиріччя з його ж твердженням про необхідність належати до певної групи. Як твердить видатний дослідник його життя і творчості Ф. М. Барнард, суттю буття людини Гердер вважав *свободу*. Наводячи приклад того, у чому Гердер бачив докорінну відмінність людини від усіх інших живих істот, Барнард цитує такий уривок з «Есе про походження мови» (1769): «Тільки людина здатна створити богиню *вибору* замість богині *необхідності* ... вона здатна вибирати між добром і злом, правдою і неправдою; вона здатна користуватися можливостями і робити вибір між альтернативами ... Навіть знушаючись зі своєї свободи найганебнішим чином, вона залишається королем. Навіть вибираючи найгірше, вона усе ж таки вибирає; навіть перетворюючи себе на тварюку, вона робить це за власною примхою»²⁶.

Гердер вважав, що людина досягає цього «усвідомлення свободи» завдяки мові, яка є «життєво необхідним засобом спілкування». «Центральною тезою Гердера, — пише з цього приводу Ф. М. Барнард, — було те, що мова є перш за все необхідною умовою діяльності людського розуму, невід'ємною частиною мислення»²⁷. Цей наголос на вирішальній важливості мови пояснює, чому «належність до певної спільноти ... є головною людською потребою, не менш природною, ніж потреба у їжі, питві, безпеці чи продовженні роду»²⁸.

Необхідність належати до групи не тільки не заперечує, а навпаки, підсилює творчу роль особистості. Гердер вважав, що нормальна життєдіяльність групи забезпечується тільки через самореалізацію /166/ особистості. (Ісає Берлін називав цей аспект світогляду Гердера «експресіонізмом», маючи на увазі, що «кожний прояв людської діяльності є формою індивідуального самовираження. Творча діяльність людей, згідно з цим поглядом, полягає, крім іншого, у тому, щоб накладати «відбиток» кожної унікальної особистості на зовнішні об'єкти і в осягненні «цінностей, які не є даністю, а утворюються у процесі самої

творчості». Інший автор, Роджер Гаусеєр, називав це також «експресивізмом», (мабуть, щоб не плутати філософські і мистецтвознавчі поняття)²⁹.

«Поет, — писав Гердер, — це творець народу; він дав йому світ для роздумів і володіє його душею». Ми живемо, — додавав Гердер, — «у світі, який створюємо собі самі». І. Берлін, котрий наводить ці вислови, вказує на те, що, на думку Гердера, поет (і людина взагалі) також є творінням свого народу і свого довкілля. Хоча, — зауважує Берлін, — ідеї Гердера були «зведені до рівня екстравагантних метафізичних форм» деякими пізнішими німецькими мислителями, «вони стоять біля джерел найглибших соціологічних знахідок Маркса і революції історичного світогляду, яку той започаткував»³⁰.

Експресіонізм Гердера був прямою протилежністю «центральної доктрині Просвітництва», яка твердила, що «правила, згідно з якими людина має жити, діяти і творити, вже визначені наперед і диктуються самою природою»³¹. Його підхід до проблем мови і національного питання також суперечив доктринам Просвітництва, які хоча й були світськими за характером, все ж таки мали спільність зі старим релігійним світоглядом у вірі в одноманітність людської природи. Як зауважував Альфред Кобан, «хоча більшість *філософів* і захоплювалася класичним /167/ духом патріотизму, вони не визнавали національних відмінностей, ігнорували національність як історичну силу; хоча вони знали про найзагальніші вимоги щодо національної незалежності, вони, ясна річ, не визнали б права, побудованого лише на почуттях і традиції»³². Просвітництво відмовилось від християнської доктрини первородного гріха і утверджувало віру у природну добротність людини або принаймні у можливість змінити людську природу на краще належною освітою або політичними заходами³³.

На протипагу догматам Просвітництва, Гердер «вважав, що зрозуміти щось — означає зрозуміти це через його індивідуальність і розвиток». Досягнути такого рівня розуміння можна, лише якщо брати до уваги «світогляд, індивідуальний характер художньої традиції, літератури, суспільної організації, народу, культури, історичного періоду»³⁴.

Отже, можна зробити висновок, що на філософському рівні Гердер кинув виклик знаменитому вислову Рене Декарта (1596 — 1650): «Я думаю — отже, я існую». Відповідь Гердера можна було б сформулювати так: «Я є тим, що я говорю». І якщо не він сам, то його послідовники розвинули цю думку далі: «Оскільки я говорю не так, як інші, — я також і думаю інакше, отже, я — *інший*, і управляти мною мають інакше». Англійський дослідник Джон Брюлі зауважував з цього приводу таке: «Якщо мова — це думка, і вивчити її можна лише у спільноті ... кожна спільнота має власний тип мислення»³⁵.

Підносячи ідею про розмаїття людства, Гердер «вважав, що різні культури можуть і повинні плідно квітнути біч-о-біч подібно до різних квітів, які мирно співіснують у великому людському саду». Ще важливіше те, що він висунув ідею про принципову рівність і /168/ рівнозначну цінність усіх культур і народів. Берлін зауважував, що Гердер «відкидав абсолютний критерій прогресу, вельми модний тоді у Парижі: «другорядних» культур не існує; кожне людське досягнення, кожне людське суспільство треба оцінювати з позицій його власних внутрішніх стандартів. «Якщо для Вольтера, Дідро, Гельвеція, Гольбаха, Кондорсе, — вів далі Берлін, — існувала тільки універсальна цивілізація, в якій найбагатший розквіт був представлений то однією, то іншою нацією», то «Гердер обстоював розмаїття однаково цінних культур». (Цікаво, що Ентоні Гіденс знайшов в ідеях Гердера прихований натяк на «внутрішню зверхність» певної культури і держави щодо інших. Спадає на думку, що це просте нерозуміння справжніх позицій Гердера або екстраполяція на нього поглядів деяких з його послідовників)³⁶.

Втім, здається, Берлін дещо абсолютизував ідею Гердера щодо неможливості оцінки різних культур за якимись спільними критеріями. Концепція розвитку людства, запропонована Гердером, була складнішою, діалектичною. Зокрема він вважав, що в основі цього розвитку лежать не тільки взаємодія і взаємозбагачення культур, але й конфлікти, суперечності між націями. Наприклад, він вказував на те, що коли споріднені групи перетворюють себе у нації, то вони (як і їхні мови) набувають відмінностей не завдяки кліматичним чи географічним умовам, а «значною мірою [завдяки] внутрішнім факторам, таким, як звичаї і традиції, що виникають на основі взаємин між родинами і націями. Особливий вплив на відокремлення мов справляють конфлікти і взаємна антипатія»³⁷.

Отже, Гердер чітко давав зрозуміти, що історично нації виникають на основі вже існуючих груп вна- /169/слідок «розвалу спільного інформативного простору», як це можна було б сказати зараз. Однак, якщо він і вважав конфлікт, зіткнення суперечностей початковим поштовхом у формуванні спільнот, усе ж таки його бачення історії і розвитку націй будувалося на ідеї про їхню взаємодію і взаємозбагачення. Групи можуть розвиватися тільки «серед інших груп», таким же чином, як окрема особа розвивається лише через взаємодію з іншими індивідами. В «Есе про походження мови», надрукованому у 1772 році, Гердер писав:

«Хіба ми, німці, не стали тим, що називаємо «цивілізованою нацією», навчаючись в інших народів? Звичайно, що так. У цьому і у багатьох інших випадках природа викувала новий ланцюг взаємозв'язку однієї нації з іншою. Мистецтва, науки, мови, усе розмаїття соціальних культур розвивалося і вдосконалювалося у могутньому русі вперед саме таким шляхом. Ця передача соціальних культур між народами є, безумовно, *найвищою формою культурного розвитку, обраною самою природою.*

Ми, німці, і досі мали б задоволення жити у наших лісах як індіанці Північної Америки, героїчно потонувши у жорстоких війнах, якби ціла низка іноземних культур не позначилася на нас і під дією століть не змусила б нас приєднатися до них. Римська цивілізація виросла на основі грецької; грецька культура завдячує своїм розвитком Азії та Єгипту; Єгипет — Азії, Китай, можливо, Єгиптові — і так далі; отже, одна ланка цього ланцюга приєднується до іншої — і, можливо, коли-небудь увесь світ буде ним оперезаний ... Нехай нації вільно навчаються одна в іншій, нехай одна продовжує там, де інша зупинилася... Єгиптяни, греки, римляни і деякі новітні /170/ нації просто підтримували і розвивали передану їм спадщину. Інші, такі, як перси, татари, готи і папісти, з'являлися на історичній сцені, щоб зруйнувати або змарнувати те, що було створене до них. Але й це лише стимулювало нову діяльність і нові творіння на уламках старого...»³⁸

Як ідеї Гердера (ми згадали лише деякі з них) сприймалися в його час; чи знайшли вони своїх «адресатів» у суспільстві?

По-перше, обравши визначальними характеристиками нації такі параметри, як мова, культура, звичаї, життєвий уклад, Гердер зробив наголос на верховенстві культури (у широкому значенні цього слова) щодо політичного устрою. Хоча він сам стояв осторонь від політики, для деяких його співвітчизників досить швидко стало зрозумілим, що політичний *Status quo* — коли декілька сотень суверенних державних утворень (королівств, герцогств, великих герцогств, вільних міст, єпископств, маркграфств тощо) обтяжують німецьку землю — не відповідає розумінню «Німеччини» як культурної спільноти. Співвідношення цих держав і нації у націоналістичній доктрині було фактично таким самим, як співвідношення держави і суспільства у Маркса. Політично-державна карта «Німеччини» не збігалася, на думку націоналістів, з культурною картою. У належний час мали з'явитися люди, які довели б, що це протиріччя має бути розв'язане через приведення першого у відповідність до другого, тобто через утворення об'єднаної Німецької держави.

По-друге, культурний націоналізм Гердера відкидав ідею самодостатності і культурної автаркії нації. Його концепція нації і національної культури сповідувала принцип історизму, була «еволюціоністсь-171/кою» і будувалася на тезі, згідно з якою близькі взаємини однієї нації з іншими були передумовою її власного розвитку.

По-третє, Гердер не визнавав за природне панування однієї нації і культури над іншою, вважаючи це найганебнішим проявом відчуження між народами. Його особливі застереження адресувалися французькому пануванню, оскільки воно перетворювалося на *нав'язування* власних, суто французьких стандартів і цінностей під виглядом «універсальних», спільних для всього людства.

По-четверте, Гердер та його однодумці чудово розуміли, що панівне і привілейоване становище французької культури (включаючи мову) ґрунтується перш за все на силі Французької держави, на тій тривіальній обставині, що Франція — це могутня країна. Вони були відвертими противниками такого «силового» впливу. Отже, висновок, який зробили спадкоємці Гердера з цих міркувань, був цілком логічний — нормальний розвиток певної, автентичної культури залежить від політичного протекторату, і відповідно захистити цю культуру від іноземного панування можна лише за умови повної політичної незалежності.

По-п'яте, під впливом Гердера німецькі (а згодом й інші) націоналісти почали дивитися на взаємини між націями крізь призму «нерівноправного обміну» або «нерівномірного розвитку». Вони вважали, що умови розвитку однієї нації залежать від того, на якій основі розвиваються її взаємини з іншими. Гердер розвинув цю тезу стосовно культури. Пізніші мислителі і громадські діячі не лише поширили її на політику і економіку, але й зв'язали усі ці галузі в одну систему взаємин і змагань між націями. Вони /172/ також висунули ідею про ступені розвитку, згідно з якою одну націю можна вважати більш «розвиненою» або «відсталою» у порівнянні з іншими. Будуючи свою концепцію національної культури, Гердер підкреслював важливість і необхідність для однієї нації навчатися в інших. Як ми побачимо далі, ця ідея стала однією з головних у Фрідріха Ліста, особливо в його «Національній системі політичної економії» (1841).

Нарешті, виступи Гердера проти претензій Франції на вселюдський характер її культури можна розцінити і як перші спроби формулювання «ідеології». Пізніше Лист висував ідентичні звинувачення вже на адресу Англії, доводячи, що доктрина вільної торгівлі, яку англійці намагалися представити космополітичною і

однаково вигідною усьому людству, насправді була прикриттям егоїстичних інтересів цієї країни. В основу його критики була покладена ідея про те, що інші країни перебувають на нижчому ступені розвитку, ніж Англія. (У дещо іншому контексті таке трактування ідеології стане однією з головних відмінних рис марксизму).

Визнаючи Гердера «основоположником» націоналістичного світогляду, варто зауважити, що його погляди все ж таки не могли охопити усього розмаїття закономірностей розвитку новітньої епохи. Найбільшою прогалиною його світогляду був майже повний брак уваги до «ролі праці» у людському житті, хоча він повністю визнавав взаємозв'язок між словом і ділом. (Це досить цікава обставина, оскільки він був добре обізнаний в обставинах життя простих трудівників). Ця прогалина, зауважує Берлін, «була заповнена значно пізніше під впливом сен-сімонізму і марксизму»³⁹. /173/

З цього зауваження можна було б зробити висновок про те, що лише соціалізм (але не націоналізм) виправив згаданий недолік. Але у реальності, як ми побачимо у наступних розділах, справа виглядала дещо інакше. Проте перед тим, як доводити це, варто поставити питання про загальний зміст націоналістичної доктрини. Добре відомо, що націоналізм прагне виступати від імені конкретної, неповторної нації з її унікальними чеснотами і власними, особливими проблемами. Виходячи з цього, можна припустити, що націоналізм має лише власну «арифметику» і не прагне підноситися до «алгебри», що він оперує цифрами, а не формулами, що націоналістична теорія позбавлена *узагальнень*, спільних для націоналізмів усіх народів.

З огляду на це, справжнім проривом у дослідженнях націоналізму стали праці англійського вченого Ентоні Сміта, якому вдалося виокремити «ядро» націоналістичної доктрини, її суттєві риси, спільні для будь-яких конкретних проявів, форм цього феномена. Особливу увагу Сміт приділяє тому, щоб відокремити основні ідеї цієї доктрини, — назвемо її загальною, — від тієї, яку він називає «німецькою органічною версією», котра досить довго вважалася найбільш характерною формою націоналізму. Сміт вважає, що ідентифікація положень німецької органічної версії з націоналізмом взагалі є помилкою. Загальна доктрина націоналізму побудована на таких головних ідеях: «1. Поділ людства на нації є природним. 2. Кожна нація має особливий характер.

3. Джерелом політичної влади є загалом уся нація.

4. Людина може досягнути свободи і самореалізації, тільки ототожнюючи себе з нацією. 5. Нації можуть самореалізуватися лише у власній державі. 6. Відданість національній державі є першорядною у системі лояльностей. 7. Головною умовою світової гармонії і свободи є зміцнення національних держав»⁴⁰.

Націоналізм, вказує Сміт, «сплавляє в одне ціле три ідеали»: національне самовизначення, «національний характер та індивідуальність» і «вертикальний розподіл світу на самобутні нації». Націоналізм не дає рецептів втілення принципу самовизначення, не визначає способу реалізації національної індивідуальності. Сміт підкреслює «доктринальну уривчастість» і «різноманітність природи» націоналізму⁴¹. Проте, вважає він, навіть у «найекстравагантніших і найамбітніших інтерпретаціях конкретних авторів» можна знайти «спільні для різних випадків положення, які об'єднуються під загальною рубрикою «націоналізм», своєрідну *sine qua non* (необхідну умову) для всіх націоналістів». Він також наголошує на тому, що загальна доктрина націоналізму набуває специфічних рис у різних «домашніх» версіях, оскільки вони є проявом відповідних умов діяльності і прагнень специфічних груп і — додамо до цього — особистого внеску окремих мислителів⁴².

Хоча націоналістичному ідеалові і бракує власної «головної традиції, єдиного пророка або біблійного тексту чи канона», веде далі Сміт, усі «версії» націоналізму пов'язані між собою. Він підкреслює, що націоналізм пережив багато трансформацій у зіткненні з декількома сильними противниками у XIX — XX століттях. Навіть більше, саме ця непохитна внутрішня єдність націоналізму дала йому можливість протистояти «сектантським, фашистським, расистським і комуністичним рухам» у цьому столітті, а також утриматися під вогнем критики релігійного, ліберально-демократичного і марксистського /175/ таборів у XIX столітті. Націоналізм «завжди переживав їх, залишаючись привабливішим, гнучкішим і тривкішим, ніж його суперники»⁴³. Сміт визнає, що «націоналізм не має цілісної теорії соціальних змін чи політичних зрушень» і тому потребує «допоміжних теорій»⁴⁴. Але він наполягає на тому, що за рівнем всеосяжності і складністю націоналізм можна порівняти з марксизмом. Націоналізм, вважає Сміт, «ставить з ніг на голову марксистську метафору про «базис — надбудову» і на культурному базисі історії та мови будує «відповідні ... економічні, класові і бюрократичні надбудови»⁴⁵.

* * *

Таким чином, не повторюючи вже наведені аргументи, зробимо головні висновки. Європейці почали сприймати (стали *здатними* сприймати) себе як члени національних спільнот під впливом «друкарської культури» і протестантської Реформації з їхніми глибокими релігійними, психологічними, інтелектуальними і політичними наслідками. (Тут йдеться саме про *модерні* нації, а не про етнічні спільноти. Останні мають значно довшу історію, на що звернули увагу Джон Армстронг і Ентоні Сміт)⁴⁶. З Гутенбергом і Лютером в життя Європи прийшов новий тип особистості, а з ним і новий тип культурної і політичної спільноти. Цим були створені передумови появи націоналізму. Безпосередній внесок у розвиток націоналізму був зроблений Французькою революцією, коли вона *створила* у Франції сучасну націю і поширила свій політичний та інтелектуальний вплив поза межами країни. Боротьба поляків за відновлення державності також спричинилася до перетворення націоналізму на інтелектуально-політичну /176/ силу, оскільки стала класичним прикладом змагань *нації* за *державу*.

У вигляді світогляду, ідеології (у розумінні, запропонованому Сьюелом) націоналізм сформувався у працях мислителів типу Русо, Берка і Гердера. Вони відображували зміни, які відбувалися у світі. Вони переймалися питаннями про людську природу, про співвідношення групи та особистості і навіть намагалися знайти форму об'єднання, яка найповніше відповідала б людській натурі. Їхні міркування охоплювали усю сферу культури (у загальному розумінні цього поняття) — мову, літературу, релігію, історію, право і політику. Вони також підіймали питання про те, як іноземне панування позначається на психологічних, моральних та інтелектуальних рисах індивідів, які належать до залежних націй. Їхні дуже «несистематизовані» спостереження погано вписувалися у традиційну структуру наукових дисциплін. (Як ми побачимо у 10 розділі, націоналізм став свідком (або, може, причиною?) народження нових наукових напрямків, наприклад, етнографії). Попередні мислителі знали міста і міста-держави, князівства, королівства та імперії; у світі, що зазнавав змін, націоналісти стали свідками і учасниками створення нових спільнот — націй.

Отже, погоджуючись зі Смітом, який вважає націоналізм взагалі багатоаспектною і всеохопною ідеологією, додамо, що ці риси були притаманними і ранньому націоналізму. Проте, зосередившись на культурі і політиці, націоналізм вісімнадцятого століття залишив поза увагою економічну сферу, незважаючи на те, що вже у другій половині цього століття у Великій Британії розгорнулася фундаментальна трансформація економічного укладу, про-177/цес, який ми називаємо промисловою революцією. Раніше чи пізніше, але європейські націоналісти мали відгукнутися на прихід промислової епохи, і серед тих, хто зробив це, був Фрідріх Ліст. Саме він синтезував економічні, культурні і політичні аспекти життя нації в єдину систему, що дозволило націоналізмові успішно конкурувати з різними противниками, не в останню чергу — з марксизмом. І якщо ми не можемо, послуговуючись висловом Сміта, сказати, що Ліст «перевернув марксистську метафору про «базис — надбудову» з ніг на голову, то це тільки тому, що він створив свою систему ще *до* Маркса.

Примітки

¹ Hugh Seton-Watson. Nations and States. — Boulder, CO: Westview Press, 1977. — p. 445.

² Ernest Hellner. Nations and Nationalism. — Ithaca, NY and London, England: Cornell University Press, 1983. — p. 124.

³ [Benedict Anderson. Imagined Communities](#). — pp. 14 — 15.

⁴ William H. Sewell, Jr. Ideologies and Social Revolutions: Reflections on the French Case // Journal of the Modern History 57. — №1 (March, 1985). — pp. 60 — 61.

⁵ Там само. — С. 83 — 84.

- ⁶ *Moniteur*. — 1794. — January 28. — pp. 519 — 520. Цит. за.: Carlton J. Hayes. *The Historical Evolution...*, p. 65.
- ⁷ Carlton J. Hayes. *Op. cit.*, p. 77 — 78.
- ⁸ *Moniteur*. — 1794. March 13. — pp. 699 — 700. Цит. за: Carlton J. Hayes. *Op. cit.*, p. 65.
- ⁹ Bernard Crick. *In Defence of Politics*. — Harmondsworth, England: Penguin, 1966. pp. 78 — 79.
- ¹⁰ Jean Jacques. *Rousseau Constitutional Project for Corsica*. In: *Rousseau: Political Writings*. (Ed. and transl. Frederick Watkins. — Edinburgh: Nelson, 1953. — p. 293.
- ¹¹ *Rousseau Considerations on the Government of Poland*. — Там само., p. 168. /178/
- ¹² Alfred Cobban. *Rousseau and the Modern State*. — Hamden, CT: Archon Books, 1961. — pp. 166 — 167.
- ¹³ Eric Hobsbawm. *Some Reflections on Nationalism*. In: *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl* (Ed.: T. J. Nossiter, A. N. Hanson and Stein Rokkan). — London: Faber and Faber, 1972. pp. 391 — 392.
- ¹⁴ Cobban. *Op. cit.* — p. 176.
- ¹⁵ Carlton J. Hayes. *The Historical Evolution...* pp. 88 — 95; Alfred Cobban *Rousseau...* p. 158 — 159; Див. також: Alfred Cobban. *Edmund Burke and the Revolt against the Eighteenth Century*. — New York: Barnes and Noble, 1960.
- ¹⁶ Див. блискуче дослідження польської проблеми після поділів Польщі: Andrzej Walicki. *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. — Oxford: Oxford University Press, 1982.
- ¹⁷ John Emerich. *Edward Dalberg Acton, First Baron Acton. Essays on Freedom and Power*. — London: Thames and Hudson, 1956. — pp. 146 — 147.
- ¹⁸ Benedict Anderson. *Imagined Communities*, pp. 20 — 24. Цитата з *Еріха Ауербаха* наводиться за: Erich Auerbach. *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature* (tr. Willard Task). — Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1957. — p. 282.
- ¹⁹ Benedict Anderson. *Op. cit.*, pp. 46 — 48. *Про вплив друкарства на релігійне і політичне життя Європи на початку нового часу див.:* Elisabeth L. Eisenstein. *The Printing Press as an Agent of Change*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- ²⁰ A. J. Polan. *Lenin and the End of Politics*. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984. pp. 212, 214.
- ²¹ Benedict Anderson. *Op. cit.* p. 26 — 28.
- ²² A. J. Polan. *Op. cit.*, p. 214.
- ²³ Gale Stokes. *Cognition and the Function of Nationalism // Journal of Interdisciplinary History*. — №. 4. (Spring, 1974). — pp. 530, 532 — 533, 537.
- ²⁴ James J. Sheehan. *What is German History? Reflections of the Role of the Nation in German History and Historiography // Journal of Modern History* 53. №1. (March, 1981). — p. 10. *Ідея відмінності «лінійних» взаємин і взаємин в «ареалі» (тобто обмежених одним містом чи купкою сіл) запропонована у: /179/ Edward Whiting Fox *History in Geographic Perspective. The Other France*. — New York: Norton, 1971.*
- ²⁵ A. J. Polan. *Op. cit.* — p. 213.

²⁶ F. M. Barnard tr. and ed., J. G. Herder on Social and Political Culture. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — p. 20. Цитату перекладено з німецької на англійську за: J. G. Herder. Samliche Werke. — Berlin, 1877 — 1913. — Vol. 13. — pp. 110, 146 — 147.

²⁷ F. M. Barnard. Op. cit. — p. 20.

²⁸ Isaiah Berlin. The Counter — Enlightenment // Against the Current. — p. 12.

²⁹ Isaiah Berlin. The Counter — Enlightenment. — p. 18 — 19. Див. також: Roger Hausheer. Introduction // Against the Current. — p. xxxv., а також надзвичайно змістовне дослідження Чарлза Тейлора у: Hegel. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — pp. 13 — 29.

³⁰ Isaiah Berlin. Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas. — New York: Viking, 1976. — p. 204.

³¹ Isaiah Berlin. The Counter — Enlightenment. — p. 18.

³² Alfred Cobban. Op. cit. — p. 156.

³³ Isaiah Berlin. The Counter — Enlightenment. — p. 20.

³⁴ Там само. — С. 10.

³⁵ John Breuilly. Nationalism and the State. — Chicago: University of Chicago Press, 1985. — p. 337.

³⁶ Isaiah Berlin. Op. cit. — pp.11 — 12; Anthony Giddens. Contemporary Critique of Historical Materialism. — Vol. 2. The NationState and Violence. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985. — p. 217.

³⁷ Herder. Essay on the Origin of Language. Цит. за: Barnard. Op. cit. — pp. 167 — 168.

³⁸ Там само. — С. 173 — 174.

³⁹ Berlin. Vico and Herder. — p. 204 n.

⁴⁰ Anthony D. Smith. Theories of Nationalism. — New York: Harper and Row, 1973. — p. 21.

⁴¹ Там само. — С. 23 — 24.

⁴² Там само. — С. 20.

⁴³ Anthony D. Smith. Nationalism in the Twentieth Century. — New York: New York University Press, 1979. — p. 13.

⁴⁴ Anthony D. Smith. Theories of Nationalism. — p. 21. /180/

⁴⁵ Anthony D. Smith. Nationalism in the Twentieth Century. — p. 186.

⁴⁶ Див.: John A. Armstrong. Nations before Nationalism. — Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1982; Anthony D. Smith. The Ethnic Origins of Nations. — Oxford: Basil Blackwell, 1987.

7. Фрідріх Ліст: 1789 — 1846

Фрідріх Ліст, автор книги «Національна система політичної економії», яка в 1845 р. стала об'єктом нещадної критики Маркса, був однією з найпомітніших фігур громадського життя Німеччини у роки між Віденським конгресом (1815) і революцією 1848 р. Дослідження, присвячені німецькому питанню в епоху, що передувала «весні народів», відзначають видатну роль Ліста в русі за економічне і політичне об'єднання Німеччини. Він також відомий як один з перших ентузіастів розвитку залізниць, яким він надавав не тільки великого економічного, але й політичного значення. Точна дата його народження невідома, — 6 серпня 1789

р. він був охрещений під ім'ям Даниеля Фрідріха¹. Близькі люди називали його Фріцем, він сам офіційно представлявся як Фрідріх. Він був восьмою дитиною (другим сином) у родині Йогана Ліста і Марії Магдалени (Шафер) Ліст. Життя Фрідріха Ліста було насичене подіями: йому довелося бути державним службовцем і політичним в'язнем, університетським професором і підприємцем, фермером, редактором, лобістом, емігрантом і дипломатом.

Багато років він прожив у Сполучених Штатах. Тут він писав і виступав з лекціями, редагував газету, брав участь у політичній боротьбі, нарешті — отримав призначення у дипломатичну місію в Німеччині — за активну підтримку Ендрю Джексона в його успішній президентській кампанії. Згодом де-/182/кілька років він прожив у Франції і багато їздив по усій Європі.

Місто, де народився Ліст, — Ройтлінген (Швабія), — у часи його дитинства мало статус «вільного імперського міста», тобто було однією з сотень автономних утворень, які і склали тогочасну «Німеччину» або, точніше, — Священну Римську Імперію Німецької Нації, яка проіснувала до наполеонівських воєн. Німецькі землі XVIII століття склалися з могутніх європейських держав (Прусія), спадкових земель корони Габсбургів (Австрія, Богемія і Моравія), кількох держав «середнього розміру» на зразок земель Баварії і Саксонії і ще більшої кількості мікроскопічних автономних адміністративно-територіальних утворень, за розміром, кількістю населення і мізерністю політичного впливу подібних до Ройтлінгена, який формально визнавав лише вищу владу імператора і був самостійним у вирішенні своїх справ.

Батько Ліста, чинбар, декілька разів обіймав посади у міському муніципалітеті, одного разу навіть був членом муніципальної ради. Отримавши початкову освіту в місцевій школі (біографи зауважують, що як учень він не був серед відмінників), Фрідріх Ліст став підмайстерком у свого батька, однак ця справа не захоплювала його, і він досить швидко покинув її. У деяких життєписах Ліста автори зазначають, що у цій роботі Ліста найбільше дратувала необхідність витратити величезні фізичні зусилля, у той час як, на його думку, можна було б винайти потрібні машини і використовувати енергію річки. Напевно, ці міркування скоріше є своєрідним ретроспективним моделюванням образу «піонера модерної індустрії», який вже в юні роки переймався такими питаннями-/183/ми, однак зрозуміло одне — батько Ліста відмовився від ідеї зробити його спадкоємцем сімейного «бізнесу».

У 1805 році шістнадцятирічний Ліст залишив батьківський дім і отримав посаду молодшого писаря (*Schreiber*) на державній службі князівства Вюртемберг. Тим часом Ройтлінген втратив автономію і став частиною цього князівства, яке завдяки Наполеонові отримало статус королівства. Загалом в результаті наполеонівських воєн кількість німецьких «держав» різко зменшилась, а Священна Римська імперія взагалі зникла з карти Європи у 1806 році.

Протягом декількох років Ліст робив дуже успішну кар'єру на державній службі, одночасно інтенсивно вивчаючи право і систему управління, відволікаючись лише для залагодження сімейних справ (коли померли його батько і старший брат). У 1817 р. він обіймав досить високу посаду директора фінансового департаменту у міністерстві внутрішніх справ Вюртембергу. Ліст був людиною занадто широких поглядів, щоб обмежуватися простим виконанням обов'язків державного чиновника. Він підготував декілька меморандумів, які пропонували адміністративні реформи, і активно включився у політичну боротьбу у Вюртемберзі між реформаторами і реакціонерами, зрозуміло — на боці перших. Ліст був палким прихильником університетської реформи і активно виступав за вдосконалення професійної підготовки державних службовців. У 1818 — 1819 рр. він навіть був професором Тюбінгенського університету (хоча не мав ученого ступеня). Предмет, який він викладав, — державне управління і адміністрація, був абсолютно новим не тільки в його університеті, а й усій Німеччині, отже, Ліст став одним з перших, /184/ хто запровадив в університетській освіті ці дисципліни. Його було призначено на викладацьку посаду завдяки сприянню ліберального міністра освіти Карла-Августа фон Вангенгайма; університетські професори вважали, що Ліст не має належної кваліфікації. Невдовзі після відставки високого покровителя він втратив місце через інтриги політичних противників. У травні 1819 р. Ліст офіційно подав у відставку і одночасно був звільнений з державної служби Вюртембергу за політичну діяльність «за кордоном» (тобто в інших частинах Німеччини).

Саме у ці роки почалися виступи Ліста у пресі з загальних питань громадського життя Німеччини. Наприклад, в одній зі статей він запропонував внести радикальні зміни у конституцію Німецької конфедерації, яка, згідно з настановами Віденського конгресу, не мала дієздатного центрального уряду. Замість аморфної асамблеї він пропонував національний парламент, вимагаючи також створення загальнонімецької армії, верховного суду і «федеральних установ для підтримки мистецтва, науки і освіти»

У 1819 р. Ліст безпосередньо включився в громадське життя Німеччини, ставши одним з засновників Союзу німецьких торговців і промисловців у Франкфурті. Він був обраний секретарем Союзу і одночасно — його консультантом і редактором тижневика. (Цей друкований орган Союзу — «*Organ für den deutschen Handels — und Fabrikantenstand*» видавався у 1819 — 1821 рр.) Через двадцять років, готуючи до друку свою «Національну систему політичної економії» (історія цієї книги була, за його власним висловом, історією його життя), він так згадував ці роки: «У 1819 році вся /185/ Німеччина була переповнена планами і проектами нових політичних установ. Правителі і їхні підлеглі, знать і простий народ, державні службовці і вчені — всі займалися цим. Німеччина нагадувала спустошений війною маєток, колишні власники якого, повернувшись, намагалися його відновити. Хтось прагнув влаштувати все точно так, як було раніше, до найдрібніших деталей; інші мали наміри перепланувати все докорінно і зосередитися виключно на нововведеннях; дехто, спираючись на здоровий глузд і досвід, тримався середнього шляху, який поєднував вимоги минулого з потребами сьогодення. Повсюди — суперечності і зіткнення поглядів, усюди — ліги і об'єднання для запровадження патріотичних ідей»⁴.

Щоб якось привести до ладу цю заплутану картину, зауважимо, що в період після 1815 р. освічена і національно свідома частина населення тридцяти восьми держав, що утворювали Німецьку конфедерацію, зосереджувала увагу на двох головних проблемах і, відповідно, поділялася (звичайно, умовно) на дві групи. Представники першої шукали шляхів політичного об'єднання Німеччини у конституційну державу з системою ліберальних державних інститутів. Ці політичні прагнення були прямою протилежністю встановленого Віденським конгресом європейського устрою, одним з головних авторів якого був видатний політичний діяч епохи, австрійський канцлер Клеменс фон Метерніх. Представники другого спрямування зосереджували увагу на розвитку і культивуванні німецької культури у широкому розумінні цього поняття. Суть, основу національного життя, існування нації вони бачили в історії, віруваннях, суспільних звичаях, поезії, музиці тощо. Ці інтереси /186/ і прагнення не протиставлялися безпосередньо існуючому політичному устрою. Однак прибічники цього «культурного націоналізму», роблячи наголос на спільності етнічних рис мешканців Пруссії, Баварії, Саксонії чи Австрії, фактично відкидали відмінності між цими державами, отже, опосередковано підтримували «політичних» націоналістів.

У молоді роки Фрідріх Ліст був прибічником ідей і цінностей обох згаданих спрямувань, про що свідчать його плани реформування Німецької конфедерації. Проте саме він додав до націоналістичної думки і політики новий компонент або вимір — ідею *економічної* єдності Німеччини. Його програма була новаторською і цілком оригінальною, в її основу було покладено осмислення процесів промислового розвитку (які супроводжували промислову революцію у Великій Британії) і політичні ідеї та ідеали Французької революції. Оригінальність і новаторство Ліста найкраще сприймається контекстуально, якщо простежити, як реагували його співвітчизники-націоналісти — попередники і сучасники, на феномен новітнього індустріалізму. (Побіжно зауважимо, що не було якоїсь загальної, автоматично «націоналістичної» реакції суспільства на промислову революцію. Якщо б так трапилося, ідеї окремих мислителів не мали б особливого значення. Проте трапилося інакше).

Знаючи колізії розвитку сучасної промисловості у Великій Британії, деякі німецькі націоналісти побачили в його теорії і практиці загрозу німецькій нації. Звісна річ, вони вважали, що німці мають уникнути цього шляху. В цьому питанні німецькі націоналісти поділяли різко критичні погляди Едмунда Берка щодо новітньої економічної науки. Берк не приймав економічного вчення та /187/ нових реалій, які воно пояснювало, оскільки головним фактором економічного процесу воно визначало *особистість (індивіда)*; він вважав, що у цьому процесі провідна роль належить історично сформованій групі, а не індивідові. Німецькі (та й інші) романтики, які поділяли ці погляди, звинувачували нове промислове суспільство (тут йдеться про ранній капіталізм) в тому, що воно стало причиною злиденності, відчуження, руйнування родинних та інших зв'язків тощо. Цій чорній «урбаністично-промисловій» картині суспільства конкуруючих індивідів вони протиставляли ідилічний образ старої, цілісної «спільноти». (У третій частині «Маніфесту Комуністичної партії» Маркс також згадував подібні аргументи).

Провідним представником «економічного романтизму» у Німеччині був учень Берка Адам Мюлер (1779 — 1829). Як твердить дослідник економічної думки Генрі Вільям Шпігель, «Мюлер вихваляв корпоративну державу та інші середньовічні інституції і пропонував їхню реставрацію». Мюлер відкидав «ліберальне гендіярство новітньої епохи» і протиставляв йому «вищі духовні цінності», основані на законслухняності, традиції і релігії. Державу він підносив до статусу «посередника між людиною і Богом»⁵.

Далі Шпігель зауважує, що Мюлер був прибічником абсолютистської держави, існуванню якої загрожував капіталізм, — тому він став одним з перших його противників. Мюлер вважав, що вільне підприємництво і конкуренція викликають «безладдя і послаблюють традиційні міжособові зв'язки», вільна ж торгівля, на його думку, руйнувала «ідеал економічно самостійної, незалежної держави». Він навіть виступав проти скасування кріпацтва, яке ще залишалось у східних регіонах Німеччини⁶.

Серед вчених не існує спільного погляду щодо співвідношення ідей Ліста з доробком його попередників і сучасників у питаннях «економічного націоналізму». Деякі, наприклад, Александер Грей, вважають, що джерела ідей Ліста треба шукати у Мюлера: «Необхідність розглянути погляди Мюлера полягає в тому, що вони знайшли відбиття у Фрідріхові Лісті... Ліст не був умоглядним мрійником. Він брав практичну участь у справах свого часу; і хоча світ зламав його, він залишався його частиною. Утім, значною мірою зміст його поглядів відповідає змістові думки Мюлера. Те, на що Мюлер сумно дивився крізь мряку містицизму і символізму та висловлював за допомогою словесного туману, Ліст описував і розвивав у душі політичної публіцистики»⁷.

Інші дослідники, такі, як Чарлз Гайд і Чарлз Ріст, не погоджуються з цим і зауважують, що Ліст справді був ознайомлений з ідеями Мюлера, але його націоналізм мав інші джерела: «Щоб перейнятися національною ідеєю у Німеччині XIX століття, достатньо було просто бути німецьким автором»⁸. Наші сучасники, Джозеф Фінкельштайн і Альфред Л. Тім характеризували Мюлера як одного з засновників модерного німецького консерватизму і «ключову фігуру в процесі виникнення правого антикапіталізму». Зовсім іншу характеристику вони дали Лістові: «Набагато значнішою постаттю був бунтівний політик і економіст Фрідріх Ліст... Хоча його дуже часто називають «націоналістом», у Ліста дуже мало спільного з Мюлером. Ліст повністю відкидав регресивний, чорний, «середньовічний» романтизм Мюлера. /189/ Майбутнє Німеччини він бачив у динамічному рості прогресивного капіталізму. Очевидно, що Ліст почувався б як удома серед прибічників «нового курсу» (Ф. Д. Рузвельта) або в колі послідовників «великого суспільства» президента Джонсона»⁴⁹.

Аркадіус Каган висловлює припущення, що Ліст «мабуть, більше запозичив у Мюлера, ніж у Гамільтона» (про останнього ми коротко згадаємо пізніше). Проте сам же Каган дає узагальнюючий огляд позицій представників німецького романтизму, завдяки якому можна впевнено дійти висновку, що Ліст належав зовсім до інших кіл. Романтики, пише Каган, представляли реакцію проти класичної політичної економії, реакцію, «яку не можна було спрямувати безпосередньо проти економічного аналізу, але яка мала на увазі перегляд основних його принципів». Вона також стала «частиною реакції на філософію Просвітництва». Каган наводить таку узагальнену характеристику поглядів Мюлера, яку ще у 1921 р. дав німецький дослідник Ганс Фреєр: «Мюлер вважав, що економіка — це не лише комерційна боротьба розділених інтересів ... але також і форма діяльності усіх членів суспільства, надособисті взаємини (індивідів, що замінюють один одного), які не підкоряються дії механістичних законів: ринок, згідно з Мюлером, — це не обов'язково місце обміну товарів на грошові еквіваленти, але й також сфера людських взаємин. ... [Економічна діяльність] є також частиною усієї суми *фізичних і духовних сил нації*, які накопичуються у процесі зміни поколінь ... [Якщо для Адама Сміта] людина — це за своєю суттю індивід, [для Мюлера] вона — в першу чергу громадянин; отже, в одній концепції економіки творча діяльність починається з особистості і поширюється /190/ на всю економіку ... у другій — ці зміни мають обопільний характер ... кожний індивід створює суспільство, в той час як воно також створює окремих громадян»¹⁰. Критики класичної школи «вважали економіку соціальним явищем, сформованим не стільки на основі безпосередніх економічних інтересів окремих індивідів, скільки на основі традицій, духу, культури та історичних впливів великих, досить чітко визначених груп, таких, як нації, класи тощо»¹¹.

Іншим визначним критиком капіталізму доби німецького романтизму був Йоган Готліб Фіхте (1762 — 1814). Він також підпорядковував економіку державі, оскільки вважав, що особистість має підпорядковуватися інтересам своєї спільноти. Наприклад, право особистості займатися тим чи іншим видом діяльності було компетенцією спільноти — вона мала приймати рішення щодо його здатностей і могла відмовити йому, якщо він не відповідав, на думку загалу, необхідним вимогам. Фіхте також був прибічником національної промислової системи закритого типу. В книзі «Закрита комерційна держава» («*Der geschlossene Handelsstaat*») він висував ідею повної економічної самостійності національної держави, для чого пропонував закрити її кордони для іноземної торгівлі. Держава одноосібно мала право вирішувати усі питання, пов'язані з зовнішньою торгівлею. Лише в її компетенції було також регулювання економіки, ринку праці і заробітної платні. З іншого боку, держава повинна була гарантувати трудящим «право на працю». Як зазначає Карлтон Дж. Гейз, який подає цю узагальнюючу картину економічних поглядів Фіхте, певні заходи радянської влади після революції «на диво нагадували» рекомендації цього німецького мислителя¹². /191/

Чому німецька економічна думка початку XIX ст. настільки критично поставилася до нових явищ в економіці Заходу (прискореного промислового розвитку, наприклад)? Чому вона відкинула основоположні цінності і принципи нової економіки (наприклад, індивідуалізм) і заперечувала ідею автономності економічної сфери від політичної, від держави? Мабуть, коріння цих позицій варто шукати у німецькій філософській і управлінській («камеральній») традиції. Згідно з нею, «держава» підноситься до уособлення моральності, стає втіленням моральних цінностей. У критиці західного індивідуалізму, націоналізму і

демократії прибічники визначальної ролі держави у житті суспільства і людини спиралися на основні положення філософії Гегеля¹³.

Ліст не відкидав цієї традиції, однак його підхід був якісно відмінним: державу він вважав провідною силою процесу інтелектуальних, політичних, економічних і соціальних змін. Він продовжував і одночасно розвивав традицію німецької правничої і політичної думки, коріння якої сягають у кінець XVII — поч. XVIII ст. і яка була представлена поглядами Християна Томазіуса і Християна Вольфа (вони були прибічниками особливої ролі влади у суспільному житті). Ліст розвивав саме цю традицію, виступаючи за «націоналізацію» держави і трансформацію суспільства у промислово-комерційну націю під егідою держави¹⁴.

Що справді відрізняє Ліста від німецьких юристів і наближує його до Сен-Сімона, так це його ентузіазм щодо нововведень у науці, технологіях і промислового виробництва. Подібно до Сен-Сімона, Ліст був ідеологом індустрії і ентузіастом промислового розвитку. Одночасно він підпорядковував еко-/192/номіку неекономічній спільноті — нації — і вимагав, щоб перша служила інтересам останньої. Безсумнівно, саме Сен-Сімон надихнув «індустріалізм» Ліста, але, на відміну від свого послідовника, він не вважав національну державу на чолі з національною елітою провідною силою у розбудові новітньої промисловості. Навпаки, розвиток промисловості і науки означав у Сен-Сімона «зникання» (національної) держави і національності, на місце яких мала прийти наднаціональна система організації життя під владою науки¹⁵.

Таке розуміння інтелектуальних джерел світогляду Ліста збігається з висновками Ерні Шульц, яка вважала, що він мав гостре відчуття історичного моменту. На відміну від знаменитого історика Леопольда фон Ранке, який казав, що завдання історії — описувати минуле саме «так, як воно було» (*wie es eigentlich gewesen*), Ліст цікавився не тим, «що було», а тим, що *має бути*. Шульц розглядає інтелектуальний розвиток Ліста у контексті його правничих студій у Тюбінгені, підкреслюючи його спорідненість з такими мислителями епохи Просвітництва, як Монтеск'є. «Політична особистість Ліста стоїть ближче до активізму Просвітництва, ніж до споглядальності і умоглядності романтизму»¹⁶. Ліст, вважає вона, не був ані істориком економіки, ані економічним теоретиком: головною рисою його таланту була «політична чутливість»¹⁷.

Отже, Ліст не був першим німецьким націоналістом, який осмислював економічні проблеми у руслі націоналістичної доктрини, але він був єдиним, хто *приймає* промислову революцію з усіма її політичними, соціальними і культурними наслідками. Поділяючи погляди Мюлера щодо національної спільноти (в яких, до речі, не було економічного /193/ змісту), Ліст протиставлявся йому і Фіхте у своїх економічних і політичних програмах.

Відданість націоналістичному світоглядові спонукала Ліста виступити й проти домінуючої на той час теорії вільної торгівлі, яка виникла на Заході з метою пояснити і узаконити новий порядок. Згадуючи це, Ліст писав, що перші сумніви щодо вірогідності цієї теорії у нього з'явилися вже у 1820 р., і навіть трохи раніше¹⁸. Спочатку, пише він, його думки щодо фрітредерства були суперечливими. Він визнавав за ним певні позитивні риси і вигоди, але одночасно бачив позитивні риси протекціонізму. Остаточо Ліст визначився тоді, коли дійшов висновку, що принципи вільної торгівлі можуть бути корисними, якщо їх дотримуватимуться усі нації. Але він не зупинився на цьому. Нація була для нього головною цінністю, вона стояла понад «індивідуалізмом» і «людством», а рівень розвитку націй не був однаковим. Отже, вільна торгівля мала позначитися на них неоднаково, у залежності від рівня їхнього розвитку або тієї «стадії» еволюції, на якій вони перебували. Економічна політика нації мала змінюватись у залежності від цих обставин. Але таке трактування економіки повинно було вивести його автора на ширші узагальнення, ніж суто економічні питання. Чому саме нація виступала як першорядна цінність у системі економічних координат, якщо Ліст сам визнавав необхідність підкорення інтересів окремих суб'єктів інтересам вищого рівня у рамках держави? Отже, треба було довести, що нація — явище надекономічне, яке не можна зводити лише до рівня економічної категорії. Треба було розглядати націю також як культурний феномен. Відповідно, економічна наука мала стати та-/194/кож політичною наукою. Питання щодо необхідності для нації тих чи інших економічних заходів, або ще важливіше — щодо *визначення* національного інтересу в залежності від історичних обставин, ставало, таким чином, питанням політичним, прерогативою держави. Яким має бути оптимальний варіант взаємин держави і «суспільства», у тому числі підприєємців? У Ліста не було сумнівів щодо цього: торговельна політика перебувала в сфері компетенції уряду¹⁹.

Зрозуміло, ці міркування підводили до проблем вищого теоретичного і практичного гатунку, однак Ліст згодом зізнавався, що його «дух» або «інстинкт» (*Sinn*) людини-практика підштовхували його до негайного застосування на практиці цих ідей, замість того щоб шляхом подальших дослідів розвивати їх на теоретичному рівні: «Я, — писав він, — був ще молодим»²⁰. Отже, у 1819 р., будучи майже у тому віці, що й Маркс, коли той виступив з «Маніфестом Комуністичної партії», Фрідріх Ліст звернувся до німецьких промисловців і купців із закликом, який можна було б сформулювати так: «Ділові люди всіх Німеччин —

єднайтеся!» (Мабуть, логічним продовженням цього мала б стати максима на зразок: до цього часу філософи намагалися пояснювати дух Німеччини, тоді як завдання полягало в тому, щоб змінити його).

Втім, на відміну від Маркса, Ліст закликав не до революції, а до реформ. Замість того щоб проповідувати насильницьку ліквідацію старих структур, він прагнув дати їм нове життя і наповнити новим змістом. До своєї мети Ліст намагався йти законним шляхом і скористатися можливостями конституції Німецького сейму, одна з статей якої, за його словами, «явно залишала відкритими двері для встановлення національної торговельної системи. У цій /195/ статті я побачив основу, на якій можна збудувати основу промислового і комерційного благополуччя німецької батьківщини»²¹.

Союз німецьких купців і промисловців використав цю статтю як правове обґрунтування своєї програми і у квітні 1819 р. надіслав до сейму петицію, автором якої був Ліст. Документ закликав «до скасування всіх митних податків і зборів у межах Німеччини і встановлення загальнонімецької системи, основаної на принципах паритетності з іноземними державами»²². Це завдання повторювалося в іншому місці петиції: «Гадаємо, що ми представили достатні докази, щоб довести Вашим достойним Зборам, що тільки відмова від внутрішніх мит і встановлення загального митного тарифу для усієї Федерації може відновити національну торгівлю і промисловість, тобто допомогти працюючим класам»²³.

Нагадавши про злидні німецьких виробників, більшість з яких «або повністю розорені, або животіють у непевності і тяготах», і купців, які «майже втратили свою справу», петиція ставить питання про причини цієї потенційно вибухової ситуації: «Своїм руйнівним становищем німецька торгівля і промисловість можуть завдячувати або окремим людям, або суспільним умовам. Але хто може закинути німецькому народові брак талантів або працьовитості? Хіба він не став уособленням цих якостей серед інших народів Європи? Хто може заперечити його підприємливість? Невже це ті міста, які зараз стали інструментом іноземної конкуренції, колись спрямовували торгівлю всього світу? Єдиною причиною зла є недоліки суспільного устрою»²⁴.

Звідси виводилося ширше філософське узагальнення: «Рациональна свобода є першою умовою усього людського розвитку — фізичного чи розумо-/196/вого. Як розум окремої людини сковується обмеженнями на обмін ідеями, так і рух нації до процвітання стримується кайданами, які накладені на виробництво і обмін матеріальними благами. Доки між усіма націями світу не будуть запроваджені універсальні, вільні і нічим не обмежені торговельні взаємини, до тих пір вони не зможуть досягнути найвищого ступеня матеріального добробуту»²⁵.

Всесвітня і вільна торгівля, зауважував Ліст, є бажаною метою, однак не всі держави дотримуються її принципів. Німеччина була «оточена митними бар'єрами Англії, Франції і Голландії», які не допускали її на ринки цих країн. У самій же Німеччині справи були ще гіршими: «Тридцять вісім митних кордонів калічать внутрішню торгівлю подібно до того, як пов'язки заважають нормальному кровообігові. Купець, який здійснює торгівлю між Гамбургом і Австрією або Берліном і Швейцарією, має перетнути десять держав, вивчити десять митних тарифів, десять раз підряд сплатити мито. Кожний, кому не пощастило жити на межі між трьома або чотирма державами, марнує життя серед ворожих збирачів податків і митних чиновників; це людина, у якої нема країни»²⁶.

Зовсім інакшими були справи у Франції: «Від Каналу [Ла-Манш] до Середземного моря, від Рейну до Піренеїв, від голландських до італійських кордонів велика нація здійснює торгівлю на вільних ріках і дорогах, жодного разу не зустрічаючи митного чиновника. Мита і збори, як війна, — мають право на існування лише як засіб оборони. Чим менша країна, що нав'язує мита, тим більші втрати, тим болючіше це відбивається на національному підприємстві, тим більші витрати на збори; малі країни — це самі кордони. Відповідно, наші тридцять вісім митних /197/ кордонів непорівнянно обтяжливіші, ніж мережа митниць на зовнішніх кордонах Німеччини, навіть якщо б останні збирали мита втричі більші. Отже, могутність тієї самої нації, яка в часи Ганзи під захистом власного флоту спрямовувала світову торгівлю, зараз зруйнована тридцятьма вісьмома митними кордонами»²⁷.

Завдання Конфедерації німецьких держав полягало не тільки у військовому, але й економічному захисті Німеччини «через митні тарифи». В самій Німеччині німцям не було чого втрачати, крім власних кайданів: «Ми вважаємо, що внутрішні мита в Німеччині (які тягарем лягають на інші німецькі держави як на іноземні) є кайданами, — і доки вони існують, доти перешкоджатимуть національному процвітання і патріотизмові»²⁸.

Тогочасні можновладці поставилися до цих закликів без ентузіазму. Дехто вважав саму ідею загальнонімецької організації купців неприйнятною: наприклад, один з високопоставлених чиновників у

прусському уряді був готовий мати справу, баварським чи саксонським союзом, але не з «німецьким». Метерніх у Відні вважав, що об'єднання Німеччини має революційний «підтекст», і його точку зору поділяли урядові кола не тільки Австрії. Коли Ліст зрозумів, що утворити загальнонімецький митний союз під егідою Німецької конфедерації не вдається, він спробував здійснити цю ідею через Південнонімецький союз — так звану «третю Німеччину» (двома першими були Прусія і Австрія). Але і ця спроба закінчилася провалом. Коли ж нарешті процес об'єднання Німеччини розпочався, його здійснювали не ліберали на зразок Ліста, а пруські чиновники і дипломати. Німецький митний союз, або *Zollverein*, заснований у 1834 р., відрізнявся від того, що пропонував Ліст; він був організований не Німець-/198/ким союзом, а Прусією²⁹. Як зауважив канадський дослідник Мартін Кітчен, Прусія «не вважала створення *Zollverein* кроком до об'єднання Німеччини під пруським керівництвом». У той час, — веде він далі, — «німецький націоналізм ще вважався підозрілою і небезпечною справою лібералів», і навіть пізніше, у 1848 р., Фрідріх Вільгельм відмовився від німецької корони «не тільки тому, що її запропонували ліберали і євреї, але й тому, що його кузен у Відні мав на це більші права»³⁰.

Важливо пам'ятати, що націоналізм у той період ще був новою і революційною течією. Потрібні були час і чималі зусилля, щоб уявлення про Кенігсберг і Баден, Гамбург і Мюнхен як про частини одного «природного» цілого могло стати звичним.

Хоча Союз купців і промисловців не досягнув своєї мети, сам факт його існування був історично важливим. Він не тільки сприяв зростанню *німецьких* національних почуттів і свідомості серед ділових кіл, а й поширював ідею про те, що вже існуючі держави (а деякі з них були відносно великими, сильними і життєздатними) — це, фактично, частини однієї «Німеччини», які потребують об'єднання. Зрозуміло, що практичне створення об'єднаної Німеччини було компетенцією генералів і політиків. Однак *ідея*, згідно з якою місце держав на зразок Баварії і Прусії має заступити «Німеччина», спочатку була сформульована і обґрунтована інтелектуалами, такими як Ліст. Генерали і дипломати були людьми занадто практичними для таких фантастичних проєктів.

Важливість цього періоду діяльності Ліста підкреслює Мартін Кітчен: незважаючи на те, що «асоціація (Союз купців і промисловців) не мала помітного безпосереднього впливу і була розколотою ... вона, попри все це, мала величезне значення-199/ня. <...> Це була перша поважна організація середнього класу Німеччини. Завдяки її діяльності підвищився рівень політичної та економічної свідомості промисловців і ділових людей, багато з яких уперше усвідомили, що їхні повсякденні турботи мають значно ширший контекст. Асоціація привернула увагу урядів німецьких держав до торговельних і митних проблем, і її аргументи не були забуті, хоча початкова реакція була негативною. Асоціація підняла питання, ігнорувати яке далі стало вже неможливо»³¹.

Чим було це питання на той час, пояснює Джеймс Дж. Шіган, вказуючи, що «було б оману говорити про якусь німецьку економіку 1830-х років, коли для більшості центральноєвропейців майже завжди на першому місці стояли місцеві, регіональні і транснаціональні економічні стосунки»³². Отже, виступаючи за об'єднану Німеччину, Ліст і його прибічники *творили* німецьку економічну спільність.

Працюючи в Союзі (центр якого був у Франкфурті), Ліст одночасно брав активну участь у політичному житті Вюртембергу. У липні 1819 р. його було обрано від Ройтлінгена в державну палату депутатів. Проте результати виборів були скасовані з формально-бюрократичних причин: у липні 1819 р., тобто на час обрання, Лістові не вистачало одного місяця до тридцятиріччя — саме такий мінімальний віковий ценз був встановлений для депутатів. Утім, наступного року його було обрано ще раз. Основою політичної програми Ліста була ідея єдності Німеччини. Крім цього, він був палким прибічником свободи думки і слова, яку вважав передумовою конституційної системи і громадянської свободи. Реакція можновладців була цілком природною: політичні вороги Ліста, очолювані самим королем Вюртембергу, розцінили його виступи як підіривну діяльність. Під тиском короля Ліста позбавили депутатських прав і, висунувши звинувачення у «демагогії», засудили на десять місяців ув'язнення. Не бажаючи відбувати свій термін, Ліст покинув Вюртемберг у 1822 р. і певний час жив у Страсбурзі, деяких інших німецьких державах і Швейцарії. Тоді ж він познайомився з маркізом де Лафаетом, котрий став його прихильником і покровителем на багато років. У 1824 р. Ліст повернувся до Вюртембергу, сподіваючись на амністію, проте був ув'язнений і змушений провести декілька місяців у в'язниці. Умовою звільнення стала вимушена еміграція.

У червні 1825 р. Ліст у супроводі родини приїхав до Нью-Йорка на запрошення генерала Лафаета, який подорожував по Штатах. (Дружина Кароліна Найдгард (1789 — 1866) була донькою професора Тюбінгенського університету Девіда Крістофера Сейбольда і мала сина від першого шлюбу — Карла. Її перший чоловік, Йоган Фрідріх Найдгард, помер у 1816 р. Кароліна і Фрідріх Ліст одружилися у 1818 р. і стали батьками трьох доньок — Емілі (1818 — 1902), Елізи (1822 — 1893), Кароліни (1829 — 1911) і сина

Оскара (1820 — 1839). Оскар помер від тифу, служачи у французькому Іноземному легіоні в Алжирі. Єдиним членом родини, який до кінця життя (1895) перебував в Америці, був лікар Карл Найдгард³³.

Ось як описує перші дні перебування Ліста в Америці його англійський біограф В. О. Гендерсон: «В складі оточення Лафаста він відвідав Нову Англію, Пенсильванію і Вірджинію, де мав нагоду ознайомитися з різними аспектами розвитку Сполучених Штатів. Він познайомився з багатьма ви-/201/датними американцями, зокрема з президентом Джоном Квінсі Адамсом, Генрі Клеєм, Деніелом Вебстером, В. Г. Гарісоном і головою Верховного суду Маршаллом ... у Філадельфії ... Ліст був представлений деяким провідним членам місцевих ділових кіл, які в грудні наступного року заснували Товариство сприяння промисловості й техніці Пенсильванії»³⁴.

Активність Ліста після перших тижнів перебування в Америці не знизилася. Він брав участь у різноманітних проектах та ініціативах: розпочав власний бізнес (гірничий та фермерський), з особливим ентузіазмом поринув у справу розвитку залізниць, став видавцем і редактором німецькомовної газети «*Readinger Adler*», яка виходила у Редінгу, штат Пенсильванія. На її сторінках він виступав на підтримку визвольної боротьби греків проти турецького панування, латиноамериканців на чолі з Сімоном Боліваром проти Іспанії, а також писав статті на захист прав північноамериканських індіанців. У той час (1828) він зробив цікавий прогноз щодо майбутнього двох найбільших країн світу: «Росія і Америка протягом ста років стануть найнаселенішими імперіями на планеті. Кожна матиме таку ж кількість населення, яка зараз нараховується у всіх країнах Європи разом. За своїм устроєм та інтересами вони будуть протилежностями, кожна — гігант свого роду. Америка — колосальна республіка, Росія — колосальна монархія»³⁵. Німецький дослідник Георг Вайперт звернув увагу на те, наскільки це передбачення Ліста нагадує знаменитий пасаж з «Демократії в Америці» Алексіса де Токвіля (1835), де йдеться про

«дві великі нації світу, які, стартувавши з різних пунктів, здається, просу-/202/ваються до однакової мети»: «Американець переборює природні перепони; росіянин — затиснутий в людські лабети. Перший веде бій з дикістю і варварством; другий усіма можливими засобами бореться з цивілізацією. Завоювання Америки здійснено оралом, Росія завойовує мечем.

Перша досягає своєї мети, покладаючись на особистий інтерес і дає вільний простір для застосування неконтрольованої сили і здорового глузду індивідів.

Друга цілеспрямовано концентрує всю владу в суспільстві в руках однієї людини.

У першій свобода є однією з першорядних умов діяльності; у другій панує рабство.

Вони починають свій рух з різних пунктів і йтимуть різними шляхами, однак виглядає так, що якимось таємним присудом провидіння одного дня кожна з них буде покликана тримати в своїх руках долю половини світу»³⁶.

Особливо тісні контакти налагодилися у Ліста з Пенсильванським товариством сприяння промисловості й техніці, яке було протекціоністською організацією (про це промовляє сама його назва), а значить, було для нього рідною домівкою. Численні статті, промови, нотатки «американського періоду» життя Ліста були присвячені саме питанням протекціонізму. Цікаво, як швидко цей переконаний німецький націоналіст перетворювався на американського (він навіть прийняв американське громадянство).

Активна і багатогранна робота Ліста на користь його нової країни сприяла подальшому вдосконаленню і розробці основних ідей, які згодом матеріалізувалися в його книзі «Національна система політичної економії». Серед нововведень, які він пропо-/203/нував у той час, були такі, як створення загальнонаціональної організації виробників на зразок пенсильванського товариства (воно і справді стало прототипом майбутньої Національної асоціації підприємців) або заснування американської національної школи бізнесу, подібної до французької *Ecole Polytechnique*.

Питання про ідейних попередників, сучасників та послідовників Ліста в Америці залишається предметом наукових дискусій⁷. Ми обмежимося лише декількома зауваженнями, яких цілком достатньо, щоб уявити місце Ліста серед американських ідеологів протекціонізму та їхніх противників. Перш за все, ще до приїзду нашого героя в Америку тут уже існувала інтелектуальнополітична течія, яка називалася «національна школа» («*the national school*»). Її представники виступали з критикою принципу вільної торгівлі, вважаючи її

головним компонентом англійської політики, спрямованої на збереження промислового панування цієї країни у світі. Вони доводили, що політична економія як «наука» й принцип так званого «космополітизму» були «змодельовані для того, щоб утримувати весь світ поза Британією у принизливому і економічно нерівноправному становищі, в подібні постачальників продуктів і сировини — простих лісорубів і водоносів, що обслуговують Британську промислову метрополію»³⁸. Першим серед цих «націонал-економістів» був Александер Гамільтон, міністр фінансів США, який подав у 1791 р. Конгресові «Доповідь про виробників-промисловців». «Робота промислових робітників, — вказував він, — більше пристосована до подрібнення на простіші операції, ніж праця землеробів», отож вона має бути вдосконаленою «з /204/ огляду на її продуктивність — чи то за рахунок покращення майстерності, чи то шляхом запровадження складних машин». Той, хто покладається на іноземного виробника-промисловця, вів далі Гамільтон, віддає іншим націям «переваги, які випливають з використання техніки». Він вважав, що «сама природа торгівлі між аграрною й промисловою країнами традиційно ставить першу у вельми не вигідне становище»³⁹. У зв'язку з цим Гамільтон пропонував Конгресові вживати протекціоністські заходи, заохочувати національне промислове виробництво «такою мірою, щоб для промисловця стало природним замінювати фізичну працю машинами». Він виступав проти промислової залежності Америки від Європи; Америка повинна була мати «всі головні національні ресурси»⁴⁰.

Інші економісти «національної школи» висловлювали подібні погляди. Серед них варто згадати Деніела Реймонда і Метью Кері. Як вважають редактори зібрання творів Ліста, Реймонд справив «позитивний вплив» на розвиток його системи. Ілюструючи подібність позицій цих двох мислителів, вони наводять таку цитату з творів Реймонда: «Справді, нація є штучним, так би мовити, юридичним організмом, що складається з мільйонів організмів природних; однак і вона має чітко визначені властивості й особливості, характерні для будь-якого живого організму, отже, це треба постійно мати на увазі, якщо ми хочемо правильно розуміти і пояснювати її інтереси і права...

Інтереси нації та інтереси окремих осіб, які складають цю націю, можуть бути співзвучними, і часто так воно і є. Вони можуть бути ідентичними, але це зовсім не обов'язково — досить часто вони є чітко /205/ протилежними. Отже, благополуччя нації та окремої особи можуть збігатися, але не обов'язково»⁴¹.

Погляди Ліста, які він «експортував» до Америки, пролунали в унісон з ідеями багатьох американських економістів. Зі свого боку, останні загалом прихильно поставилися до нього як до людини, яка поділяла їхні думки щодо потреб їхньої (а тепер вже і Листової) рідної країни. Праці Ліста високо оцінювалися такими діячами, як Генрі Клей і Джеймс Медісон. Ліст був вшанований Пенсильванським товариством і мав широке визнання як авторитет у податкових справах і один з провідних протекціоністів⁴². Утім, цілком природно, що в Ліста та інших «націонал-економістів» були опоненти — прихильники фрітредерства, такі, наприклад, як Томас Купер (1759 — 1839) та інші.

Грунтовність і серйозність, з якою Ліст взявся боронити національну справу американців, розкриває нам один надзвичайно важливий аспект в його концепції нації. Якщо б Ліст був націоналістом німецької романтичної школи, він ніколи не визнав би Сполучені Штати національною державою. Якою історією могло пишатися це суспільство емігрантів і біженців? Де були американські середньовічні замки і легенди? Де було відчуття їхнього *Gemeinschaft*? Де була спільна історична мова, фольклор, народна «душа»?

Ототожнити таку новонароджену, нещодавно сформовану спільноту зі справжньою нацією могла лише людина, погляди якої були ближчими до французького Просвітництва, ніж до німецького романтизму. Втім, Ліст пішов далі — він сам став американцем, і у цьому сенсі він був значно більшим інтернаціоналістом, ніж Маркс з його інтернаціоналістським месіанізмом, Маркс, який протягом де-/206/сятиліть життя в Англії залишався в цій країні чужинцем.

Досить швидко Ліст став одним з впливових громадських діячів Америки. Він узяв активну участь у дебатах щодо «американської системи», автори якої пропонували високі митні тарифи і систему суспільних робіт, щоб стимулювати промисловий розвиток. (Проти цього виступали плантатори Півдня). Як зауважує Гендерсон, «Ліст вийшов з сутінок редакторського кабінету місцевої газети, щоб стати могутнім поборником «американської системи» у Пенсильванії»⁴³. Він публікував відкриті листи і статті, виступав на мітингах, зібраннях і з'їздах, бенкетах, влаштованих на його вшанування, співпрацював з законодавчими органами штату Пенсильванія. Пенсильванське товариство сприяння промисловості й техніці запропонувало йому підготувати одночасно популярну книгу і «грунтовне дослідження з політичної економії, спеціально присвячене ситуації у Сполучених Штатах.» Ліст із захопленням писав з цього приводу Лафастові: «Пенсильванське товариство замовило мені велику працю з проблем американської національної економіки — у цій країні переді мною життя, сповнене сенсу»⁴⁴.

Запропоновану йому книгу Ліст не написав. Проте він виклав основні ідеї своєї майбутньої системи у листах до Чарлза Дж. Інгерсола, віце-президента Пенсильванського товариства, які були опубліковані у 1827 р. окремою книгою під назвою «Нариси американської політичної економії»⁴⁵. Згадуючи ці роки у передмові до «Національної системи», Ліст писав, що йому не вдалося підготувати «велику працю» (*ein grösseres Werk*) через невдачі, які переслідували його в бізнесі⁴⁶. /207/ (Побіжно зауважимо, що підприємницька діяльність Ліста майже завжди була невдалою. Наприклад, йому довелося продати з великими збитками ферму, його інвестиції у промисловість також закінчувалися втратами). Взагалі, за його словами, літературна праця в Америці оплачувалася мізерно, отже, він не мав джерел для незалежного існування⁴⁷. Важко утриматися від порівняння зі становищем Маркса, який багато років міг розраховувати на матеріальну підтримку свого напарника Енгельса і особливо не переймався такими прозаїчними справами, як рахунки від бакалійника і платня за житло. Стосовно цього Ліст був ближче до Енгельса, за винятком тієї обставини, що співзасновник наукового комунізму значно краще давав собі раду у видобуванні додаткової вартості.

Заангажованість Ліста у політичних справах викликала нападки на нього. Один з прибічників політики вільної торгівлі у палаті представників Конгресу виступав проти «імпортованого з Німеччини професора», який «читає лекції, присвячені урокам «американської системи», грубо порушуючи її доктрини»⁴⁸. Під час президентської кампанії 1828 р. Ліст та його газета активно підтримували Ендрю Джексона, за що згодом Ліст отримав дипломатичне призначення. Навіть ставши американським громадянином, Ліст залишався палким поборником економічного зростання Німеччини. Наприкінці 1820-х років він уважно стежив за процесом розвитку залізниць на його колишній батьківщині. Отже, він радо скористався шансом повернутися туди, тим більше що його дипломатична посада дозволяла не виконувати умов, згідно з якими він був звільнений з вюртемберзь-/208/кої в'язниці в 1824 р. Проте без ускладнень не обійшлося: вільне місто Гамбург (одна з тридцяти восьми німецьких держав) відмовилося прийняти Ліста як американського консула, і сенат Сполучених Штатів скасував його призначення.

Наступне дипломатичне призначення Ліста було більш вдалим: у листопаді 1830 р. він виїхав до Парижа вести переговори щодо торговельної угоди і перебував у Франції до жовтня 1831 р. Цей час він використовував і для того, щоб публікуватися у французькій пресі з питань розвитку залізниць. Влітку 1832 р. разом з родиною він залишив Сполучені Штати назавжди. У Бадені й Гамбурзі, де він отримував посади американського консула, його проголошували персоною *non grata*, але у 1834 р. він нарешті утвердився консулом у Ляйпцигу. Уряд Саксонії, на відміну від двох попередніх, не переймався його політичним минулим. Але й після цього політичні вороги не давали Лістові спокою. Метерніх вважав його «одним з найактивніших, хитрих і впливових німецьких революціонерів» і вимагав від уряду Саксонії відмовити Лістові в дипломатичній акредитації, проте останній не піддавався тискові канцлера⁴⁹.

Втім, сам Ліст не надто переймався виконанням консульських обов'язків. З подвоєною енергією він поринув у вир німецької політики. Його таланти і надзвичайна журналістська продуктивність багато в чому сприяли справі утворення німецького торговельного союзу й розвитку залізниць у Німеччині. Він заснував і став редактором «Залізничного журналу і національного вісника» (*«Eisenbahn Journal und National Magazin»*). Один з головних його проектів пропонував будівництво загальнодержавної залізничної системи, яка б з'єднавала /209/ Ляйпциг з усіма основними містами Німеччини. Завдяки його консультаціям декілька німецьких держав уклали договір про спільну політику в галузі будівництва залізниць. Утім, не лише його бізнесові справи загалом зазнавали фіаско — консультативні послуги також не давали матеріальних прибутків. Щойно згаданий договір, який, безсумнівно, був одним з його найвидатніших дипломатичних досягнень, дав йому гранично скромний гонорар та звання почесного доктора університету Сні (саме тут і Маркс згодом отримає свій вчений ступінь). «Підвищується моя гонорарність, але не гонорари», — саркастично зауважував Ліст. Йому так і не пощастило отримати державну посаду в Німеччині, а можновладці послідовно відкидали його вперті спроби відновитися на громадській службі Вюртемберга (кримінальна справа Ліста була скасована лише у 1841 р.).

Однією з головних передумов економічного об'єднання Німеччини Ліст вважав розвиток залізниць: «Система залізниць і митний союз — це сіамські близнюки, народжені разом, фізично невідірвні один від одного, з однією душею й волею. Вони взаємно підтримують один одного, змагаються за одну велику мету, за об'єднання німецького народу в єдину, культурну, замужню, могутню й незламну націю. Без митного союзу система німецьких залізниць ніколи не стане навіть предметом обговорення, не кажучи вже про її побудову. Тільки за допомогою цієї системи об'єднана економіка німців здатна піднятися на висоту національної величі, і тільки в результаті цього розквіту залізнична система покаже свої переваги»⁵⁰.

Залізниця він вважав і головним знаряддям національної оборони, інструментом розвитку й поширення /210/ культури, тією силою («тонізуючим засобом для національного духу»), яка знищить традиційну економічну,

політичну й культурну роздрібленість Німеччини, позбавить її «нещастя, які приносять провінціалізм, провінційна чванливість і упередженість»⁵¹.

Дослідник питань військової стратегії Едвард Мед Ерл зауважує, що Ліст зробив один, але дуже визначний внесок у розвиток новітньої стратегії, докладно розробивши питання щодо впливу залізниць на зміцнення військової могутності держави. «Його обізнаність у питанні стратегічної ролі парового транспорту для Німеччини вражає і за будь-якими об'єктивними показниками є видатною. Перед приходом ери залізниць стратегічне положення Німеччини було одним з найгірших у Європі, унаслідок чого ця країна правила за поле бою для всього континенту. Швидше ніж будь-хто інший Ліст зрозумів, що географічне положення Німеччини, яке було однією з головних причин її військової слабкості, може перетворитися на джерело великої могутності»⁵². Варто згадати, що в захопленні залізницями у Ліста (та його друзів) були навіть певні, так би мовити «ліричні» моменти. Паризький знайомий Ліста, німецький письменник Людвіг Бйорн в одному з листів писав, що, якби плани Ліста здійснилися, «можна було б доїхати з французької столиці до Страсбурга за 12 годин, а до Франкфурта-на-Майні — за 18... Але Гайне вважає неймовірною думку про те, що хтось може повернутися до Німеччини лише за 12 годин! Ліст і я так захоплюємося залізницями через їхні очевидні потенціальні політичні можливості. У майбутньому завдяки їм кожний деспотизм ламатиме собі шию, і війни стануть неможливими»⁵³.

Наприкінці 1830-х років Ліст шукав щастя у Франції. З серпня 1837 до травня 1840 р. він жив у /211/ Парижі. Саме там він написав французькою мовою працю «Природна система національної економіки», призначену для конкурсу, оголошеного Французькою Академією моральних і політичних наук (1837). Це була його друга спроба після Америки викласти в єдиній системі свої політичні та економічні погляди. Хоча Академія так і не визначила переможця, есе Ліста було одним з трьох, які визнали *ouvrages remarquables*. Воно було опубліковане лише у 1927 р. французькою мовою (з німецьким перекладом) в четвертому томі зібрання його творів⁵⁴.

В Парижі Ліст працював кореспондентом газети *Augsburger Allgemeine Zeitung*, але, звичайно, не міг утриматися від того, щоб не взяти безпосередню участь у французьких справах. Він подав Луї-Філіпові меморандум з питань промислового розвитку і був запрошений королем на аудієнцію. Як і під час попереднього перебування у Франції (1831 — 1832), Ліст писав статті для французьких періодичних видань, видав брошуру, в якій пропонував збудувати залізницю Париж — Гавр — Страсбург.

Французький період життя і творчості Ліста дає ще один приклад його інтернаціоналізму. Як бачимо, його статті, бюлетені і меморандуми, включаючи головну працю цього часу — «Природна система політичної економії», — спрямовувалися на те, щоб допомогти *французам* стати модернішою і могутнішою нацією, зокрема шляхом розвитку залізниць. Погодьмося з тим, що така поведінка була не типовою для німецького націоналіста 1830 — 1840-х років, та й взагалі для будь-якого націоналіста будь-якої епохи.

Французький «національний маніфест» Ліста дає уявлення про подальшу еволюцію тих його ідей, які з'явилися ще у 1820-і роки в Америці. Зрозуміло, /212/ при цьому він користувався творами сучасних французьких авторів з питань, що стосувалися його зацікавлень. Це, однак, не підтверджує звинувачень з боку Маркса, що Ліст нібито «запозичив» свої ідеї у Фер'є (див. розділ 3). Ці закиди були необґрунтованими хоча б тому, що й до 1825 р. Ліст був ознайомлений з працями французьких протекціоністів і цитував деяких із них у своїх виданнях⁵⁵.

Саме в Парижі у 1839 — 1840 рр., незважаючи на численні труднощі і неприємності, Ліст нарешті написав свою головну велику працю. У квітні 1841 р. його друг Йоган фон Кота видав німецькою мовою в Штутгарті перший і, як з'ясувалося згодом, єдиний том «Національної системи політичної економії» (згадаймо, що за життя Маркса також був виданий лише перший том його головної, фундаментальної праці — «Капіталу»). Але і в такому обсязі «Національна система...» дає вичерпне уявлення про погляди Ліста на історію, суспільство і владу, його бачення тогочасного політичного життя Німеччини і світового устрою, його теорію міжнародних взаємин. Книга мала успіх — перше видання швидко розійшлося, і до смерті Ліста у 1846 р. її перевидавали декілька разів.

У травні 1840 р. Ліст повернувся до Німеччини. Темп і насиченість його життя залишалися високими: доводилося якось розподіляти час між журналістикою і численними поїздками, пов'язаними з влаштуванням залізниць і сприянням налагодженню економічних зв'язків між різними німецькими країнами. Під час однієї з таких подорожей він був прийнятий своїм найзапеклішим ворогом — канцлером Австрії Метерніхом. Ліст запропонував йому один зі своїх залізничних проєктів, але позитивної відповіді не отримав. Щоправда, візит до сусідньої /213/ Угорщини став для Ліста справжнім тріумфом. Найвидніші аристократи вшановували його, велику зацікавленість його ідеї викликали серед політиків і журналістів. Ліст був навіть обраний

членом-кореспондентом Угорської Академії наук (1844). Майбутній лідер угорської революції Лайош Кошут високо цінував його як засновника національної системи політичної економії, котрий дав угорцям дороговказ у боротьбі за незалежність.

У 1841 р. Лістові запропонували посаду редактора газети *Rheinische Zeitung*, але з огляду на стан свого здоров'я Ліст змушений був відмовитися. На це місце претендував також Мозес Гес, але, вважаючи його занадто радикальним, власники газети віддали перевагу більш поміркованій особі, яку звали Карл Маркс⁵⁶. (Цікаво також, що Ліста запрошував попрацювати міністр фінансів Росії Канкрін, однак і цю пропозицію він відхилив).

Останні роки життя Ліст присвятив одній головній справі — боротьбі за підвищення митного тарифу в німецькому митному союзі *Zollverein*, що мало стимулювати індустріальний розвиток Німеччини. Він став редактором нового періодичного видання *Zollvereinblatt*, заснованого у січні 1843 р. За підрахунками О. В. Гендерсона, саме у цей час Ліст написав більшість своїх статей (близько 650 за чотири роки). Проте його фізичні і розумові сили вичерпувалися, він занедбував редакторські справи, і газета втрачала читачів. До професійних невдач додавалися постійні фінансові труднощі, які ставали причиною жорстоких депресій. Ліст пересварився з найближчими йому людьми, у тому числі зі своїм видавцем Йоганом фон Кота. До усіх негараздів додався психічний розлад — манія переслідування, яка останніми роками все більше давалася взнаки. /214/ 30 листопада 1846 р. під час відпустки, яку він узяв, щоб підлікуватися, у тірольському містечку Куфштайн Ліст покінчив життя самогубством.

Примітки

¹ Найповніша біографічна праця про Ліста англійською мовою, яка включає розділи про його громадську діяльність і економічні погляди: William Otto Henderson. *Friedrich List: Economist and Visionary 1789 — 1846*. — London: Frank Cass, 1983. Вона перекладена німецькою і містить об'ємну бібліографію видань, присвячених Лістові, іншими мовами. Див. також: Louis L. Snyder. *Economic Nationalism: Friedrich List, Germany's Handicapped Colbert // Roots of German Nationalism*. — Bloomington, IN: Indiana University Press, 1978; Margaret E. Hirst. *Life of Friedrich List and Selections from His Writings*. — New York: Charles Scribner and Sons, 1909; Paul Gehring. *Friedrich List. Jugend und Reifejahre, 1789 — 1825*. — Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag, 1964; Gunter Fabiunke. *Zur Historischen Rolle des deutschen Nationalökonom Friedrich List (1789 — 1846)*. — Berlin: Verlag die Wirtschaft, 1955.

² William O. Henderson. *Friedrich List*. — p. 17.

³ Vorrede // Friedrich List. *Das nationale System der politischen Ökonomie*. (Arthur Sommer — ed.). — Basel: KyklosVerlag, 1959. — p. 1.

⁴ Friedrich List. *The National System of Political Economy*. , tr. Sampson S. Lloyd. — New York: Augustus M. Kelley, 1966. (репринт видання 1885 р.). pp. xxvi — xxvii. Далі цитується як *The National System*.

⁵ Henry William Spiegel. *The Growth of Economic Thought*. — Durham, NC: Duke University Press, 1983. Детальніший аналіз поглядів Адама Мюлера див.: Alexander Gray. *The Development of Economic Doctrine*. 2nd. ed. — New York and London: Longman, 1980. — pp. 202 — 212; Desider Viktor. *Economic Romanticism in the Twentieth Century*. — New Delhi: New Book Society of India, 1964. — pp. 23 — 33.

⁶ Henry William Spiegel. *Op. cit.* — p. 417.

⁷ Alexander Gray. *Op. cit.* — p. 212. /215/

⁸ Charles Gide and Charles Rist. *A History of Economic Doctrines from the Time of the Physiocrats to the Present Day*. — Boston: D. C. Heats, 1948. — pp. 286 — 287.

⁹ Joseph Finkelstein and Alfred L. Thimm. *Economists and Society: The Development of Economic Thought from Aquinas to Keynes*, 2nd. ed. — Schenectady, NY: Union College Press, 1981. — pp. 118 — 119.

¹⁰ Arcadius Kahan. *Nineteenth Century European Experience with Policy of Economic Nationalism // Economic Nationalism in Old and New States*, (ed. Harry G. Johnson). — Chicago: University of Chicago Press, 1967. — p. 20 — 21. Цитату Ганса Фреєра наведено з: Hans Freyer. *Die Bewertung der Wirtschaft im philosophischen Denken des 19. Jahrhunderts*. — Leipzig, 1921. — pp. 52, 53.

- ¹¹ Arcadius Kahan. Op. cit. — p. 22.
- ¹² Carlton J. Hayes. The Historical Evolution... — p. 263 — 266. *Див. також главу про Фіхте*: Michael H. Heileprin. Studies in Economic Nationalism. — Geneva: Droz — Paris:Minard, 1960. — pp. 82 — 96.
- ¹³ Henry William Spiegel. Op. cit. — p. 410 — 433; Edmund Whittaker Schools and Streams of Economic Thought. — Chicago: Rand McNally, 1960. pp. 191 — 194.
- ¹⁴ *Див.*: Friedrich Lenz. Friedrich List's Staats-und Gesellschaftslehre: Eine Studie zur Politischen Soziologie. — Neuwied und Berlin: Luhterhand, 1967. — pp. 9 — 13.
- ¹⁵ *Див.*: Ghita Ionescu Introduction // The Political Thought of Saint-Simon (ed. Ghita Ionescu). — Oxford: Oxford University Press, 1976. — pp. 42 — 43. *Див. також*: Sain-Simon. On the Reorganization of European Society. — Там само. — С. 83 — 98.
- ¹⁶ Erna Schultz. Friedrich Lists Geschichtsauffassung. Ihre Gestalt und ihre Bedeutung für Lists Wirtschaftslehre // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 97. №2. — 1937. — pp. 333, 291, 296 — 298.
- ¹⁷ Erna Schultz. Op. cit. — p. 292.
- ¹⁸ Friedrich List. The National System... — p. xxv.
- ¹⁹ Там само. — С. xxvi.
- ²⁰ Vorrede // Das nationale System... — p. 2.
- ²¹ Friedrich List The National System... — p. xxvi.
- ²² Petition on Behalf of the Handelsverein to the Federal Assembly, April, 1819 // Margaret E. Hirst. Op. cit. — p. 137.
- ²³ Там само. — С. 140. /216/
- ²⁴ Там само. — С. 138.
- ²⁵ Там само. — С. 138.
- ²⁶ Там само. — С. 139.
- ²⁷ Там само. — С. 140.
- ²⁸ Там само. — С. 142.
- ²⁹ William Otto Henderson. Op. cit. — pp. 18, 44, 46 — 47, 50 — 51; Martin Kitchen. The Political Economy of Germany 1815 — 1914. — Montreal: McGill Quin's University Press, 1978. — pp. 35 — 38.
- ³⁰ Martin Kitchen. Op. cit. — p. 43.
- ³¹ Там само. — С. 37.
- ³² James J. Sheehan. What is German History? — p. 12. *У цьому дуже цікавому есе автор також розглядає інші праці, які стосуються даної проблеми*: Frank B. Tipton. The National Consensus in German Economic History // Central Economic History 7. — 1974. — N. 3. — pp. 195 — 224; Richard Hugh Tilly. Los von England: Probleme des Nationalismus in der deutschen Wirtschaftsgeschichte // Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 124. — 1968. — №1. — pp. 179 — 196; W. O. Henderson. The Zollverein. 2nd. ed. — Chicago: Quadrangle Books, 1959.

Eugen Wendler. Friedrich List: Leben und Wirken in Dokumenten. — Reutlingen: Verlagshaus Reutlingen Oertel und Sporer 1976. — pp. 12 — 13.

³⁴ Henderson. Op. cit., — p. 68.

³⁵ *Цит. за:* William Notz. Friedrich List in America. — Hamburg: Broschek, 1925. — p. 227.

³⁶ *Див.:* Georg Wippert. Der späte List. Ein Beitrag zur Grundlegung der Wissenschaft von der Politik und zur politischen Ökonomie als Gestaltungslehre der Wirtschaft. — Erlangen: Universitätsbund Erlangen, 1956. — pp. 85 — 86. *Англійський переклад з:* Alexis de Tocqueville. Democracy in America (tr. George Lawrence). — Garden City, NY: Anchor Books, 1969. — pp. 412 — 413.

Louis L. Snyder. Economic Nationalism: Friedrich List, Germany's Handicapped Colbert // Louis L. Snyder. Roots of German Nationalism. — pp. 24 — 30. *Ця робота показує, як почуття національної гордості стає елементом наукових дискусій щодо «американських мотивів» у доробку Ліста. Див. також:* Charles Patric Neill. Daniel Raimond: An Early in the History of Economic Theory in the United States // John Hopkins University Studies in Historical and Political Science. — Baltimore: John Hopkins. University Press, June 1897. — Vol. 6. — №. 15. — pp. 46 — 63 (series pages 256 — 273); Margaret E. Hirst. Op. cit., /217/ chapter 6; Charles Gide and Charles Rist. Op. cit. — p. 286 — 287; William Otto Henderson. Op. cit. — pp. 154 — 155.

³⁸ Bernard Semmel. The Rise of Free Trade Imperialism, Classical Political Economy, the Empire of the Free Trade and Imperialism 1750 — 1850. — Cambridge: Cambridge University Press, 1970. — p. 177.

³⁹ Там само. — С. 177. *Цитати Александра Гамільтона з Report on Manufactures подаються за:* Papers on Public Credit, Commerce and Finance. — New York, Columbia University Press, 1934. — pp. 182 — 192, 200 — 201.

⁴⁰ Там само. — С. 178; Report of Manufactures, — pp. 234 — 235, 249, 227.

⁴¹ Daniel Raymond. The Elements of Political Economy, 2nd. ed. — Baltimore, 1823. — Vol. 1. — p. 35 f. — *Цит. за:* Friedrich List Schriften. Reden. Briefe. — Vol. 6. — p. 575.

⁴² William Otto Henderson. Op. cit. — p. 154.

⁴³ Там само. — С. 70.

⁴⁴ Там само. — С. 71.

⁴⁵ *Повна назва книги:* Outlines of American Political Economy in a Series of Letters addressed by Friedrich List, Esq. to Charles J. Ingersoll, Esq. — Philadelphia: Samuel Parker, 1927. *Вони передруковані у:* Margaret KHirst. Op. cit., — pp. 145 — 272.

⁴⁶ Vorrede // Das Nationale System... — p. 8.

⁴⁷ Там само. — С. 8.

⁴⁸ Josef Dorfman. The Economic Mind in American Civilization, 1606 — 1865. — New York: Viking, 1946. — p. 582.

⁴⁹ William Otto Henderson. Op. cit., — p. 73 — 74.

⁵⁰ Friedrich List. Das deutsche Eisenbahnsystem // Schriften. Reden. Briefe. — Vol. 3, pt. 1. — p. 347.

⁵¹ Там само. — С. 348.

⁵² Edward Mead Earle Adam Smith, Alexander Hamilton, Friedrich List: The Economic Foundation of Military Power // Makers of Modern Strategy: Military Thought from Machiavelli to Hitler. Edward Mead Earle (ed.) — New York: Atheneum, 1966. — p. 149.

⁵³ Otto William Henderson. Op. cit., — p. 131.

⁵⁴ *Англійською мовою ця праця перекладена і відредагована В. О. Гендерсоном. Див.: «Editor's Introduction» у: Friedrich List. The Natural System of Political Economy 1837. — London: Frank Cass, 1983. — pp. 1 — 14. /218/*

⁵⁵ *Див.: Otto William Henderson. Friedrich List and the French Protectionists // Op. cit. — pp. 262 — 275, о також Charles Gide and Charles Rist. Op. cit. — pp. 286, 297.*

⁵⁶ Там само. — С. 85 — 89. *Див. також.: David McLellan. Op. cit., p. 81.*

8. «Національна система»: світ націй

Якщо Маркс вважав природним поділ суспільства на класи, і це стало ключем для його розуміння суспільного розвитку, то для Ліста не менш природним був поділ людства на нації. У «Національній системі політичної економії» він писав: «Основною, визначальною складовою моєї системи я назвав би НАЦІОНАЛЬНІСТЬ. Вся моя теорія побудована на тлумаченні природи *національного* інтересу, який є посередником між *індивідуальним* і *загальнолюдським*»¹. Твердження про те, що «між кожною особистістю і усім людством ... стоїть НАЦІЯ», для Ліста було аксіомою. Кожна нація має власну мову і літературу, історію і звичаї. Переважно через націю «особистість осягає ... духовну культуру, реалізує свій творчий потенціал, знаходить захист і досягає процвітання», отже, «цивілізацію людства в цілому можна уявити і здійснити лише через цивілізацію і розвиток окремих націй»².

Ліст проголосив націю «вічною» у просторі й часі спільнотою³, однак фактично його концепція все ж таки відповідала принципів історизму. Справді, він вважав націю невід'ємною частиною людського суспільства в усі часи його існування. Проте у даному випадку в поняття «нація» вкладався етнографічний або антропологічний зміст. Новітні, тобто *політичні* нації (які визначалися не лише мовними характеристиками) були для Ліста відносно недавнім феноменом. Вони були такими спільнотами, які вже самовизначилися і оформилися культурно, політично й /220/ економічно й, відповідно, сприймали світ з позицій національної свідомості. Таке розуміння природи нації багато в чому нагадувало Марксову концепцію класів. Пролетаріат, вважав Маркс, «утверджується як клас» лише тоді, коли в нього виробляється класова свідомість і він здатний організуватися. Лістове бачення нації, якщо його також викласти у термінах гегелівської діалектики, полягало в тому, що «нація в собі» (тобто та спільнота, яка не має чіткого уявлення про свою окремість та індивідуальність і не оформилася структурно) завжди була присутньою в історії людства, але «нації для себе» стали вже новим явищем в історії. Ліст боровся за те, щоб німецький народ перетворився в «націю для себе» — тобто став спільнотою з єдиною культурою, політичним і економічним життям.

Ліст не був кабінетним теоретиком, він прагнув дії, застосування своїх ідей на практиці. За його власними спогадами, під час роботи в університеті він не хотів обмежуватися лише простим викладанням економіки, схоластичним повторенням загальновідомих істин перед студентами: «Я також прагнув вчити їх тому, яка економічна політика сприятиме розвитку культури, зростанню могутності й багатства Німеччини». Такий підхід неухильно призводив до конфлікту з «класичною» політичною економією, яка проповідувала принцип вільної торгівлі. Вже у 1818 або у 1820 рр., згадував Ліст, він почав переглядати усталені «істини панівної теорії політичної економії і намагався зрозуміти, у чому полягають її хиби та фундаментальні причини цих хиб»⁴. Він бачив, які переваги дає економіці Великої Британії і Франції принцип вільної торгівлі, запроваджений всередині країни, особливо після скасування внутрішніх митних тарифів. Але і протекціоністська по-/221/літика, особливо Континентальна система Наполеона, також давала позитивний результат, а її скасування призвело до «руйнівних наслідків». Зрештою Ліст знайшов для себе вирішення протиріччя між перевагами фрітредерства і протекціонізму: «Мені сяйнула ідея, що *теорія є дійсно правильною, але тільки в тому випадку, коли всі нації неухильно дотримуються принципів вільної торгівлі...*»⁵

Думка про те, що вільна торгівля може бути вигідною для усіх, якщо її принципів однаково будуть дотримуватися повсюдно, недовго панувала в уявленнях Ліста. «Популярна теорія» (так він називав західну політичну економію) ігнорувала нації і адресувалася або «всьому людству», з одного боку, або «окремим особистостям» — з іншого. Це стало основою для її критики. Ліст вирішив заповнити прогалину і зосередив увагу на нації як головному об'єкті політичної економії. Завдяки цьому він дійшов висновку, що фундаментальні відмінності між націями обумовлені, крім іншого, тим, що різні нації перебувають на різних

ступенях економічного розвитку. «Я чітко зрозумів, — писав він, — що вільна конкуренція між двома високоцивілізованими націями може бути взаємно корисною лише тоді, коли вони перебувають приблизно на однаковому рівні промислового розвитку, і що будь-яка нація, яка на своє нещастя відстає від інших в промисловості, комерції і судноплаванні, але яка має інтелектуальні й матеріальні можливості для розвитку цих галузей, повинна перш за все нарощувати власні особисті сили, щоб бути готовою до конкуренції з розвинутішими націями. Коротко кажучи, я знайшов відмінність між *космополітичною і політичною* економією. Я зрозумів, що Німеччина повинна скасувати свої внутрішні митні тарифи і шляхом проведення спільної, уніфі-**/222/**кованої торговельної політики щодо іноземців намагатися досягнути того ж ступеня комерційного та промислового розвитку, на який інші нації вийшли, запроваджуючи власну торговельну політику»⁶. Цей пасаж Ліста не тільки дає уявлення про деякі з його головних ідей, але також є першим формулюванням «теорії нерівномірного розвитку», яка стала надбанням уже двадцятого століття. Ліст наполягав на тому, що тогочасна німецька нація (яку за сучасними поняттями можна було б охарактеризувати як «націю, що розвивається») потребувала політики широкомасштабного втручання держави в економіку та інші галузі, щоб вижити як конкурентоспроможний член міжнародної спільноти.

Те, що нації існують і *прагнуть* жити та розвиватися у світі конкуруючих націй, відповідно до «інстинкту самозбереження», було для Ліста теж аксіомою. Світ націй був різноманітним: в ньому жили «велетні і карлики, розвинені істоти і каліки, цивілізовані, напівцивілізовані й варварські народи». Ці реалії визначали місію політики і економіки: «Цивілізувати варварські народи, зробити слабкі й малі народи великими та сильними, але понад усе — гарантувати їх існування і спадкоємність — ось завдання політики. Забезпечити *економічний розвиток нації*, підготувати її до вступу до *всесвітнього суспільства майбутнього* — завдання національної економії»⁷.

Отже, економіка для Ліста підпорядковувалась політиці, відповідно, політична економія («національна економія») мала працювати для досягнення політичних цілей.

«Всесвітнє суспільство майбутнього», згадане Лістом, якимось не дуже збігалось з його ж розумінням політики як процесу змін, боротьби, конкуренції між **/223/**націями. У праці Ліста можна знайти й інші висловлювання, які свідчать про те, що він нібито вважав прихід ери ідеального суспільства гармонії та миру справою найближчого часу. Гадається, це були скорше декларації, ніж «практично-політичні» зауваження чи «керівництво до дії». В одному місці, наприклад, знаходимо думку про те, що вже відбувається процес поступового об'єднання світу. Він вважав, що «протягом кількох десятиліть завдяки досконалості засобів сполучення цивілізовані нації стануть єдиними у галузі матеріального та інтелектуального обміну й зближаться настільки ж (якщо не більше), наскільки століття тому були з'єднані різні графства Англії»⁸. Йому здавалося, що реальне життя, особливо тенденції розвитку науки, мистецтва, промисловості і винахідництва підтверджують його висновки. На користь цих висновків свідчили і певні тенденції у дипломатії і міжнародній політиці. «Конгрес великих європейських держав, — писав Ліст, — може бути зародком майбутнього конгресу націй»⁹.

Отже, Ліст радо визнавав, що «найвищою кінцевою метою раціональної політики є ... об'єднання всіх націй спільним законом справедливості», й проголосив себе прибічником цієї ідеї. Однак реалізувати її на практиці можна було лише за певних умов, а саме: шляхом досягнення «максимально можливої рівності найвизначніших націй Землі у цивілізованості, процвітання, промисловості й могутності, шляхом перетворення нині існуючих антипатій і конфліктів у симпатію та гармонію»¹⁰.

Проте Ліст забув пояснити, як саме, як практично ця рожева перспектива може перетворитися на реальність. Взагалі, інші його висновки та узагальнення, навпаки, мали на увазі, що нації змагатимуться без кінця, і досягнення модерності окремою нацією не гарантує **/224/** того, що цей стан перетвориться на вічний привілей для неї. Навіть більше, таке тлумачення динаміки і логіки історичного розвитку підказувало, що технічний прогрес і наукові відкриття набуватимуть постійного характеру, отже, завжди існуватимуть нації-піонери і нації-аутсайтери. Нема жодних підстав вважати, що Ліст бачив реальну перспективу досягнення рівності не тільки між усіма, але навіть між провідними націями і, відповідно, — встановлення у світі повної рівноваги. У світогляді Ліста не варто вишукувати ідеї про «відмирання» національних конфліктів і націй як таких — ідей, аналогічних Марксовим висновкам про неминучий кінець класів і класових конфліктів.

Розвиваючи свою концепцію, Ліст фактично сам спростував власну аналогію між економічною інтеграцією «різних графств Англії» XVIII століття й розвитком економічних зв'язків між націями у сучасному йому світі. Нації йшли не до об'єднання під егідою розвинутіших держав, а до змагання з ними, вони прагнули щонайменше досягнути рівня провідних націй. Саме цього не було у Британії, де результатом промислового розвитку і урбанізації одних частин країни став відносний (а у деяких випадках і повний) занепад інших. Аграрні графства Англії чи Шотландії не вдавалися до протекціоністських заходів проти промислової продукції Манчестера чи Глазго. В основі цілої системи Ліста лежала ідея про те, що між потребами

внутрішнього розвитку нації і міжнародним устроєм існують фундаментальні відмінності і протиріччя. Очевидно, що слова Ліста про англійські графства як про передвісників того, що чекає увесь світ, навряд чи можна сприймати серйозно, як такі, що відповідали його поглядам.

Що справді відповідало світоглядів Ліста, так це його твердження про необхідність для націй (і як ми /225/ побачимо, не для всіх націй) досягнути високого рівня економічного розвитку. Щоб здійснити це завдання, нації, які в економічному і культурному розвитку відставали від Англії, мали відмовитися від вільної торгівлі (яка була вигідною лише для останньої) і запровадити протекціоністську систему. «Національна економія» мала стати вченням про те, «як *кожна окрема нація* досягає того рівня промислового розвитку, на якому союз з іншими такими ж розвиненими націями і, відповідно, вільна торгівля можуть стати можливими і корисними для неї»¹¹. Ліст був за те, щоб одного дня свобода торгівлі стала реальністю. Але перед тим, як це станеться, а може, краще — для того, щоб це сталося, — «менш розвинені нації за допомогою штучних заходів мають піднятися до такого рівня розвитку, до якого не менш штучними заходами було піднято Англію»¹².

Ліст вважав, що у випадку, коли світ об'єднався б за існуючих умов (тобто під лідерством Англії), наслідок для більшості населення планети був би вкрай негативним. Замість рівності усіх народів світова економічна спілка під егідою Англії принесла б глобальне *панування* цієї країни. У світі, об'єднаному в такий спосіб, Англія перетворювалася на одноосібну провідну державу, англійці ставали панівною нацією, а їхня культура — вищою над усі інші. Таке об'єднання, на думку Ліста, могло лише призвести до зростання нерівності. (Як бачимо, у той час, коли об'єктом уваги Ліста була Англія та зростання її домінуючої ролі у світі, Маркс писав про буржуазію та її космополітизм). Мрія багатьох про «всесвітню республіку» лише тоді «могла здійснитися, коли велика кількість націй досягнула б приблизно однакового рівня промислового розвитку, цивілізованості, політичної культури і могутності»¹³. /226/

Історію людства Ліст подавав як безперервний процес розвитку і змін, і саме це, на його думку, визначало характер взаємин між націями, державами, імперіями та іншими державними утвореннями, кожне з яких перебувало на певному рівні розвитку. Те, що у кожний історичний період певна нація і відповідна держава відіграє провідну роль в житті людства, він вважав природним законом історії. В його часи найрозвиненішою державою світу була Англія. Для цього незвичайного німецького націоналіста саме Англія (а не Прусія, як часто гадають) найбільше наблизилася до здійснення ідеалу Великого Суспільства. Те, як Ліст оцінював світову роль Англії, можна порівняти з Марксовою оцінкою історичної ролі буржуазії: «В усі епохи були міста чи країни, які перевершували всіх інших в промисловості, комерції і судноплаванні; але вищість на зразок такої, яку маємо в наші дні, світ ніколи не бачив. В усі епохи нації і держави боролися за панування в світі, але до цього часу жодна з них не зводила свою владу на таких широких засадах»¹⁴.

Подібно до того, як Маркс визнавав за буржуазією видатну роль у розвитку суспільства, так і Ліст підкреслював «величезний внесок Англії» у *світовий* прогрес. «Англія, — писав він, — стала прикладом і зразком для всіх націй... Хто може сказати, як далеко позаду залишався б світ, якби не було Англії? А якщо зараз вона раптом зникне, хто здатний оцінити, як далеко людство буде відкинута назад?»¹⁵

Втім, винятковий внесок Англії в справу розвитку людства не означав того, що вищість цієї країни залишатиметься недоторканою. Англія збудувала свої «всесвітні володіння на руїнах інших народів», отже, останні мають не тільки брати з неї приклад, але й /227/ змагатися з нею¹⁶. У всякому разі, Ліст вважав, що Англія — це перша справді сучасна нація: «Сільськогосподарсько-промислово-торговельна держава подібна до міста, яке розрослося до розмірів королівства, або селища, яке перетворилося на місто. Відповідно до масштабів, яких досягнув розвиток матеріального виробництва, неухильно зростає її інтелектуальний потенціал, удосконалювалися політичні інституції, збільшувалися державні доходи і зростало населення, зміцнювалася військова могутність. Отже, ми бачимо, що державна нація, яка перш за все досконало розвинула сільське господарство, промисловість і торгівлю, зараз стоїть у цьому відношенні на чолі усіх інших націй»¹⁷.

Опис шляхів і методів, за допомогою яких Англія досягнула панівного становища, дає нам уявлення про погляди Ліста на рушійні сили історичного процесу. Цікаво і те, що цей палкий націоналіст бачив одну з найважливіших складових успіху англійців у тому, що вони вважали за необхідне не тільки підтримувати і розвивати власні, національні надбання, але й вчитися в інших, «пересаджуючи на рідний ґрунт багатство, таланти і дух підприємництва іноземців»¹⁸. Крім того, англійці були першими, хто ще у XVII ст. спромігся поєднати націю, політичну владу і економіку в єдине ціле — національну державу. «В період, коли завдяки об'єднанню цілих народів в межах спадкоємних монархій і шляхом централізації державної влади зростали великі нації, торгівля й судноплавання, а відповідно — багатство й морська гегемонія ... були переважно надбанням міст-республік чи об'єднань таких республік. Проте, чим далі розвивалася державність великих

націй, тим зрозумілішою ставала необхідність розвитку цих основних джерел влади і багатства на їхніх власних територіях»¹⁹. /228/

В континентальній Європі, вважав Ліст, традиційним осередком свободи були міста з їхнім самоврядуванням і порівняно високим економічним потенціалом. Вони не бажали розчинятися у новозростаючих монархіях, оскільки це, як показала історія, призводило до втрати традиційних свобод²⁰. В Англії розвиток держави не супроводжувався порушенням історичних прав міського стану, навпаки — державна влада і вільні міста зміцнювалися разом. Королівська влада підтримувала міста (тобто міський середній клас) та гарантувала їхні права, створюючи таким чином контрбаланс зазіханням феодалної аристократії і одночасно — сприятливі умови для економічного розвитку держави. Отже, Англія мала практично усі передумови, які Ліст вважав головними для утворення модерної нації: це була велика за територією і кількістю населення, переважно мононаціональна, могутня й заможна держава, де були гарантовані основні політичні свободи.

Однак, на думку Ліста, Англія досягнула розквіту не тому, що вона була «приречена» на це якимись об'єктивними причинами. Його бачення політики було задалеким від догматичного детермінізму. Особливо наочно це демонструють погляди Ліста на творчі можливості, потенціал його сучасників або його оцінка деяких найвизначніших подій світової історії, які стали наслідком впливу особистих, суб'єктивних факторів. Наприклад, він вважав, що не Англія, а саме Німеччина мала найкращі шанси стати першою модерною нацією. Чому ж трапилося так, а не інакше? «Якщо б Карл V відкинув іспанську корону, як людина відкидає камінь, що тягне його у прірву, наскільки інакшою була б доля голландського й німецького народів! Як правитель Об'єднаних Нідерландів, як імператор Німеччини, як лідер Ре-/229/формації, Карл мав би у розпорядженні усі необхідні засоби — матеріальні та інтелектуальні — щоб створити найпотужнішу промислову і торговельну імперію, найвеличнішу військову і морську державу усіх часів...

Матеріалізація лише однієї ідеї, виконання волі лише однієї людини — це все, що було потрібне, щоб перетворити Німеччину у найбагатшу і наймогутнішу імперію світу, поширити її промислове і торговельне панування на території усієї землі і, можливо, утримувати ці позиції протягом багатьох століть»²¹.

Отже, якщо б Карл V (1519 — 1556), імператор Священної Римської Імперії Німецької Нації (так офіційно називалася Німеччина у XVI столітті), не відмовився у 1556 р. від імператорського титулу, щоб залишитися королем Іспанії, він мав би змогу стати правителем держави, яка вже була б великою (Нідерланди Ліст вважав німецькою землею), багатою і вільною. Коли ж Карл V зрікся імператорського трону, він фактично відірвав Нідерланди від Німеччини й віддав їх під владу Іспанії. Ця втрата стала для Німеччини непоправною.

В результаті не німці, а голландці (які згодом звільнилися з-під іспанського панування, але не повернулися до Німеччини) першими збудували світову державу і до середини XVII ст. обганяли англійців у промисловості, морській торгівлі і колоніальних загарбаннях. Утім, якщо до певного часу «духу свободи, який перетворився у Голландії лише на дух громадянства», цілком вистачало, то нова епоха потребувала вже інших якостей, ніж ті, якими обмежувалися «гендлярські аристократії». Голландці не розуміли, що роль провідної держави світу можна утримати, лише спираючись на «велику націю», /230/ сила якої полягає, крім іншого, у «могутньому національному дусі».

Деякі держави, «чії нації розвивалися ... через монархії», незважаючи на всі зусилля, відставали від Голландії економічно і з заздрістю і нетерпимо ставилися до її панівного становища. Після своєї революції (1688 р.) саме англійці запровадили ті основні зміни, які нарешті дозволили їм обігнати Голландію: формування нової національної свідомості було підсилене «новонародженою республікою». Закони про навігацію стали «викликом» з боку Англії. Конфлікт між нею і Голландією закінчився повною перемогою першої, оскільки «масштаб англійської нації був набагато більшим, ніж у голландців. Сумнівів щодо результату не могло бути»²².

Отже, Ліст намагався врахувати усе розмаїття обставин, які привели Англію до світового панування, і одночасно визначав ту суму компонентів, яка в його розумінні характеризувала модерну націю. Пояснюючи причини досягнень Англії, він виділяв такі риси, як «природжену любов до свободи і справедливості, енергію, релігійність і моральність» англійського народу. Крім цього, Ліст писав про важливість для нації конституційного ладу, юридичних інституцій, а також «мудрості й сили уряду і аристократії». Нарешті, англійцям прислужилося географічне положення і навіть просто «фортуна». Переходячи до загальніших, філософських проблем, Ліст зіткнувся з такою дилемою: «Чи матеріальні фактори мають більший вплив на моральні, чи моральні переважають їх у своїй дії; чи соціальні сили впливають на особистість, чи вона справляє сильніший вплив на них?» Відповідь була такою: між ними «існує послідовний ряд дії і протидії

<...> підсилення однієї групи факторів викликає зростан-/231/ня іншої, а виснаження однієї завжди призводить до виснаження іншої»²³.

Ліст рішуче відкидав думку про те, що своїми успіхами Англія завдячує расовим факторам, зокрема такому, як «злиття англо-саксонської і нормандської крові». Не англо-саксоно-нормандська расова спадщина зробила Англію тим, чим вона була у часи Ліста, а «той зародок, з якого вийшли усі англійські ідеї свободи і справедливості, — право на суд присяжних». Корисною подією Ліст вважав також «ранню заборону латини» у літературі, культурі, державному управлінні й судочинстві; у Німеччині довге панування латини мало негативні наслідки. Він звернув увагу і на ту обставину, що Англія краще, ніж Німеччина та Франція, скористалася з наукових винаходів і відкриття нових морських шляхів²⁴. Нарешті, Ліст віддавав належне й таким факторам, як випадковість і везіння. Якщо б Карл V і Генріх VIII помінялися місцями, то наслідок деяких історичних подій був би інакший — «Німеччина й Нідерланди могли б стати тим, чим стали Англія й Іспанія». Якщо б англійський трон належав не Єлизаветі I, а «слабкій жінці, яка увійшла б в союз з Філіпом II, ...могутність, цивілізованість і свободи Великої Британії» могли б бути зовсім не такими²⁵.

Суб'єктивістський або недетерміністський підхід Ліста до історичного розвитку, на противагу Марксовій концепції історії, дозволяв спроектувати майбутнє. Сенс його міркувань полягав у тому, що історичний успіх або невдача залежать від самих німців — ніщо інше не гарантує «світлого майбутнього».

Крім Німеччини і Голландії, до складу учасників захоплюючого змагання за першість у світі (з відповідними нереалізованими і уявленими шансами) /232/ Ліст включав Іспанію. Хоча Іспанія протягом тривалого часу й була великою державою, її велич, на думку Ліста, обернулася занепадом, оскільки ця держава не спромоглася гармонізувати владу й принципи свободи. Причини занепаду Іспанії не зводилися лише до економічних чи торговельних прорахунків: «Якщо б іспанці не вигнали маврів та євреїв і ніколи не мали б інквізиції; якщо б Карл V дозволив свободу релігії в Іспанії; якщо б священики і ченці перетворилися на учителів народу, а їхні величезні володіння були секуляризовані чи принаймні зменшені до рівня, справді необхідного для їхнього утримання; якщо б унаслідок цих заходів громадянська свобода твердо стала на ноги, а феодальну знать було реформовано й монархію обмежено; коротше кажучи, якщо б Іспанія запровадила політичні зміни в дусі Реформації, як це зробила Англія, і відповідний дух розповсюдився б на її колонії, то заборонна і протекціоністська політика могла б призвести в Іспанії до тих самих наслідків, що і в Англії». (Цікаво, що Ліст думав про те, чим могла б стати Польща, якщо б вона не була Польщею?)²⁶

Усе це виглядає так, нібито Ліст вважав, що Іспанія могла б стати чимось на зразок Англії тільки тоді, коли вона була б Англією, з відповідним риторичним запитанням: «Чому всі люди не можуть бути подібними до англійців?» Або, як писав Генрі В. Шпігель: «Чого справді бажав Ліст — це так перебудувати світ, щоб з кожного, наскільки це можливо, зробити англійця»²⁷. Треба визнати, що Ліст дійсно вважав за необхідне підняти до рівня всесвітнього зразка досвід Англії, точніше, наслідки цього досвіду, якими він їх бачив у свої часи. Але не варто вдаватися до зручних спрощень і закидати йому те, що він «з кожного хотів зробити англійця». Не від-/233/повідляє дійсності і твердження Джозефа Дорфмана про те, що «Ліст не надавав значення національним відмінностям»²⁸. Наведемо цитату, яка у стислому вигляді передає думку Ліста про те, чому саме інші нації можуть навчитися в англійців: «Історія ... вчить нас, що такого рівня суспільного добробуту, тобто квітучої держави промисловців і комерції, можна досягнути тільки в тих країнах, чий політичний устрій (незалежно від того, як він називається — демократична чи аристократична республіка або обмежена монархія) забезпечує їхньому населенню високий рівень особистої свободи і безпеки власності; чия система управління гарантує їм високий рівень активності, а влада успішно організує послідовну і плідну боротьбу за досягнення спільної мети»²⁹.

Невдовзі ми повернемося до планів і рекомендацій Ліста щодо майбутнього Німеччини, але перед тим варто узагальнити деякі принципові моменти в його концепції історичного розвитку. По-перше, історія «за Лістом» була позбавлена абсолютного детермінізму, вона була варіативною, сповненою випадковостей, залежною від суб'єктивних факторів; вихід Англії на позиції світового лідера не був наслідком дії жодних об'єктивних сил. Хід історичних процесів багато в чому залежав від рішень, уподобань і дій певних провідних діячів. Роль особистості була винятково великою, історію не можна було зводити до рівня якихось безіменних сил: якщо б не існувало Єлизавети I, королеви Англії, або Карла V, короля Німеччини та Іспанії, історія могла б піти іншим шляхом. По-друге, велике значення для історичного розвитку мали певні «нематеріальні» фактори: ідеї, духовні цінності, вірування. Релігія, право, мораль, інтелект і винахідливість, на думку Ліста, не були продуктами дії якоїсь однієї сили або наслідком пев-/234/ної глибинної причини, скорше всі вони були своєрідними, якщо запозичувати математичний термін, «незалежними змінними величинами». По-третє, на відміну від Маркса, котрий обіцяв всесвітню перемогу пролетаріатові, Ліст не гарантував німцям нічого, урок його історії полягав у тому, що все залежить лише від них. Нарешті, варто зазначити, що в його концепції історії все ж таки діяли і певні внутрішні, глибинні фактори, глобальні рушійні сили. Це був процес взаємодії, взаємних впливів між містами, державами, імперіями й націями. На

його історичній сцені ці колективні актори взаємодіяли як у площині «простору», тобто на «горизонтальному» рівні взаємозв'язків, так і у площині «часу», коли вони запозичували або повторювали історичний досвід один одного. Якщо Марксова картина історії складалася з класів, розташованих в стрункій суспільній ієрархії, то в історичному світогляді Ліста центром уваги був процес поширення знання (у широкому значенні цього слова) від міста до міста, від держави до держави; це була історія навчання однієї нації в іншій у процесі боротьби за першість. (Тут знаходимо подібність до думки Гердера про те, що прогресивний розвиток німців залежить від їхньої здатності вчитися в інших народів). Здатність народу навчатися у свою чергу була однією з головних умов його свободи. «З історії видно, — писав Ліст, — що ремесло і торгівля мігрують з міста в місто, з однієї країни до іншої. Переслідування й гноблення вдома спонукає їх шукати притулку у тих містах і країнах, де їм забезпечені свобода, захист і підтримка»³⁰. У передмові до своєї головної книги він зауважував і таке: «Міжнародна торгівля є одним з найпотужніших важелів цивілізації і процвітання; пробуджуючи нові прагнення, вона заохочує людей до діяльності, творення /235/ і поширення нових ідей, винаходів і талантів серед різних націй»³¹.

Як німецький патріот, Ліст у першу чергу турбувався добробутом *власної* країни, але як вчений, дослідник він дивився на світ націй з відстороненої, позбавленої сентиментів позиції. Наприклад, у нього не було сумнівів щодо того, що протекціоністська політика царського уряду є корисною для Росії, отже, німцям варто не обурюватися нею, а брати з росіян приклад. «Кожна нація, як і кожна особистість, дбає передусім про власні інтереси. Росія не зобов'язана турбуватися про добробут Німеччини; нехай Німеччина дбає про Німеччину, а Росія — про Росію»³².

Це зауваження дає досить чітке уявлення про підхід Ліста до проблем світової політики. Його декларативна підтримка ідеалу всесвітньої гармонії та миру не впливала на реальне бачення сучасного йому стану справ. Едвард Мед Ерл звернув увагу на те, що «для Ліста головною проблемою і в політиці, і в економіці було питання сили, хоча б ця сила й пов'язувалася з добробутом»³³. Ніщо так наочно не демонструє цей орієнтований на силу підхід Ліста, як його настирливі твердження про те, що найважливішими вимогами до повноцінної нації є наявність великої території і населення: «Нація, що обмежена в кількості населення й територіально, особливо якщо вона має власну мову, може мати лише неповноцінну літературу, неповноцінні установи для розвитку мистецтва й науки. Маленька держава ніколи не зможе забезпечити повної досконалості різних галузей виробництва в межах власної території»³⁴.

На захист Ліста можна сказати, що це були не декларації його особистих прагнень, а констатація того, що він бачив у сучасному йому світі. Втім, як /236/ ми переконуємося далі, він був прибічником експансіоністської політики, і щодо цього його можна вважати одним з передвісників доктрини *Lebensraum* — «життєвого простору»³⁵. (Зауважимо лише для тих, хто ігнорує фундаментальні розбіжності між експансіонізмом нацистів і позицією Ліста, що у такому випадку треба перш за все згадати Маркса й Енгельса як попередників Гітлера, оскільки саме ці інтернаціоналісти, виступаючи з позицій Німеччини, висували значно агресивніші гасла щодо народів Східної Європи).

Ідея рівності націй була відсутня і в аналізі взаємин між націями «помірного кліматичного поясу» Землі (сюди Ліст включав Європу й Північну Америку) та «жаркого кліматичного поясу». Він вважав, що система міжнародного поділу праці подібно до поділу праці всередині нації «визначалась переважно кліматом і самою природою»³⁶. Серед тих, яким «пощастило з природними умовами», були нації «помірного кліматичного поясу», тому що саме тут «особливо розквітає та виробнича сила, завдяки якій нації не просто досягають найвищого рівня розумового та суспільного розвитку, а й здатні до певної міри поставити собі на службу тропічні та інші менш цивілізовані країни. Таким чином, країни помірної кліматичної зони більше ніж інші покликані довести власний національний поділ праці до вищого рівня досконалості і використовувати міжнародний поділ праці для власного збагачення»³⁷.

Відповідно до цього сценарію, Півночі відводилась роль виробника і експортера промислових товарів, а Південь назавжди залишався постачальником сільськогосподарської продукції та імпортером промислових товарів. Утім, Ліст не пов'язував ці нерівноправні взаємини (нерівноправні за його власною тер-/237/мінологією) з будь-якими міркуваннями щодо расової чи іншої неповноцінності населення «жаркого кліматичного поясу». Визначальними факторами він вважав кліматичні, тобто «природні причини», які, на його думку, мали діяти «завжди»³⁸.

Виходячи з цього, Ліст виступав проти монополії Англії у зростаючій торгівлі між Північчю та Півднем, коли великі європейські нації позбавлялися права на участь у ній. Але перед тим, як включитися в цю торгівлю, перед тим, як «взяти участь у прибутковій справі розвитку занедбаних земель і цивілізування націй варварських чи тих, які колись були цивілізованими, але знову втонули у варварстві», ці потенційно великі нації повинні були розвивати власну промисловість, торговельний і військовий морський флот. Якщо б Англія і надалі протистояла їм, вони мали б об'єднатися, щоб поставити її на місце³⁹.

Ліст не мав чіткого уявлення про те, як саме «нації другого рангу», тобто держави на зразок Франції, Росії чи Сполучених Штатів, мають діяти, щоб змусити Англію зменшити її надзвичайні претензії. Іноді він схилився до ідеї конфедерації або федерального союзу головних європейських держав з Німеччиною на чолі. Іноді йому здавалося, що Німеччина здатна посісти бажане місце у світі власними зусиллями. У будь-якому разі, він був твердо впевнений у тому, що Англія має посунутися зі своєї монопольної позиції, щоб дати можливість кожній «промисловій нації ... встановити безпосередні взаємини з тропічними країнами», і що «жодній нації не можна дозволити утримувати переважну кількість колоніальних володінь у тропічних країнах». Ліст також не мав сумнівів щодо того, що тропічні країни («жаркий кліматичний пояс») завжди залишатимуться виробниками колоніальних товарів та споживачами про-/238/мислової продукції⁴⁰. Отже, він явно не передбачав такої можливості, що коли-небудь лістівський націоналізм може виникнути у «жаркому кліматичному поясі», тобто в країнах, які зараз об'єднуються терміном «третій світ».

Ліст знав про перешкоди, що стоять на шляху до європейського альянсу, але не став докладно пояснювати, чому інші провідні держави Європи мають підтримувати національні амбіції Німеччини. На його думку, ці держави мали спільний інтерес з Німеччиною у «східному питанні» (йдеться про взаємини з Османською імперією), і саме об'єднана Європа «могла б узяти всю Азію під свою протекцію і заступництво». Ліст вважав таку можливість цілком реальною: «Азіатські цивілізації, які переживають процес занепаду, відразу ж розпадаються на атоми всюди, де їх торкається свіже повітря Європи... У цьому суцільному хаосі країн і народів не існує жодної національності, яка була б вартою збереження і відновлення чи здатною на це. Отже, повний розпад азіатських національностей здається неминучим, і відновлення Азії стає можливим тільки шляхом вливання життєвої сили Європи, загальним введенням християнства, європейських моральних настанов і порядку, шляхом імміграції європейців і введення європейської системи управління»⁴¹. Крім іншого, цей пасаж цікавий тим, наскільки картина «розпаду» Азії під впливом Європи, запропонована Лістом (картина доволі умоглядна), нагадує вислови Маркса про наслідки британського панування в Індії.

Азіатські амбіції європейських націй, згідно з Лістом, мали призвести до конфлікту з Англією, і одночасно, оскільки умовою реалізації цих амбіцій була свобода морських шляхів, вони ставали основою для зближення Європи зі Сполученими Штатами. Попе-/239/редня спроба об'єднати Європу — наполеонівська Континентальна система — зумовила не тільки панування Франції на континенті, але й «припинення, розвал і руйнування» інших націй Європи⁴². Справжня Континентальна система мала будуватися на основі рівності усіх націй (малися на увазі великі нації). Якщо б вдалося створити саме таку систему, Англії довелося б переглянути своє традиційно вороже ставлення до Європи й об'єднатися з «європейською коаліцією проти панування Америки». Необхідність такої коаліції у майбутньому обумовлювалася тим міркуванням, що «можливо, у наступному столітті» Сполучені Штати «перевершать Англію таким же чином, як зараз Англія переважає маленьку Голландію»⁴³.

Навряд чи ці міркування Ліста дають підстави, щоб вбачати у них перший варіант сценарію Європейського Співтовариства після другої світової війни, хоча деякі автори, наприклад, Емануель Н. Русакіс, вважають, що ця програма економічного і політичного об'єднання німецьких земель була історичним прототипом Спільного ринку. Напевно, Русакіс не побачив фундаментальної відмінності між національною ідеєю Ліста і над- або інтернаціональним характером сучасної європейської спільноти. Русакіс неправильно зрозумів ідею Ліста про включення до складу Німеччини Бельгії, Нідерландів, Данії і Швейцарії, тобто ідею міжнародного союзу цих націй. Насправді Ліст узагалі не вважав народи цих держав окремими націями і пропонував розчинити їх у Німеччині, оскільки, відповідно до його критеріїв, вони були малими і не мали права на існування як незалежні спільноти⁴⁴. Русакіс помилково твердить про Лістову ідею союзу «шести націй» (Франція, Бельгія, Швейцарія, Нідерланди, Данія і Німеччина). Всі вони, /240/ за винятком Франції, повинні були, на думку Ліста, спочатку стати частиною Німеччини.

З іншого боку, не варто оцінювати ці погляди Ліста з позицій досвіду ХХ ст., дивитися на них крізь призму нацистської теорії і практики. Німеччина в уяві Ліста мала бути конституційною і ліберальною державою. У всякому разі, до 1848 року «Велика Німеччина» була революційною, радикальною ідеєю. Згадаємо й те, що Фрідріх Енгельс, наприклад, висловлював набагато екстремальніші погляди: «Усупереч, можливо, багатьом, чії погляди я в цілому поділяю, я не відмовляюся від думки про те, що відвоювання німецькомовного лівого берега Рейну є справою національної честі, що германізація відірваних від нас Голландії і Бельгії — це політична необхідність. Чи будемо ми й далі дозволяти гнобити німецьку національність у цих країнах, у той час як слов'яни на Сході стають дедалі сильнішими? ... Немає жодних сумнівів у тому, що назріває ще одна війна між нами та Францією, і скоро ми побачимо, хто заслуговує на лівий берег Рейну...»⁴⁵

Якщо порівнювати ці запальні слова, досить близькі до реалій гітлерівських часів, з планами Ліста, то можна сказати, що світогляд Ліста був значно поміркованішим і цілком позбавленим навіть елементів расизму, що не тільки повністю відокремлювало його від нацизму, а й ставило остеронь німецьких

націоналістів того часу. Як би не оцінював Ліст ту чи іншу національність, расові мотиви не відігравали жодної ролі в його ставленні. Однак може постати питання: яку дати оцінку ворожості і відвертій зневазі Ліста до малих націй і малих культур? Можливо, це можна пояснити занадто перебільшеною реакцією на численні негативні аспекти німецької *Kleinstaaterei* (дрібнодержавності). (Можна також припуск-/241/тити, що негативне ставлення Маркса до держави, яку він вважав паразитичною силою, якимось чином також має відношення до німецької форми «державності»). Проте той факт, що більшість з декількох сотень німецьких держав (тридцять вісім після наполеонівських воєн) мали більше вад, ніж достоїнств, навряд чи можна вважати достатньою підставою, щоб відмовити в існуванні Данії або Нідерландам. Чому у такому разі не заборонити також Швецію, Норвегію чи Португалію (остання взагалі була б чудовим кандидатом на поглинання Іспанією)? Чи насправді національна евтаназія — анексія більшою нацією — була єдиним можливим засобом лікування їхніх недоліків?

Позиція Ліста в даному питанні неприйнятна не лише з моральних, а й з непосредно політичних міркувань. Ліст не переймався питанням про те, що може трапитися, коли мала нація, котру велика держава обере об'єктом анексії, стане *чинити спротив*, особливо якщо вона знайде захист в іншій великій державі. Також він не поцікавився тим, що може статися, коли вже анексована мала нація не захоче миритися з такою долею, і що повинна робити велика держава, коли ця нація організує політичний, культурний чи навіть збройний опір і змагатиметься за відновлення незалежності. Ліст часто говорив про те, що він хотів би бачити свою велику національну державу вільною і конституційною. Чи простягався його лібералізм настільки, щоб терпимо поставитися до самостійницьких рухів? Чи, може, подібні рухи були б заборонені як «нераціональні», такі, що «не відповідають історичній необхідності» і, таким чином, мають опинитися на «смітнику історії»?

Лістова захопленість великими державами примушує нас поставити щонайменше два серйозних /242/ питання стосовно його системи. По-перше, який ступінь свободи був природно припустимим у внутрішній організації цих держав? По-друге, якими, у випадку існування головним чином таких держав, він бачив міжнародні взаємини, міжнародне право і світовий устрій? Едмунд Сільбернер, котрий детально проаналізував систему Ліста, вважає «вражаючою» ту обставину, що Ліст «назвав свою доктрину «національною системою», хоча ця система стосувалась лише «великих» націй, які Ліст тільки і називав «нормальними». «Іншими словами, — писав Сільбернер, — система Ліста призначалась лише націям, здатним здійснювати політику експансії»⁴⁶.

Логіка міркувань Ліста призводила, таким чином, до виправдання агресії проти тих слабших держав, які відмовились би визнати законним прагнення великих націй поглинути їх. Сільбернер справедливо вважає, що Лістові не вдалося узгодити космополітичну і національну політичну економію; іншими словами, йому не вдалося запропонувати міжнародну систему, в якій усі нації співіснували б у злагоді. Лістові також не вдалося пояснити, чому саме і як підйом великих націй до рівня Англії має забезпечити мирне співіснування⁴⁷.

Отже, можна зробити висновок, що світ в уяві Ліста мав складатися з сузір'я великих, могутніх держав, які перебували б у стані постійного суперництва, час від часу воюючи одна з одною; це був би світ безперервної *bellum omnium contra omnes* (війни всіх проти всіх). Зрозуміло, іноді Ліст із захопленням писав про світ миролюбних, співпрацюючих націй, але це ніколи не було його головним зацікавленням. Подібно до Марксової класової боротьби, змагання між лістівськими націями було грою з нульовим результатом. Проте в його системі не було /243/ обіцянок, що коли-небудь з'явиться нація, чиєю історичною місією буде перетворення на всесвітню націю і скасування в такий спосіб себе і націй взагалі. (Обіцянку такого роду можна знайти в історичному сценарії Маркса, поданому у «Критиці Гегеля», де він пророкував революцію, яка, скасувавши класи, одночасно перетворить «німців» на «людей»).

Чому Ліст не помітив, що його ідея світу великих держав містить потенційну небезпеку як для принципів свободи всередині цих держав, так і для міжнародних взаємин? Можливо, у певному розумінні він був «надмірним оптимістом» в своїх історичних поглядах: Ліст вважав, що оскільки в існуванні малих держав немає *раціонального* сенсу, то з часом усі зрозуміють це. На відміну від таких радикалів, як Маркс і Енгельс, Ліст був готовий до того, щоб у його об'єднаній Німеччині зберігалися окремі історичні одиниці і поважалися їхні права. Його великі держави мали бути плюралістичними. Отож він чітко дав зрозуміти, що становище й права принципів і аристократії залишатимуться незайманими⁴⁸. З погляду взаємин класів Ліст проповідував «історичний компроміс» між буржуазією та інтелігенцією, з одного боку, і традиційними елітами — з іншого. Він не закликав до революційного вибуху, який зруйнував би аристократію. Ліст наголошував на тому, що для німців щось інше, крім конституційної монархії, не менш небезпечно, ніж для американців монархічна, а для росіян — конституційна форма правління. Виходячи з цього, можна припустити, що Ліст допускав і можливу широку автономію земель у «Великій Німеччині», у тому числі для

колишніх незалежних держав — Данії і Нідерландів. Це зауваження спрямоване не на те, щоб виправдати план Ліста, а для того, щоб застерегти від занадто спрощених порівнянь з Гітлером⁴⁹. /244/

Загалом не можна заперечити, що великий вплив на формування програми Ліста справило почуття пригнобленої національної гордості. Вістря його критики спрямовувалось передусім проти тих, кого він вважав винними у принизливому становищі Німеччини: перш за все проти Англії, але також Франції і навіть Нідерландів, «цієї маленької морської провінції, яка раніше належала Німеччині і населена німцями». Втім, були певні зрушення, які проливали бальзам на рани національних почуттів Ліста: Німецький митний союз (*Zollverein*) лише за декілька років діяльності запровадив зміни, які Ліст називав «чудом»⁵⁰.

Зрештою, ці зміни були лише початком, оскільки Німеччина мала унікальні можливості для перетворення в провідну промислову державу: «Коли якась нація й має усі необхідні дані, щоб створити національну промислову державу, то це — Німеччина, з її високим рівнем науки й мистецтва, літератури й освіти, громадського управління й установ громадського користування; з її моральністю й релігійністю, ремісництвом і домашнім господарством; з її наполегливістю і надійністю в ділових справах, а також з її духом винахідництва, численним і енергійним населенням; з її просторами й природою і особливо з її високорозвиненим сільським господарством та з фізичними, соціальними й інтелектуальними ресурсами»⁵¹.

Одним з перших кроків на шляху до перетворення на провідну державу мало стати приєднання до Німецької держави вільних міст Бремен, Гамбург і Любек, які в часи Ліста ще не вступили до *Zollverein* (таке «зрадництво» цих «дрібних приморських держав» викликало його обурення). Зрозуміло, до складу Німеччини мала увійти і Голландія, яку Ліст /245/ вважав нездатною на самостійне державне існування через її розміри⁵².

Вирішивши ці проблеми, Німеччина мала вийти на світову арену і зайнятися колоніями. Ліст був противником німецької колонізації Північної Америки, оскільки вважав, що німці будуть швидко асимільовані американською нацією (такий результат він вважав природним). Німці мали спрямовувати свої погляди на Центральну й Південну Америку (у тому числі — на Техас, який тоді ще не був частиною Сполучених Штатів)⁵³.

Іншим важливим регіоном для широкої німецької колонізації Ліст вважав Південно-Східну Європу, зокрема території сучасних Югославії, Румунії і Болгарії, — сюди мали їхати німецькі колоністи й спрямовуватись промислова експансія. Він навіть розподілив «сфери компетенції» між різними членами *Zollverein*: експансію у південносхідні європейські регіони мала очолити Баварія у співпраці з Австрією, а Прусія здійснювала б рух у заморські колонії⁵⁴.

Ліст визнавав і цінував величезні досягнення Англії, але вважав, що Німеччина повинна кинути виклик її «промислому пануванню». Нездатність зробити це могла б, на його думку, залишити німців «далеко позаду французів і північноамериканців, та й навіть далеко позаду росіян». Стосовно останнього вислову щодо Росії варто додати, що наприкінці життя Ліст переглянув свій прогноз 1828 р., згідно з яким Росія мала стати однією з двох наддержав у ХХ ст. (див. розділ 7). У 1845 р. він писав, що всередині ХХ ст. існують лише дві наддержави — Англія і Сполучені Штати, а також три-чотири інші великі держави: Франція, Німеччина, Росія та Іспанія. Усі інші нації були б залежними від великих /246/ держав і пов'язані з ними альянсами чи якимись іншими «зовнішніми обставинами». Ліст не був впевненим щодо перспектив Росії як великої держави: такий її статус («якою б могутньою вона не була зараз») ґрунтувався не на внутрішніх культурних, конституційних, юридичних чи адміністративних засадах, а на мілітаристській державі, яка правила «нерозвиненою нацією і ордами варварів»⁵⁵.

Ліст не вважав досягнення сучасного, передового рівня розвитку самодостатньою метою. Завдання Німеччини полягало не тільки в тому, щоб наздогнати Англію, її місія була значно перспективнішою: написати нову сторінку в історії розвитку людства. «Для промисловості, комерції і судноплавства наближається майбутнє, яке перевершить сьогоднішнє таким же чином, як сьогоднішнє перевершило минуле. Будьмо ж мужніми у нашій вірі у велике національне майбутнє, і з цією вірою крокуватимемо вперед. Але понад усе мусимо мати достатньо національної сили волі, щоб разом посадити і виростити дерево, яке принесе найбагатший врожай лише майбутнім поколінням»⁵⁶.

Як ми побачили, Ліст не вважав модернізацію «одноактною» дією. Лише зміни були її єдиною незмінною рисою, відсутність непорушного *status quo* — непорушним законом. У такому світі нація, яка прагнула вижити як незалежна спільнота, мусила постійно триматися на висоті прогресу науки і технології і спрямовувати свої зусилля та політику на користь майбутніх поколінь. Хто мав визначати ці дороговкази? Хто був покликаний здійснювати цю політику? Як мало позначитися це бачення світу на політичній

організації нації, на ролі держави і різноманітних еліт — економічних, інтелектуальних, політичних? З'ясуванню цих питань, які були центральними у політичному світогляді Ліста, присвячено наступний розділ.

Примітки

¹ Friedrich List. The National System... — pp. xxix — xxx.

² Там само. — С. 174 — 175.

³ Die Staatskunde und Staatspraxis Württemberg im Grundriss // List Schriften. Reden. Briefe. — Voll. — p. 314.

⁴ The National System... — p. xxv.

⁵ Там само. — С. xxvi.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 175.

⁸ Там само. — С. 124.

⁹ Там само. — С. 125.

¹⁰ Там само. — С. 410.

¹¹ Там само. — С. 127.

¹² Там само. — С. 131.

¹³ Там само. — С. 126 — 127.

¹⁴ Там само. — С. 365.

¹⁵ Там само. — С. 365 — 366.

¹⁶ Там само. — С. 366.

¹⁷ Там само. — С. 339.

¹⁸ Там само. — С. 111.

¹⁹ Там само. — С. 337.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 31.

²² Там само. — С. 32.

²³ Там само. — С. 49 — 50.

²⁴ Там само. — С. 50 — 51.

²⁵ Там само. — С. 51 — 52.

²⁶ Там само. — С. 322, 186, 388. «William Henry Spiegel. Op. cit, — p. 419.

- ²⁸ Joseph Dorfman. Op. cit., — Vol. 2. — p. 583.
- ²⁹ Friedrich List. The National System... — p. 334.
- ³⁰ Там само. — C. 109 — 110.
- ³¹ Friedrich List. Introduction to the National System // Margaret E. Hirst. Op. cit., — p. 301 — 302.
- ³² Friedrich List. The National System..., — p. 93. /248/
- ³³ Edward Mead Earle Op. cit. — p. 142.
- ³⁴ Friedrich List. The National System... — p. 176.
- ³⁵ Edward Mead Earle. Op. cit. — C. 144; Woodruff D. Smith. The Ideological Origins of Nazi Imperialism. — Oxford: Oxford University Press, 1986.
- ³⁶ Friedrich List. The National System..., — p. 161.
- ³⁷ Там само. — C. 162.
- ³⁸ Там само. — C. 270.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — C. 415 — 416; 190 — 191.
- ⁴¹ Там само. — C. 419.
- ⁴² Там само. — C. 421 — 422.
- ⁴³ Там само. — C. 423.
- ⁴⁴ Emmanuel N. Roussakis. Friedrich List, the Zollverein and the Uniting of Europe. — Bruges, Belgium: College of Europe, 1968. — pp. 110 — 111.
- ⁴⁵ Friedrich Engels. Ernst Moritz Arndt // Marks — Engels Gesamtausgabe, Ist Series. — Berlin, 1930. — Vol. 2. — p. 108. Цит. за: Horace B. Davis. Nationalism and Socialism: Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917. — New York and London: Monthly Review Press, 1967. — p. 3.
- ⁴⁶ Edmund Silberner. The Problem of War in Nineteenth Century Economic Thought (tr. Alexander Krappe). — Princeton: Princeton University Press, 1946. — p. 160.
- ⁴⁷ Там само. — C. 161 — 162, 170.
- ⁴⁸ Friedrich List. Vorrede // Das national System... — p. 28 — 29.
- ⁴⁹ Edward Mead Earle. Op. cit. — C. 144 — 145, 153; Woodruff D. Smith. Op. cit., passim.
- ⁵⁰ Friedrich List. The National System... — p. 389.
- ⁵¹ Там само. — C. 425.
- ⁵² Там само. — C. 404 — 405.
- ⁵³ Там само. — C. 429 — 432.

⁵⁴ Там само. — С. 433 — 434.

⁵⁵ Див.: Friedrich List. Die politisch-ökonomische Nationaleinheit der Deutschen // Schriften. Reden. Briefe. — Vol. 7. — pp. 482 — 483. Коментарі щодо цього див.: Georg Weippert. Op. cit. — p. 47. ⁵⁶ Friedrich List. The National System ... — p. 194. /249/

9. «Національна система»: свобода чи організація?

Говорячи про те, як одні народи навчаються в інших, описуючи процеси культурних взаємовпливів, Ліст вдався до метафор, запозичених зі світу природи. Він порівнював ці процеси зі стихійною дією вітру, що «переносить насіння з місця на місце, .. перетворюючи занедбані вересові пустища на густі діброви». Втім, продовжував Ліст, добрий лісник не чекатиме «століттями», доки вітер зробить свою справу: «Хіба ж не доцільно досягнути такого ж результату планомірною сівбою протягом кількох десятиліть? Приклад того, як цілі нації успішно виконали роботу такого лісника, подає нам історія». Саме так мали діяти й німці, якщо вони не збиралися «терпляче чекати, аж доки інші народи виявляться настільки нерозумними, щоб відмовитися від власної промисловості й виштовхнути її шукати притулку в нас»¹.

Метафора Ліста виглядає дещо спрощеною тільки на перший погляд. Насправді ж вона містить низку питань концептуального характеру про природу людини, суспільство, історію й політику, багато з яких сам Ліст не піддавав систематичному аналізу. Безсумнівно, він вважав, що людина здатна керувати суспільними процесами, визначати спрямування й наслідки розвитку суспільства. Звідси логічно виникали питання: яким має бути німецьке суспільство (тобто яким хотів би його бачити Ліст), який зміст вкладається в поняття «національний інтерес» і якими засобами цей інтерес треба відстоювати? Це у /250/ свою чергу висувало проблему проводу нації. Хто має бути «лісником»? (Хто призначає його?) Самостійно лісник вирішує, які саме дерева висаджувати, чи ні? Перед ким він має відповідати за свої рішення?

Метафоричні вправи Ліста досить легко можна перекласти прозаїчнішою мовою суспільного життя: у найзагальнішому вигляді йшлося про взаємини держави й громадянського суспільства, конкретніше — про вибір оптимальної форми правління. Яка з них — республіканська чи монархічна, абсолютистська чи конституційна — була найпридатнішою для реалізації інтересів і потреб нації, яка стала на шлях модернізації?

Деякі автори твердять, що теорія націоналізму не допускає взаємного відокремлення держави й громадянського суспільства, навпаки — підпорядковує останнє першому². Як Ліст дивився на цю проблему? Хто мав керувати його державою, і до якої межі простягалася влада цієї держави над її громадянами? Саме такими були центральні питання політичного світогляду Ліста. Його метафора про лісника була власним варіантом давньої проблеми, уперше сформульованої ще Платоном: хто має управляти — фахівці («філософи» часів Давньої Греції), заможні верстви, ієрархи чи, може, все населення разом?

Здається, що Ліст також у свій спосіб поставив питання, яке згодом поставив Маркс у «Тезах про Фоєрбаха»: «Матеріалістичне вчення про зміну обставин і виховання забуває, що обставини змінюють люди і що вихователь сам має бути вихованим. Тому воно змушене ділити суспільство на дві частини, з яких одна підноситься над суспільством»³.

Марксове вирішення проблеми «хто виховуватиме вихователя» містилось в його теорії «революційної /251/ практики»: ця функція здійснювалася за рахунок «збігу зміни обставин і людської діяльності або самозмін»⁴. (Це означало, що процес суспільної діяльності сам собою мав стати для його учасників тим історичним досвідом, який перетворив би їх в особистості, здатні самостійно запроваджувати зміни).

Оскільки ми прагнемо зрозуміти Лістове бачення взаємин і співвідношення між особистістю, суспільством в цілому й державою, нам доведеться також поцікавитися його відповіддю на запитання: «Хто має виховувати лісника?»

Але сам Ліст, можливо, спочатку поставив би інше питання. Він нагадав би своїм читачам про те, що кожна нація живе у більшому світі, не ізольовано, і що в кожному рішенні, яке стосуватиметься визначення національних інтересів, реалізації засобів і методів національної політики, вибору форм правління тощо, доведеться брати до уваги цей великий світ, який безпосередньо впливає на умови існування будь-якої нації. Отже, можна вважати цілком слушним зауваження Берта Т. Гозеліца про те, що: «Економічні взаємини

цікавлять Ліста не як абстрактна, замкнена система, а як аспект існування системи націй. Ліст вважає, що забезпечення прогресу у добробуті людини є функцією суспільства... національна держава — ось головний предмет уваги Ліста, отже, його теорію економічних стадій треба розуміти тільки стосовно національних держав»⁵.

Лістова теорія стадій є тим зручним знаряддям, яке дає змогу порівнювати певну націю з іншими, особливо з тими, з якими вона підтримує економічні, політичні й культурні взаємини. Згідно з цією теорією, усі нації, які прагнуть вижити як окремі спільноти, проходять такі стадії розвитку: «первісне варварство»; стадія пастухування; аграрна; аграрно-/252/промислова; аграрно-промислово-комерційна (торговельна)⁶. (Зрозуміло, при цьому Ліст мав на увазі, що «нації» існують на всіх етапах історії).

Він вважав, що процес поступового переходу від дикунства, або варварства до пастухування, потім — до аграрної стадії, а звідси — до першої фази промисловості і судноплавства (тобто коли існувала вільна торгівля і більш розвинені міста й країни) — нації можуть здійснювати самостійно, без дії якихось «додаткових» факторів. Проте для досягнення вищого рівня промислового розвитку необхідною умовою ставало використання сили держави, яка була потрібна для обмеження вільної торгівлі або використання останньої для власних потреб.

Ліста мало цікавили початкові стадії згаданих процесів. Гозеліц вказує на те, що «квінтесенцією його [Ліста] теорії є визначення умов, за яких зріла аграрна держава може існувати й розвиватися і за яких аграрну державу можна вивести на вищий щабель розвитку шляхом розвитку промисловості»⁷.

На думку Гозеліца, «Ліст в основному визнає тільки один рушійний елемент процесу економічного росту — впровадження промисловості». Однак Ліст не обмежував вплив промисловості лише економічною сферою: він, наприклад, вказував на взаємопов'язаність сільськогосподарського виробництва з деспотизмом і промисловості зі свободою. Цей «позаконотворчий вимір» промислового росту був, на думку Гозеліца, «невід'ємною складовою теорії Ліста», і щодо цього Ліст відрізнявся від інших прихильників промислового протекціонізму.

У даному випадку не йшлося про порівняння певної галузі промисловості з відповідною галуззю сільського господарства: Ліст порівнював два різних типи суспільства. З одного боку стояло «основане на /253/ сільськогосподарському виробництві суспільство з населенням, головними рисами якого були орієнтація на традиційні цінності, обмеженість світогляду й брак духу новаторства, низька мобільність». Цьому типові соціальної організації Ліст протиставляв «суспільство, побудоване на промисловості й підприємстві та відповідних галузях виробництва, породжених ними, з вільним, винахідливим населенням, прагнення якого спрямовані у майбутнє». Він вважав, що в «основі переваг промислового виробництва над сільським господарством» лежить не тільки вищий рівень продуктивності, але й «соціальні і культурні особливості, які і відрізняють промислові та аграрні країни»⁸.

Беручи до уваги всі ці міркування, неважко зрозуміти позиції Ліста у питаннях протекціонізму. Він не був прибічником протекціонізму на ранніх стадіях розвитку націй; взагалі він вважав, що й у період переходу нації до індустріального суспільства протекціонізм слід застосовувати тільки для досягнення специфічних результатів і в обмежених масштабах: «Протекціоністські заходи виправдовують себе тільки тоді, коли вони спрямовані на подальший розвиток і захист власного промислового потенціалу». Навіть більше, право на протекціонізм було привілеєм вибраних: «Тільки ... нації з великою й компактною територією, численним населенням, запасами природних ресурсів, передовим сільським господарством, високим рівнем цивілізації й політичного розвитку мають право на те, щоб стати на один рівень з основними аграрно-промислово-торговельними націями, найпотужнішими морськими й найсильнішими у військовому відношенні державами»⁹.

Ліст не виступав проти іноземної конкуренції взагалі: торговельні обмеження мали сенс тільки тоді, /254/ коли вже були у наявності необхідні для розвитку національної промисловості умови й засоби. До того ж протекціоністські заходи не стосувалися всіх без винятку галузей промисловості. Отже, Ліст вважав, що «протекціонізм сприяє збагаченню нації тільки тоді, коли він відповідає ступеню її промислового розвитку. Всяке надуживання протекціоністськими заходами є згубним: досягнути найкращого рівня промислової могутності нації можуть лише поступово»¹⁰. Разом з тим, вказує Гозеліц, Ліст виступав за вільну конкуренцію всередині країни, оскільки вона, на його думку, «сприяла оптимальному розподілові ресурсів, а звідси ... і максимальній стимуляції виробничих сил». Цілком очевидно, що Ліста не цікавила теорія заради теорії. Його метою було «забезпечити ... теоретичний фундамент для ... економічної політики ... індустріалізації». Завдяки цьому, пише Гозеліц, «праця Ліста багато в чому нагадує сучасну літературу з проблем економічного росту, основним призначенням якої також є забезпечення планового економічного

розвитку відповідними директивами». Гозеліц вважає цілком закономірним той факт, що «багато з ідей, які висловлював Ліст, знову з'явилися в сучасній літературі з питань економічного розвитку» й що «деякі місця з праць Ліста звучать цілком в «сучасному» дусі»¹¹.

Знаючи про ці інтереси Ліста, ми краще зрозуміємо його критику Адама Сміта та «школи» цього видатного економіста. Загалом дослідники згодні з тим, що Лістова критика Адама Сміта у кращому разі являє собою гіпертрофію, якщо не пряме перекручення справжніх поглядів знаменитого шотландця. Ми не будемо докладно аналізувати цю проблему. Коментарі Ліста щодо теорії Сміта та його школи ми розглянемо лише для того, щоб краще зрозуміти /255/ їхнього автора. Часто вони досить багато, хоча і не безпосередньо, говорять саме про нього та його погляди. Наведемо один приклад (взагалі ж «Національна система» рясніє згадками про Сміта і його послідовників). Згідно з Лістом, Адам Сміт «ігнорує саму природу націй, прагне майже повністю виключити з поля зору політику й повноваження держави, припускає наявність стану вічного миру і всесвітньої єдності, недооцінює значення національної промислової могутності й засоби її досягнення і вимагає абсолютної свободи торгівлі»¹²

З цього неважко зрозуміти, що саме Ліст визнає природу націй; вважає політику і могутність держави справами економічного порядку; припускає фактичну наявність постійного конфлікту між націями; підкреслює важливість економічної могутності нації; нарешті, з політичних міркувань вважає необхідним контроль над торгівлею.

Звинувачення на адресу Сміта стануть ще зрозумілішими, якщо процитувати їх докладніше:

«Система [Сміта] в основі є не чим іншим, як системою *приватної економіки всіх окремих осіб країни чи всього людства, оскільки ця економіка могла б розвиватися й формуватися лише за таких умов, коли б не було окремих націй, народів або національних інтересів; не було б окремих політичних устроїв або ступенів цивілізації; не було б воєн чи національної ворожнечі; ...* це не більше, ніж теорія вартості; це лише теорія крамаря або окремого торговця — вона не є науковою доктриною, здатною показати, як можна створити, розвинути, зміцнити й зберегти виробничі сили всієї нації, маючи на меті її цивілізованість, багатство, силу, спадкоємність і незалежність.

Ця система дивиться на все очима крамаря...»¹³ /256/

Зрозуміло, що звинувачення на адресу Сміта, що він нібито не визнавав значення держави й воєнної сили в захисті добробуту нації, були безпідставними. Він також не був безоглядним прихильником фрітредерства — Едвард Мед Ерл вказує на елементи ідеології меркантилізму в його поглядах. Той же дослідник доводить, що Сміт вважав захист країни «першим обов'язком правителя»¹⁴.

Втім, говорячи про роль держави, Ліст мав на увазі дещо більше, ніж просто захист від іноземної навали чи підтримка порядку всередині країни. Особливе його незадоволення й незгоду викликало таке місце з ранньої праці Адама Сміта, написаної у 1755 р., тобто майже за двадцять років до написання «Багатства націй»:

«Державні діячі й прожектери загалом дивляться на людину як на гвинтик у політичних механізмах. Прожектери втручаються в хід людських справ, визначених природою; проте все, що людині потрібно, — це щоб її залишили в спокої й дали змогу нормально діяти в досягненні мети, аби вона могла здійснити свої задуми. Для того щоб підняти державу від варварства до вищого рівня багатства, потрібні лише мир, помірні податки, помірковане управління та правосуддя; все інше прийде само собою, завдяки природному ходу подій. Всі уряди, які порушують цей природний розвиток, які силою спрямовують його в інший бік або намагаються в якийсь момент зупинити прогрес суспільства, є неприродними, саме для того, щоб утриматися, їм доводиться бути тиранічними й репресивними»¹⁵.

Ця заява, на думку Ліста, заперечувала саме ті функції держави, які він вважав найголовнішими. В його інтерпретації ідея Сміта виглядала так: «Державні діячі, які намагаються досягти промислової могутності, розвивати суднопластво, розширювати /257/зовнішню торгівлю, захищати її за допомогою воєнного флоту, знаходити або здобувати колонії, є, на його [Сміта] думку, прожектерами, які лише заважають прогресові суспільства»¹⁶.

Ліст вважав, що державні діячі *повинні* робити всі ці речі. Головна хиба позиції, яку, на його думку, займав Сміт, полягала в тому, що той ігнорував факт існування *нації* як чогось окремого й вищого від сукупності

індивідів, що живуть під владою певного уряду. «Для нього [Сміта], — писав Ліст, — існує не *нація*, а лише спільнота, тобто маса індивідів, які мешкають разом. Ці індивіди самі найкраще розбираються у тому, яка сфера діяльності найвигідніша для них і які засоби досягнення особистого процвітання варто обирати»¹⁷.

Цілком природно, що Ліст мав би довести свої аргументи до логічного висновку й виразно заявити, що він дотримується прямо протилежного погляду, а саме: тільки нація має визначати сферу діяльності індивідів і «способи досягнення їхнього добробуту». Проте він цього не зробив. Як ми побачимо, він відмовився від спокуси нав'язувати будь-кому вибір життєвого шляху.

На чому він справді наполягав — так це на тому, що політика (політичні міркування) повинна відігравати вирішальну роль в економічних справах. Свої погляди щодо цього він висловив у дискусії зі своїм американським опонентом Томасом Купером, який називав націю «граматичним витвором» і «граматичною витівкою», заперечував, що політика може бути «складовою» політичної економії, й глузував з ідеї, що «національна мораль є відмінною від моралі особистої»¹⁸. Полемізуючи з Купером, Ліст поставив цілу серію риторичних запитань: «Чи є мудрість приватної економіки також мудрістю національної економіки? Чи є природним для окремих осіб керуватися потребами майбутніх століть так, як це є природним для нації й держави? ... Чи може окрема особа, розвиваючи власну економіку, турбуватися такими проблемами, як оборона країни, громадський порядок, і тисячами інших питань, які можна вирішити лише силами усього суспільства? Чи не потребує держава певних обмежень особистої свободи індивідів для вирішення цих проблем? Може, їй взагалі не потрібно, щоб вони жертвували часткою своїх інтересів або часткою своїх розумових і фізичних сил та й навіть власним життям? Для того, щоб цей погляд став сприйнятним, треба спочатку викоренити, як це робить Купер, саму ідею «держави» і «нації».

Ні. Те, що є мудрим для національної економіки, для приватної може стати нісенітницею й *vice versa*; і це тільки з тієї простої причини, що кравець не є нацією, а нація — не кравець, що одна родина є чимсь зовсім відмінним від того, чим є спільнота з мільйонів родин, що один будинок дуже відрізняється від того, чим є велика національна територія»¹⁹.

Цілком природно, вважав Ліст, що держава запроваджує багато обмежень і правил для приватного виробництва. Вона забороняє работоргівлю, регулює суднобудівництво, виробництво ліків і т. ін. Таким же чином держава покликана втручатися в справи, які стосуються не лише добробуту окремих осіб, але й нації загалом. Далі він пояснював, що його підтримка протекційних митних зборів зовсім не означає, що держава має диктувати підприємцям, що саме будувати, чи вказувати молодій людині, яку вибирати кар'єру»²⁰.

Ліст гадав, що цілком зрозумілим є те, що «тільки там, де інтереси особистостей підпорядковані інтересам нації, де одне покоління за іншим змагається /259/ за одну спільну мету, нації досягли гармонійного розвитку виробничих сил». Однак він не пояснив, як саме досягається це підпорядкування інтересів особистості інтересам нації. Він не визначив, якого роду установа чи державний орган мають право визначати й здійснювати таку політику. Ліст обмежився лише твердженням про те, що приватна промисловість не зможе процвітати «без об'єднання спрямованих на досягнення однієї спільної мети зусиль як особистості, яка живе в даний час, так і попередніх поколінь»²¹. Хто був покликаний «координувати» ці зусилля декількох поколінь, Ліст не сказав...

На думку Ліста, система Адама Сміта і його послідовників справді була «системою приватної економіки людства», оскільки вона ніколи не цікавилася питанням, як саме розвинені нації досягли могутності й процвітання. Ця школа не вчила тому, «які засоби треба вибрати, щоб змусити працювати, матеріалізувати природні сили, які є в кожній окремій нації, щоб підняти бідну й слабку націю до могутності й процвітання». Цей недолік був обумовлений тим, що школа Сміта повністю ігнорувала політику, особливості націй і «зосереджувала увагу тільки ... на всьому людстві в цілому»²². Не менш важливим було те, що школа «не вбачала відмінностей між націями, які досягли вищого рівня економічного розвитку, і тими, які перебували на нижчому рівні. Усюди вона прагне відкинути вплив влади й держави... Проте статистика та історія доводять, що необхідність втручання законодавчої влади й управління є найочевиднішою всюди, де економіка нації більш розвинена»²³.

На протигагу твердженням представників школи Сміта, доводив Ліст, менш розвинена нація ніколи не досягне «досконалого рівня розвитку власного про-/260/мислового виробництва і відповідного рівня національної незалежності без протекційних мит»²⁴. Промисловість не може з'явитися і розвиватися в аграрній країні лише завдяки «природному розвитку подій» (як про це писав Адам Сміт). Як дитина нездатна перемогти дорослу сильну людину, так і новонароджена промисловість однієї країни не може конкурувати з розвинутою промисловістю іншої»²⁵.

Ці ідеї, які були для Ліста аксіомою, на його думку, зіткнулися з непорозумінням і ворожим ставленням в Німеччині саме через відсталість країни. (Цією ж відсталістю він пояснював схильність німців до ідей англійських фрітредерів.) Досить цікаво, що характеристика стану Німеччини в Ліста багато у чому збігається з Марксовою. Можливо, коли Маркс писав свої зауваження щодо Німеччини у «Критиці Гегеля», він міг до певної міри перебувати під впливом таких слів Ліста (якого він коротко перечитав перед тим, як писати своє знамените есе): «Німеччина розвивається цілком інакше, ніж усі інші нації. Всюди висока розумова культура виростала на основі еволюції матеріальних засобів виробництва, тоді як у Німеччині зростання матеріальних засобів виробництва було результатом головним чином попереднього інтелектуального розвитку. Тому до сьогоденного дня вся культура німців є теоретичною. Звідси також ті численні непрактичні й дивацькі риси німецького характеру, які інші нації відзначають у нас»²⁶.

Німці, писав Ліст, нагадують «людину, яка, раніше позбавлена можливості управляти своїм тілом, спочатку теоретично навчилася ходити й стояти, їсти й пити, сміятися й плакати і лише тоді почала застосовувати ці вміння на практиці». Наявністю такого недоліку пояснювалась німецька «пристрасть до філософських систем і космополітичних мрій». Брак /261/ досвіду в практичних справах підштовхував німців до теоретичних міркувань. Саме тому «ніде вчення Адама Сміта і його учнів не мало такої популярності, як у Німеччині; ніде більше народ так щиро не вірив у космополітичну великодушність панів [Джорджа] Канінга і [Вільяма] Гаскісона»²⁷.

Поряд з цими саркастичними висновками (до кінця свого життя Ліст прагнув «перевиховати» німців) все ж таки пробиваються деякі позитивні ноти. Він згадував поневіряння німецьких промисловців та купців і недале створення Союзу торговців у Франкфурті в 1819 р., але прогрес у поступовому об'єднанні німецької митної системи давав йому надію, що життя не було змарноване.

Ідея Ліста щодо ролі держави в економічному підйомі нації на стадії формування останньої мала значно ширший контекст і глибший зміст, ніж стурбованість станом справ в Німеччині у певний період її історії. По суті, вона розкриває один з центральних елементів його світогляду, його погляд на проблему взаємин людини й суспільства, його впевненість у тому, що особистість і нація повинні дбати про майбутні покоління і працювати для них, оскільки вони самі успадкували від своїх попередників «розумовий капітал сучасного людства». Звинувачуючи «популярну школу» в тому, що вона не бачить взаємозв'язку і взаємовпливу між «матеріальним багатством і політичною могутністю», Ліст висунув ідею про підлеглість приватного інтересу громадському, тобто про вищість політики над економікою. Адже як інакше можна було запровадити в життя таку його думку: «Нація повинна приносити у жертву частину матеріального багатства заради того, щоб опанувати культуру, вміння і засоби суспільного виробництва; вона повинна пожертвувати су-/262/часними перевагами, щоб забезпечити їх собі у майбутньому»²⁸.

Отже, ми з'ясували, що взаємодія, співвідношення між економічним розвитком і політичним керівництвом є центральним пунктом у системі аргументів Ліста. Тепер варто поставити наступне питання: чи існувала та сама група всередині нації, яка була, на думку Ліста, покликана до такого керівництва?

Щоб відповісти на це запитання і повніше зрозуміти політичну теорію Ліста, зосередимося на тому, що він вважав своїм найбільшим теоретичним досягненням: на його ідеї продуктивної сили, або «сили, що продукує багатство». Продуктивна сила, писав Ліст, важливіша за саме багатство. Цю ідею він проілюстрував історією про двох батьків-фермерів. Один з них вносить прибутки від ферми до банку, щоб отримувати проценти, і своїх синів змушує виконувати «звичайну важку роботу». Інший витрачає прибутки на освіту своїх дітей, щоб свого часу вони стали фахівцями фермерської справи або опанували інші спеціальності. Перший батько, пише Ліст, діє у відповідності з теорією вартості, дії другого відповідають теорії продуктивних сил», яка фактично застосовувалась Лістом щодо націй.

«Усі витрати на освіту молоді, — писав він, — на забезпечення правосуддя, національну оборону тощо є витратою сучасних вартостей на потреби продуктивних сил. Найбільша частина витрат нації припадає на виховання майбутнього покоління, на розвиток і живлення майбутніх національних продуктивних сил»³⁰.

Якщо Адам Сміт вважав «продуктивними тільки тих, хто вирощує свиней або готує пігулки» (так писав про нього Ліст), то, на думку останнього, «вчителі молоді й дорослих, вчені, музиканти, лікарі, судді /263/ й управлінці набагато продуктивніші». Ліст насміхався з поглядів «школи», згідно з якими праця майстра по виробництву волинок або «аптекарьського підмайстра» вважалася продуктивною, а праця композитора чи лікаря. — ні³¹.

Серед професій і занять, які Ліст вважав найважливішими, на одному з перших місць була наука. Він розумів необхідність наукових відкриттів для розвитку промисловості (і більш опосередковано — для

сільського господарства) й визнавав важливу роль науковців у суспільстві. «Необхідність у вихованні й навчанні, які забезпечуються працею численних осіб, котрі повинні запроваджувати в життя результати наукових дослідів, — писав він, — заохочує людей з особливими здібностями присвячувати себе викладанню й творчості. Конкуренція між цими талантами, яка виникає завдяки великому попиту на них, призводить одночасно і до поділу, і до співпраці у науковій діяльності»³².

Наскільки праця Ліста була похвальною одою на честь міського життя і промисловості, настільки ж його зауваження щодо села вражають нагадують слова з «Маніфесту Комуністичної партії» про «ідіотизм сільського життя». Втім, варто зауважити, що, пишучи про сільське життя, Ліст мав на увазі фермера або селянина, але піднесений тон у вихвалюванні переваг і духу свободи міста адресувався управлінцю або підприємцю, а не робітникові. Якщо б він більше уваги приділив саме останньому, довелося б визнати, що промисловість його часів вимагала від робітника величезних витрат часу і сили, віддячуючи за це мізерним задоволенням моральних та інтелектуальних потреб і низькою платнею, з відповідним рівнем життя, який мало відрізнявся від тяжкої долі фермера. (З цим Ліст, очевидно, не погодився б, /264/ наводячи приклади того, що фабричні робітники все ж таки можуть скористатися певними перевагами міського життя).

Навіть говорячи про модернізоване або індустріалізоване сільське господарство, яке, на його думку, повинна мати розвинена нація, Ліст виходив з фундаментального припущення щодо нерівності між селом і містом. Саме з «міста» приходили на село технологічні удосконалення, і саме місто було генератором політичних свобод, які поширювались на сільський світ.

Коли Ліст писав про «місто», він не обмежувався згадкою лише про буржуазні верстви. Багато в чому він з недовірою ставився до торговельної буржуазії, яку він звинувачував в «ухилянні» від національних інтересів. Оскільки головною метою торгівлі є продаж і відповідний прибуток, він мало турбується тим, як імпортовані або експортовані товари впливатимуть на мораль, добробут чи могутність нації. Торговець «залюбки імпортує як отруту, так і ліки. Він підриває сили цілих народів опіумом та алкоголем». Цілком зрозуміло, робить висновок Ліст, що «інтерес окремого торговця та торговельний інтерес усієї нації — це цілком відмінні поняття»³³. Отже, торговельна буржуазія явно не належала до тих, кого Ліст хотів би бачити керівною силою. Взагалі він не бачив у світі підприємництва жодної групи, яка сама по собі була б здатною піднятися над груповими інтересами.

Завдання, які Ліст поставив перед нацією, були високими, шляхи їх виконання — складними. Не менш високі вимоги він висував до проводу нації: «Кожна окрема нація є продуктивною лише настільки, наскільки вона свідомо того, як скористатися досягненнями попередніх поколінь і примножити їх /265/ для задоволення власних потреб; наскільки повно й гармонійно вона здатна скористатися своїми природними можливостями: розмірами території й географічним положенням, людськими ресурсами й політичною владою, всіма можливими джерелами багатства в рамках власних кордонів; наскільки вона здатна поширити свій моральний, інтелектуальний, торговельний і політичний вплив на менш розвинені нації й особливо — на стан справ у світі»³⁴.

Він не пояснив, яким шляхом можна досягнути такого гармонійного рівня розвитку і такого високого ступеня впливу силами однієї країни, тим більше такої, яка в своїй основі економічно, культурно й політично відстала. Чи була реалістичною умова, згідно з якою така країна мала б ліберальний конституційний устрій (прибічником якого був Ліст) і одночасно проводила політику модернізації? Чи не сам Ліст казав, що відсталість Німеччини обумовлює низький рівень її економічної думки?

Ліст був палким прихильником свободи і визнавав, що не віддає «абсолютної переваги» одній формі правління перед іншою. Наприклад, у такій країні, як Росія, він допускав можливість того, що «народ, який ще перебуває на низькому ступені цивілізації, здатний досягнути найзначніших успіхів у підвищенні національного добробуту навіть при абсолютній монархії»³⁵. Він вважав, що в умовах панування кріпосництва й рабства економічний та інтелектуальний прогрес такої країни, як Росія, може бути краще забезпечений саме абсолютною, а не обмеженою чи конституційною монархією³⁶. Однак нагадаємо, що раніше він писав про те, що Росія готова до конституційних реформ і потребує їх. Так чи інакше, Ліст не був певний того, яка саме форма правління є найпридатнішою для Росії. /266/

Нарешті, Ліст чітко не визначився й щодо того, хто може очолити Німеччину, країну, розвинутішу від Росії. Хто має керувати Німеччиною? Зрозуміло, що не буржуа-гендляр. Але представники будь-якої окремої галузі промисловості чи будь-якої соціальної групи також обмежені лише власними, вузькими інтересами та поглядами. Ліст не сказав цього виразно, але цілком зрозуміло: для того, щоб головні настанови його теорії можна було реалізувати на практиці, виникла потреба в загальнонаціональній владі, встановленні чогось на зразок диктатури інтелектуалів, здатної або піднятися над усіма окремими економічними, професійними та

іншими груповими інтересами, або об'єднати їх. Зрозуміло, що Ліст неодноразово підтверджував свою відданість принципам політичної свободи, конституційного правління і прав людини. Проте впровадження в життя його концепції національного інтересу вимагало створення певного органу, інституції, який або яка складалася б з осіб, що були здатні піднятися над усіма згаданими груповими інтересами. У цьому сенсі цілком законним буде знайти у світогляді Ліста певні антиліберальні елементи поруч з щирим і беззастережним лібералізмом. Цілком очевидно, що його доктрина не закликала до встановлення влади буржуазії у тому ж розумінні, в якому Марксова доктрина вимагала встановлення диктатури пролетаріату. Скоріше Ліст вважав можливим існування надкласової *загальнонаціональної* влади, однак він ніколи так і не дав чіткого визначення її природи. На це слабе місце в його системі більш як сто років тому вказував Євген Дюрінг. Він зауважував, що програма Ліста не передбачала засад для створення органу, який би визначав «стратегічний» інтерес усієї нації; за умов ліберально-конституційного ла-*/267/*ду, додавав Дюрінг, усі групи суспільства турбуються передусім власними сьогоденними вигодами ³⁷.

Хоча лістівський націоналізм не давав жодних чітких рекомендацій щодо передачі влади інтелігенції, його теорія розвинутого промислового суспільства і сучасної нації досить виразно віддавала перевагу певним суспільним групам, отже, призначала їм роль лідера. З'ясуємо це питання, звернувшись до зауважень Гарі Дж. Джонсона щодо «економічного націоналізму», зокрема тих, де він намагається ідентифікувати ті соціальні групи, для котрих цей різновид націоналізму найкорисніший і найпривабливіший.

Джонсон пише, що «в націоналізмі зацікавлені інтелектуали, які зайняті в сфері культури, і власники та керівники засобів інформації» ³⁸. Економічна політика націоналізму, вважає він, сприятиме саме тим видам діяльності, «які матимуть символічну цінність з погляду національної ідентичності». Вона також сприятиме тим галузям, які «пропонують престижну роботу для середнього класу та освічених верств», тобто для бюрократії у дуже відсталих країнах чи для людей, зайнятих у сфері вищої освіти та науки, серед розвинутіших націй. Націоналізм віддає перевагу державному контролю (або прямій державній власності) над економікою й розподілом видів діяльності ³⁹. Економічна політика націоналізму створює «психологічний прибуток», тобто «задоволення націоналістичного почуття ціною матеріального прибутку», — вважає Джонсон. Націоналізм прагне «перерозподілити матеріальний прибуток від нижчого класу на користь середнього, особливо освіченого середнього класу» ⁴⁰. Однопартійні режими в нових державах прагнуть переадресувати реальний прибуток від мас населення до освічених */268/* міських елементів, наприклад, тих, що зайняті у засобах масової інформації. Отже, економічний націоналізм означає економічні втрати більшості населення для забезпечення вигод середнього класу. Проте

«цей перерозподіл може виконувати необхідну функцію на ранніх стадіях формування нації, у тому сенсі, що існування міцного середнього класу може бути передумовою стабільного суспільства і демократичного правління. Іншими словами, інвестиції у створення середнього класу, здійснені націоналістичною політикою за рахунок маси населення, можуть бути головною попередньою умовою розбудови життєздатної національної держави. Втім, ця проблема скоріше стосується сфер історії, соціології чи політології, ніж економіки» ⁴¹.

Ліст схвально поставився б до таких міркувань (хоча зрозуміло, що він навряд чи міг би навіть уявити собі однопартійний режим такого типу, який процвітав у нашому столітті). Подібні аргументи, хоча і в дещо інших термінах, висловував він сам. Він міг би продовжити думку Джонсона, додавши, що у перспективі усі члени нації матимуть вигоди від існування у власній країні розвинутої системи шкіл, видавництва, газет і бібліотек, що, маючи усе це, вони, як члени незалежної нації, зможуть розвивати власну культуру, економіку й соціальну сферу. Ліст міг би застосувати свою метафору про двох батьківфермерів і до аграрних націй, одні з яких вкладали б прибутки у дослідницькі установи, промисловість, інженерні школи і бібліотеки, інші — витрачали б прибутки від експорту на споживання, залишаючись такими ж відсталими.

Однак, як зазначив Джонсон, вибір шляху визначався не економікою, він був справою політичних цінностей. Те ж саме стверджував і Ліст. Мабуть, */269/* немає сенсу перейматися питанням, чи була «національна економія» Ліста більш «правильною», ніж політична економія Адама Сміта чи Карла Маркса. Джордж Ліхтгайм у зв'язку з цим зауважує, що, замість того щоб питати, чи є економічна доктрина «правдивою» або «хибною», варто краще розглянути «практичне значення теорії: її відповідність обставинам, які вона покликана пояснити». Наприклад, хоча Марксова трудова теорія вартості була тавтологічною, вона все ж таки виконувала важливу функцію, оскільки «полегшувала досить чіткий аналіз шляхів розподілу суспільного продукту серед різних класів» ⁴².

Напевно, щось подібне можна сказати і про Лістову теорію продуктивних сил. Була вона кращою чи гіршою за трудову теорію, але, як ми відзначали раніше, на відміну від останньої, вона включала в продуктивні сили вчителів, вчених, лікарів, адвокатів, суддів, поліцейських, солдатів, чиновників, митців тощо ⁴³. Отже, Ліст фактично окреслив певні напрями, або критерії, розподілу національного доходу і навіть визначив (хоча й

досить невиразно) соціальні групи, які мали відігравати визначну роль у житті нації. Чим для Маркса був пролетаріат, озброєний теорією «наукового соціалізму», тим для Ліста була модерна інтелігенція: гуманітарна, технічна, наукова, менеджери, адвокати, лікарі, управлінці тощо.

До того ж Ліст мало цікавився особливими соціальними та економічними інтересами й потребами промислових робітників. Цілком недвозначно він відводив їм другорядну роль. Хоча, як людина гуманна, він співчував їхній важкій долі, Ліст не запропонував жодної політичної чи соціальної програми покращення умов їхньої праці (Фрідріх Зайдель, який докладно дослідив висловлювання Ліста щодо про-/270/блем бідності в модерному суспільстві, зауважив, що, висловлюючи співчуття бідним, Ліст не замислювався над тим, як подолати це лихо шляхом правових чи соціальних реформ. Крім того, Ліст не виділяв робітників в окремий суспільний клас з властивими лише йому груповими інтересами)⁴⁴. Таким же чином він ставився до селян, ремісників і дрібних виробників (тих верств, які Маркс об'єднав під вивіскою «дрібнобуржуазії»). В індустріальній цивілізації майбутнього він не бачив великих перспектив для них; відповідно, і Маркс не передбачав для них суттєвої ролі при капіталізмі (не кажучи вже про комунізм)⁴⁵. Отже, обидва вони розглядали згадані соціальні верстви у спосіб цілком відмінний від підходу Гердера, для котрого останні були кращими представниками національного характеру. Можна зробити висновок, що ця різниця у підходах була обумовлена тим фактом, що Гердер жив у доіндустріальну еру, в той час як Ліст і Маркс мали справу з реаліями промислової епохи.

Вважати, що система Ліста є прихованим або явним маніфестом поглядів та інтересів певного класу чи соціальної верстви, а не поглядом на становище й перспективи країни в цілому, було б ґрунтовною помилкою. Програма побудови промислового суспільства, запропонована Лістом, виходила з принципів, які відрізнялися від панівної на той час моделі. Щоб довести цю тезу переконливіше, звернемося до дослідження Ральфа Дарендорфа, який, розвиваючи одну з ідей Макса Вебера, стверджував, що в епоху розвитку капіталізму діє два типи раціональності: *ринкова* і *планова*. Перша, про яку писав Вебер, лежить в основі «підприємницького» успіху, прагнення до прибутку і є рушійною силою постійного зростання потреб». Планова раціональність, на думку Да-/271/рендорфа, заснована на промисловій дисципліні — «дисципліні суворої організації, звички до субординації і слухняності», яка була основним принципом «військового виховання пруського зразка». Дарендорф доходить висновку, що ці дві «умови індустріалізму» були несумісними. З одного боку, ринок є раціональним у тому розумінні, що конкуренція інтересів дає оптимальний результат. Але план також є раціональним, оскільки певний рівень знання дає можливість попередньо визначити — хто, що і коли має робити. Ринкова раціональність створює правила гри і суддів; планова — бюрократію, яка визначає напрямки дії і встановлює контроль за виконанням. З погляду ринкової раціональності планова не є раціональною: будь-який план може виявитися помилковим і призвести до величезних втрат. З погляду планової раціональності ринкова не є раціональною: конкуренція означає величезне марнотратство ресурсів. Дарендорф вважає, що теорія політичної економії Адама Сміта відповідає ринковій раціональності, а теорія національної економії Фрідріха Ліста — плановій. Політична теорія й практика лібералізму витримана у дусі ринкової раціональності; авторитарна і в пізніші часи тоталітарна держава відповідає духові планової раціональності. Німецьке суспільство не мало переважних рис тієї чи іншої раціональності, воно скоріше характеризувалося засадничою двозначністю, невизначеністю цих двох форм, сумішшю вільної торгівлі й державної бюрократії, приватної економіки та інтервенціонізму, буржуазного і мілітарного устрою»⁴⁶.

Якщо Дарендорф відкрив згадану засадничу невизначеність німецького суспільства XIX ст., то дослідник спадщини Ліста знайде подібну двозначність у його програмі. Ліст віддавав перевагу ринковій /272/ раціональності у внутрішніх справах нації і в той же час наполягав на тому, щоб національна економіка, культура й освіта відповідали вимогам планової раціональності з огляду на зовнішньополітичні міркування. Користуючись назвою книги Бертрана Расела, згаданої у першому розділі, скажемо, що Ліст віддавав перевагу «свободі» вдома, але бажав «організації» для регулювання взаємин своєї країни з зовнішнім світом.

Ми не маємо свідчень того, що Ліст був свідомий цього протиріччя, або дихотомії, чи бачив його політичні наслідки; він був предтечею індустріалізації Німеччини, практичним діячем, а не пізнішим інтерпретатором її наслідків. Проте міркування Дарендорфа допомагають нам зрозуміти, чому Лістова програма індустріалізації, або, в ширшому плані, — національного розвитку, набувала у тій чи іншій мірі ліберальних форм, коли її відтворювали в інших країнах. Зрозуміло, що в деяких випадках її використовували ті, хто категорично відкидав ліберальні основи з «пакету» пропозицій Ліста. Досить показово те, що сталося з ідеями Ліста в Росії, де їх використовували політики авторитарного плану на зразок Сергія Вітте. Останній радо сприйняв заклик Ліста до індустріалізації, однак він відкидав будь-який зв'язок між економічним розвитком і політичними реформами.

Отже, випадок з Лістом став першим прикладом класичної дилеми, яка поставала перед реформаторами в країнах, що розвиваються. З одного боку, вони бажали політичної свободи, але з іншого — також

розуміють, що конституційний режим західного зразка буде нездатний вирвати їхню країну з рядів нерозвинених. Потенційні реформатори швидко доходять до розуміння, що нація повинна організувати /273/ тися, мобілізуватися й визначити свою мету, яка не обов'язково може бути прийнятною для всіх соціальних чи економічних груп. Ліст вважав необхідною наявність політичної влади, яка б здійснювала економічну модернізацію, але він також прагнув політичної свободи. Як ми побачили, він не пояснив, яким чином вільна торгівля вдова співіснуватиме з контрольованою державою зовнішньою торгівлею. Він також не назвав тих, хто мав відповідати за вибір шляху нації у майбутнє, визначити її перспективи. Нарешті, Ліст не розглянув ще один варіант: що може трапитися, якщо такий оптимальний план (уявімо, що знайшлося відповідне національне керівництво) доведеться нав'язувати населенню, яке не бажає чи принаймні не розуміє його, і як такий план можна реалізувати за умов ліберального політичного режиму.

Ці «недоліки» не применшують досягнень Ліста. Він не розв'язав тих протиріч, які виникли у ході формування його системи, проте вони були не наслідком хибної логіки, а результатом відображення реальних протиріч і відповідних процесів сучасного йому суспільства.

Отже, якими були історичні досягнення Ліста, в чому полягав його внесок у теорію і практику суспільних змін? Сучасні економісти дедалі більше сходяться на тому, щоб визнати Ліста першим головним опонентом Адама Сміта і Девіда Рікардо, їхнім критиком з позицій тих європейських народів, у яких, за висловом Джона Жерара Руджі, «розвиток розпочався пізніше»⁴⁷. Які моменти були головними в цій критиці? Відповідь знаходимо у цікавій роботі Марчело де Чекко «Гроші та імперія». Сміт і Рікардо, пише де Чекко, вважали, що нації, які братимуть участь у міжнародній торгівлі, належатимуть до /274/ «цивілізованого світу», отже, ці мислителі лишали поза увагою ті «проблеми, що виникають через відмінності між ступенями розвитку різних країн, що беруть участь в обміні». На думку Рікардо, країни здатні на те, щоб змінювати свою спеціалізацію у міжнародній торгівлі (але це, як пише де Чекко, було можливе тільки в економічних системах, які перебували на однаковому рівні розвитку). Однак Сміт і Рікардо не зрозуміли «важливих динамічних наслідків», до яких призводила спеціалізація країн, що перебували на різних ступенях розвитку, наприклад, Англії як промислової держави і Португалії чи Польщі як виробників вина чи пшениці. Сміт і Рікардо не побачили, що такий поділ праці означатиме «швидший темп розвитку для Британії, ніж для тих країн, які не спеціалізуються у виробництві промислових товарів»⁴⁸.

На противагу Рікардо, який «помічав тільки кількісні відмінності між виробниками одягу та вина, відповідно до чого вільний обмін мав приносити їм взаємну вигоду», Ліст «робив наголос на якісних відмінностях, які лише підсилювалися вільним обміном і які державі доводилося долати»⁴⁹.

Де Чекко звертає особливу увагу на взаємозв'язок між економікою і політикою у системі Ліста. Називаючи Ліста «інтелектуальним опонентом Сміта і Рікардо», де Чекко пише: «Останні намагалися розвивати політичну економію як логічні вправи, дослідження внутрішньої послідовності абстрактно сформульованих логічних систем; перший спробував заглибитися в реалії економічної історії і винести з неї найважливіші уроки. Його праця набагато ґрунтовніше, ніж праця Сміта, дослідження справжніх джерел багатства націй. Економіка в його розумінні — це одне з мистецтв управління державою. Він не /275/ намагався відкрити якісь непорушні закони, які керували б діями *«homo oeconomicus»*; що він справді намагався зрозуміти — це як вивести Німеччину на той шлях, на якому вона в найкоротший строк стане економічно могутньою країною, бо він був упевнений в тому, що економічна могутність є необхідною передумовою політичної»⁵⁰.

Оцінити інтелектуальний внесок Ліста можна також у ширшому історичному контексті. Як зауважив англійський історик-марксист Ерік Гобсбаум, «серед усіх економічних наслідків ери подвійної революції» — тобто ери промислової і Французької революцій — «найбільш глибоким і довготривалим був поділ на «розвинені» і «недорозвинені» нації <...> До тих пір, коли росіяни у 1930-і не винайшли засіб перестрибнути через цю прірву між «відсталими» і «розвиненими» націями, він [цей поділ] залишався незмінним, непорушним і, зрозуміло, ставав дедалі глибшим між меншістю й більшістю населення світу. Жодний факт не справив на історію двадцятого століття більшого впливу, ніж цей»⁵¹.

Лишаючись саме «німецьким економістом», веде далі Гобсбаум, Ліст, «традиційно вдягнувшись у звичний костюм філософської абстракції, заперечує міжнародний економічний устрій, який робить Британію головною чи навіть єдиною промисловою державою й вимагає протекціонізму; теж саме ... тільки без філософії — зробили американці»⁵².

Вичерпну й компетентну відповідь на запитання про те, якими були головні результати і наслідки діяльності Ліста, дає де Чекко: «Сила лістівського аналізу полягає ... в тому, що автор досконало скористався класичним методом аргументації для того, щоб зробити такі політико-економічні висновки, які були прямо протилежні класичним. Можна сказати, /276/ що, додавши динамізм та історизм до класичного аналізу, Ліст

знайшов стратегію швидкого економічного росту, яка найкраще відповідала соціально-економічним умовам його країни та інших країн, які прагнули пройти через процес модернізації. Якщо дивитися на Ліста в світлі сучасної історіографії, можна чітко побачити — в його запереченні індивідуальної дії як основи економічного росту всіх інших, крім Британії, країн — розуміння неможливості розгортання економічної модернізації на ґрунті буржуазної революції, тобто за англійським зразком, і, відповідно, розуміння необхідності знайти окремих, «національний шлях», оснований на колективній дії, тобто шляхом впровадження модернізації в суспільне середовище, яке ще не пережило підйому «звільненої» буржуазії. Ліст розумів, що у таких країнах, як Німеччина, модернізація має пройти у вигляді «революції згори», що дасть можливість перестрибнути, як це і трапилося, через певний історичний період — руйнування старого порядку буржуазією, що характеризував процес модернізації в Англії»⁵³.

Досить цікаво й те, що Роза Люксембург (1871 — 1919), відома як одна з найортодоксальніших послідовниць Маркса в галузі національного питання, визнавала Ліста головним стратегом капіталістичної модернізації Німеччини і досить високо оцінювала його доробок, зрозуміло, виходячи з марксистських стандартів. Порівнюючи Ліста з Фіхте, Люксембург писала в 1908 р.: «Фрідріх Ліст з його банальною теорією «національної економії» з більшим правом може бути названий справжнім месією національної єдності Німеччини, ніж ідеаліст Фіхте, якого завжди згадують як першого апостола німецького національного відродження. Цей «національний» рух ... в /277/ основі представляв лише середньовічну реакцію проти паростків революції, які були занесені до Німеччини Наполеоном, а також проти елементів модерного буржуазного устрою... На противагу йому, доктрина Ліста, цього вульгарного адепта німецької промисловості тридцятих і сорокових років, в основу «національного відродження» поклала елементи буржуазного розвитку, розвитку промисловості й торгівлі, теорію «внутрішнього ринку». Матеріальним підґрунтям цього патріотичного руху, який у тридцяті — сорокові роки дев'ятого століття покликав до життя такі потужні політичні, освітянські, філософські й літературні течії, була передусім потреба в об'єднанні всіх німецьких земель ... в одну велику, інтегровану, капіталістичну «батьківщину», створення міцної основи для механізованого виробництва й великої промисловості»⁵⁴.

Оскільки в часи, коли писалися ці рядки, про існування Марксової критики Ліста було невідомо, Роза Люксембург не знала про те, що у 1840-і роки Маркс рішуче заперечував «потребу в об'єднанні усіх німецьких земель» у *капіталістичну Німеччину*, (див. розділ 3). Втім, для наших міркувань думки Люксембург є особливо цінними. Вона визнавала, що існують різні види націоналізму, і між різними націоналістичними мислителями *існує* різниця. Вона бачила, що Ліст, на відміну від його німецьких попередників і сучасників, розумів: промислова революція у Британії означала дещо більше, ніж економічні зміни; він зрозумів, що вона справить могутній політичний, культурний та економічний вплив на Німеччину та весь інший світ. Це розуміння було однією з основ його націоналізму. Беручи до уваги приклад Маркса і Енгельса, які проголосили свою доктрину «наукою», підкреслюючи її відмінність від /278/ утопічних ідей соціалістичних попередників, дослідник націоналізму може сказати те ж саме про Ліста, з огляду на зауваження Розі Люксембург. Аналогія виглядала б так: вмонтувавши ідею економічного підйому як глобального процесу в націоналістичну думку, Ліст перетворив націоналізм з утопії в «науку».

Зрозуміло, що лістівський націоналізм треба розглядати як «науковий» лише в тому ж сенсі, в якому це кажуть про марксизм. Системи обох мислителів були «науковими» відповідно до специфічного, властивого дев'ятому століттю, розуміння цього терміна: і Маркс, і Ліст вбачали у прогресивній ході «історії, в історичному процесі підтвердження правдивості власних моральних і політичних цінностей. З цього приводу варто навести дуже влучний коментар Реймонда Грю: «Серед того, що вони (Маркс і Ліст. — *Авт.*) заповіли своїм послідовникам, було переконання в тому, що певні ідеї не потребують того, щоб їх обстоювали чи вдосконалювали, оскільки їх відповідність розвитку історичного процесу вже сама по собі є свідченням їхньої правомірності. Тому ані Маркс не вбачав якоїсь потенційної небезпеки у диктатурі пролетаріату чи у державі як інструменті правосуддя, ані Ліст не відчував необхідності в тому, щоб вбачати якусь загрозу в своїй *Realpolitik* чи програмі економічного розвитку, керованого елітою. Отже, обидва вони поділяли визвольні ідеали своєї епохи, але одночасно не цікавилися тим, як їх забезпечити відповідно з принципами права і представницького правління»⁵⁵.

Звідси стає зрозумілим, чому авторитаристський чи тоталітаристський потенціал, який ми знаходимо в програмах Маркса і Ліста, не турбував їх. І Маркс, і Ліст були впевнені, що хода історії буде незмінною /279/ і далі триватиме саме в тому напрямку, який, на їхню думку, вже був накреслений. Маркс чекав скорого краху капіталізму і одночасно негайного відмирання націй і націоналізму. Глобальний сценарій Ліста був іншим, однак з міркувань, досить близьких до Марксових, він очікував швидкого поглинання малих націй великими. Маркс і Ліст не передбачили можливості виникнення альтернативи такому ходу подій, альтернативи, подолання якої вимагало б запровадження широкомасштабних репресивних контрзаходів. Їх «науковий» світогляд не залишав місця для зворотного руху або для триваліших окружних історичних шляхів, обіч магістралі прогресу. Маркс прожив достатньо довге життя, щоб декілька разів

пережити несподіванки історії і віддати належне її «іронії». Ліст помер всього за два роки до подій, які стали прямим спростуванням деяких центральних моментів його сценарію, причому на чолі цих подій був той націоналізм, який він просто проігнорував.

Послугуючись висловом Теодора Шаніна, який називає систему Ліста «першою поправкою» до доктрини Адама Сміта й Девіда Рікардо, охарактеризуємо націоналістичний маніфест чеського історика Франтішека Палацького 1848 р. (див. наступний розділ) націоналістичною поправкою до теорії Фрідріха Ліста. Палацький проголосив право на свободу всіх націй — великих і малих, багатих і бідних, сильних і слабких. Він не визнавав права жодної нації за будь-яких умов панувати над іншою.

Дещо пізніше, коли націоналізм поширився на Азію й далі на Африку, ідея Ліста про те, що політична незалежність та прискорений індустріальний розвиток мають бути виключним правом націй «помірного кліматичного поясу», також виявилася /280/ непродуктивною. Нарешті, саме тоді, коли це трапилось, Ліст став найбільш визнаним теоретиком тих націй «жаркого кліматичного поясу», чийм майбутнім він так мало цікавився. (Це вражаюче нагадує приголомшуючий успіх Маркса, яким він так пишався, в Росії — країні, до якої він ставився не надто прихильно).

І Маркс, і Ліст висловлювали досить схожі міркування щодо передумов, необхідних для того, щоб суспільство або нація були спроможними брати участь у майбутньому історичному розвитку. Маркс і Ліст вважали самозрозумілим наявність громадянського суспільства, економічної, соціальної та культурної інфраструктури, яка функціонує поруч з державою. Але їхнім нащадкам, як ми побачимо, довелося жити в дещо інших історичних умовах — відповідно до цього вони розробляли нові програми. Отже, погляньмо на них і почнемо з націоналізму в епоху, яку відкрив 1848 рік.

Примітки

¹ Friedrich List. The National System. — p. 110.

² John Breully. Nationalism and the State. — pp. 335 — 338.

³ Карл Маркс. Тези про Фюєрбаха (текст 1845 року) // Твори. — Т. 42. — С. 243.

⁴ Там само. — С. 244.

⁵ Bert F. Hoselitz. Theories of Stages // Theories of Economic Growth (Ed. Bert F. Hoselitz). — New York: The Free Press, 1960. — pp. 196 — 197.

⁶ Friedrich List. The National System. — p. 177.

⁷ Bert F. Hoselitz. Op. cit., — p. 199 — 200.

⁸ Там само. — С. 201 — 202.

⁹ Friedrich List. The National System. — p. 309.

¹⁰ Там само. — С. 324. /281/

¹¹ Bert F. Hoselitz. Op. cit., — p. 196.

¹² Friedrich List. The National System. — p. 347.

¹³ Там само. — С. 350.

¹⁴ Edward Mead Earle. Op. cit., — pp. 347 — 348.

¹⁵ Адам Сміт цитується тут за англійським оригіналом з редакційних нотаток у: Friedrich List. Schriften. Reden. Briefe. — Vol. 6. — p. 600. У цій праці подана цитата з передмови Дагелда Стюарта до: Adam Smith. Essays on Philosophical Subjects. — Basel, 1799. — р. хсviii, який мені не довелося побачити. Праця, про яку йдеться, ніколи не була опублікована; її текст був загублений, залишилися тільки фрагменти з нього

(цитовані Стюартом). В англомовному виданні The National System, — pp. 347 — 348, Сміт цитується у зворотньому перекладі Ліста з німецької на англійську.

¹⁶ Friedrich List. The National System. — p. 348.

¹⁷ Там само. — С. 348 — 349.

¹⁸ Thomas Cooper. Lectures on the Elements of Political Economy, 2nd ed. — Columbia, South Carolina, 1829. — p. 28. Цит. за: Friedrich List. Schriften. Reden. Briefe. — Vol. 6. — p. 560.

¹⁹ Friedrich List. The National System. — p. 165.

²⁰ Там само. — С. 166 — 167.

²¹ Там само. — С. 163.

²² Там само. — С. 170 — 171.

²³ Там само. — С. 171 — 172.

²⁴ Там само. — С. 316.

²⁵ Там само. — С. 299 — 300.

²⁶ Там само. — С. 82.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — С. 144.

²⁹ Там само. — С. 138.

³⁰ Там само. — С. 139.

³¹ Там само. — С. 142.

³² Там само. — С. 201.

³³ Там само. — С. 260.

³⁴ Там само. — С. 140.

³⁵ Там само. — С. 334.

³⁶ Там само. — С. 334 — 335.

³⁷ Eugen Karl Dühring. Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus. — Leipzig: Fues Verlag, 1879. — p. 353. /282/

³⁸ Harry G. Johnson. A Theoretical model of Economic Nationalism in New and Developing States // Economic Nationalism.

³⁹ Там само. — - С. 14.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. — С. 15 — 16.

⁴² George Lichtheim. Op. cit. — p. xvii.

⁴³ Johannes Burkhardt. Das Verhaltensleitbild 'Produktivität' und seine historisch-anthropologische Voraussetzung // Saeculum 25. — 1974. — №2 — 3. — pp. 277 — 289. У цій роботі досліджується теорія продуктивності і продуктивної праці у різних економічних доктринах, у тому числі фізіократів, Адама Сміта, Карла Маркса і Фрідріха Ліста, і висловлюється думка, що ці доктрини скоріше були віддзеркаленням філософських і політичних поглядів їх авторів, ніж науково нейтральними економічними категоріями. Бургард пов'язує лістівську ідею продуктивних сил з поглядами Ліста на Німеччину як країну, що розвивається (див. с. 281 — 283 цієї роботи), і посилається також на: Jakob Vaha. Der Ursprung von Friedrich List Theorie der produktiven Kräfte // Zeitschrift für Volkswirtschaft und Sozialpolitik. — 1923, pp. 123ff.

⁴⁴ Friedrich Seidel. Das Armutproblem im deutschen Vormärz bei Friedrich List. — Cologne: Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte an der Universität Köln, 1971. — pp. 32,

⁴⁵ W. O. Henderson. Friedrich List and the Social Question // Journal of European Economic History 10. — 1981. — №1. — pp. 697 — 708, особливо pp. 707 — 708. Розгляд цієї проблеми паралельно з біографічними та іншими сюжетами див.: Friedrich Lenz. Vom Pauperismus zum Proletariat. — pp. 15 — 43.

⁴⁶ Ralf Dahrendorf. Society and Democracy in Germany. — Garden City, NY: Doubleday, 1969. — pp. 54 — 55.

⁴⁷ John Gerard Ruggie. Introduction: International Independence and National Welfare // The Antinomies of Interdependence: National Welfare and the International Division of Labour (ed. John Gerard Ruggie). — New York: Columbia University Press, 1983. — p. 6.

⁴⁸ Marcello de Cecco. Money and Empire: The International Gold Standard, 1890 — 1914. — Oxford: Basil Blackwell, 1974. — pp. 5 — 6. Див. також: John Gerard Ruggie. Op. cit. — pp. 4 — 6.

⁴⁹ John Gerard Ruggie. Op. cit., — p. 7. /283/

⁵⁰ Marcello de Cecco. Op. cit., — p. 9.

⁵¹ E. J. Hobsbawm. The Age of Revolution. — p. 217.

⁵² Там само. — С. 216.

⁵³ Marcello de Cecco. Op. cit. — p. II. Коли де Чеcco посилається на «останні дослідження», він має на увазі: Barrington Moore, Jr. The Social Origins of Dictatorship and Democracy. — Cambridge, MA: Beacon Press, 1964.

⁵⁴ Rosa Luxemburg. The National Question (ed. Horace B. Davis). — New York and London: Monthly Review Press, 1976. — pp. 160 — 161.

⁵⁵ Raymond Grew. Неопубліковані зауваги до попереднього видання цієї книги.

⁵⁶ Teodor Shanin. Russia as a «Developing Society»: The Roots of Otherness: Russia's Turn of the Century. — Vol. 2. Russia, 1905 — 1907: Revolution as Moment of Truth. — New Haven and London: Yale University Press, 1986. — p. 248.

10. Націоналізм: «єдність теорії і практики»

Якщо б Лістові довелося стати свідком подій 1848 р., він побачив би багато такого, що зовсім не відповідало його поглядам і прагненням. Відомо, що результати революцій 1848 — 1849 рр. стали провалом сподівань не тільки Маркса й комуністів, але також і німецьких, італійських, польських і угорських націоналістів. Німеччина та Італія так і не перетворилися на об'єднані національні держави. Габсбурги повернули собі Угорщину. Полякам не вдалося скинути іноземне панування¹.

Ще важливішим було те, що у 1848 р. розвиток націоналізму пішов у напрямі, зовсім не передбаченому Лістом. Цього року на повний голос заявили про себе ті народи Центрально-Східної Європи, яким він

відмовив у майбутньому, оцінюючи їхні перспективи у «Національній системі політичної економії». Ці «неісторичні», або «селянські» нації виступили не тільки з власним баченням свого місця в світі, але й на захист своїх культурних, політичних і соціально-економічних прагнень. У найзакінченішому вигляді ці прагнення й вимоги були сформульовані на той час чеським істориком Франтішеком Палацьким, якого Енгельс презирливо називав «вченим німцем, який схибнувся». (Зрозуміло, що освічений чех, який *не бажав* бути німцем, міг бути тільки божевільним, на думку цього палкого «інтернаціоналіста»). Хоча Палацький виступав передусім від імені чехів, на захист їхнього прагнення до незалежності (усі німці, хоч би які політичні погляди вони /286/ мали, включаючи Маркса й Ліста, вважали Чехію природною частиною Німеччини), його погляди в ширшому контексті можна було застосувати до будь-якої «неісторичної» нації.

Отже, в 1848 — 1849 рр. революціонерам-націоналістам Німеччини, Угорщини й Польщі довелося вести боротьбу не тільки проти сил реакції та абсолютизму чи (головним чином теоретично) проти комунізму. Несподівано для них виник «третій фронт»: чехи, словенці, словаки, хорвати, румуни й українці недвозначно дали зрозуміти, що не бажать бути складовою частиною польської, німецької та угорської націй. Та й міф про міжнародну солідарність упав жертвою революційної епохи: німцям довелося битися з поляками за Познань, з датчанами за Шлезвіг, з чехами за Прагу; поляки зіткнулися з українцями в Галичині; угорці опинилися в стані війни не тільки з Віднем, а майже з усіма народами королівства святого Стефана.

Що ж, Ліст — німецький патріот — був би незадоволений несподіваною появою й розвитком чеського (або словенського) націоналізму, оскільки це призводило до зникнення тієї Великої Німеччини, яку він хотів побудувати. Але Ліст — теоретик і проповідник націоналізму — мав би всі підстави для задоволення, оскільки навіть ті народи, які він залишив поза світом націй чи взагалі викреслив з майбутньої історії (азіатські й африканські), послідовно прямували саме тим шляхом, який можна назвати Листою програмою національно-державного будівництва й модернізації. Парадоксально, але очевидним фактом є те, що Лістова доктрина розвитку модерних націй в її найзагальнішому вигляді поступово набула такого поширення й отримала визнання до такої міри, що її інтелектуальні коріння, джерела поход- /287/ ження були втрачені, її перестали пов'язувати з ім'ям Ліста. Отже, дозволимо собі таке припущення: націоналістична доктрина (включаючи елементи «лістіанства») в процесі втілення її на практиці «скасувала себе» як окрему *ідеологію*. Цікаво, що, наприклад, чехи у відповідний спосіб скористалися методами Ліста в боротьбі за незалежність з німцями, але, ясна річ, вони ніколи не визнали цього.

Повертаючись до поглядів Палацького, звернімося до двох документів, які дають найповніше уявлення про філософію національного в цього діяча. Перший

— це лист президентові франкфуртського «Комітету п'ятдесяти» від 11 квітня 1848 р. Другий — «Маніфест Першого слов'янського конгресу», адресований «націям Європи», який з'явився за підписом Палацького 12 червня того ж року.

У листі до Франкфурта Палацький відмовився від участі в роботі Комітету, завданням якого була підготовка виборів до парламенту Німеччини. Він пояснив свою відмову трьома мотивами. Два з них мали здебільшого практично-політичний характер і цікавлять нас менше, ніж його ідеї узагальнюючого характеру щодо національного питання, але згадати їх варто. Палацький вважав, що об'єднання Німеччини у тому вигляді, як його розуміли тогочасні німецькі націоналісти, мало призвести до ліквідації монархії Габсбургів. Однак, на його думку, збереження цієї монархії було необхідним для малих народів Центрально-Східної Європи, які стояли перед перспективою посилення гегемонії Росії — «*всесвітньої монархії*, тобто безкінечного й небаченого зла, безмежного й несяжного нещастя». Палацький пояснював, що ці його міркування не означають ворожості до росіян як народу: «Навпаки, — писав він,

— із задоволенням і симпатією я спостерігаю кож- /288/ ний крок цієї великої нації, який вона робить на шляху цивілізації в межах власних природних кордонів». Проте, незалежно від його любові до власної нації і не меншої «поваги до блага людства», він відкидав «саму можливість всесвітньої російської монархії ... не тому, що ця монархія була б російською, а тому, що вона була б всесвітньою»².

По-друге, Палацький вважав, що Німецька республіка є недосяжною метою, а якщо її й вдасться створити, вона буде надзвичайно нестабільним формуванням. У будь-якому випадку, якими б не були наміри німців, він виступав проти встановлення республіканської форми правління на землях Габсбургів: «Уявіть собі Австрійську імперію, розділену на різні республіки, одні великі за розмірами, інші невеликі, — яка чудова основа для всесвітньої російської монархії!»³

Втім, як ми вже згадували, усе це були другорядні міркування. Першою і головною причиною, через яку Палацький відмовлявся брати участь у роботі франкфуртського Комітету, був його підхід до вирішення національних проблем, іншими словами — його погляди в національному питанні. Дивлячись в минуле, на історію взаємин між Богемією і Німецькою (Священною Римською) імперією, Палацький наголошував на тому, що існують значні, вирішальні відмінності між династичними зв'язками та взаєминами правителів цих країн, з одного боку, і правами та обов'язками підлеглих їм націй — з іншого. Права та обов'язки націй, на його думку, не мали неодмінно збігатися з політичними прагненнями і діями правителів. «Я, — писав він, — чех слов'янської крові, і все, що у мене є, і все, що я можу зробити

— скільки б цього не було, — я назавжди присвятив служінню своїй нації. Ця нація є малою, це правда, /289/ але зі споконвічних часів вона була нацією як такою і спиралася на власні сили. Її правителі з найдавніших часів були членами союзу німецьких князів, але вона ніколи не вважала себе належною до німецької нації, і ніколи протягом століть ніхто інший не вважав її за таку... Повне з'єднання чеських земель з Німецьким рейхом розглядалося і повинно розглядатися як злука між правителями, а не між націями. Проте, якщо будь-хто закликає до того, щоб, крім існуючої досі злуки між князями, чеська нація зараз ще й об'єдналася з німецькою — що є зовсім новим гаслом, позбавленим будь-якого історичного чи юридичного обґрунтування, — я особисто не вважаю цей заклик достатньо виправданим, щоб приєднатися до нього, доти, доки я не отримаю чіткий і недвозначний наказ виборців зробити це»⁴.

Права націй, вів далі Палацький, «насправді є правами Природи. Жодна нація на землі не має права вимагати від своїх сусідів, щоб вони жертвували собою задля її вигоди, жодна нація не повинна зрікатися себе чи приносити себе в жертву для блага її сусідів. Природа не знає ані панівних, ані пригноблених націй». Кожна держава, яка складається з різних націй, додавав він, може бути стабільною тільки за умови, що вона гарантує і забезпечує їм рівність⁵.

Подальший розвиток цих ідей знаходимо в «Маніфесті Першого слов'янського конгресу» до «націй Європи». На відміну від слов'ян, які завжди віддавали більшу перевагу свободі, ніж завоюванням і пануванню, наголошувалося в «Маніфесті», романські й германські нації у минулі століття стверджували незалежність своїх держав головним чином «силою меча», одночасно пригноблюючи власний народ. Слов'яни стали жертвою експансії романських і германських народів, але з приходом нової ери свободи /290/ вони також мають право на власні вимоги. Конгрес схвально поставився до соціально-політичних змін, що відбувалися тоді в країнах Європи, і проголосив: «Ми, слов'яни, заперечуємо і ставимося з відразою до всякого панування, яке ґрунтується на силі та беззаконні; ми не визнаємо жодних привілеїв і виключних прав, а також жодних політичних відмінностей між класами; ми вимагаємо беззастережної рівності усіх перед законом, однакової міри прав і обов'язків для всіх. Там, де серед мільйонів народжується хоча б один раб, не існує справжньої свободи. Так, *свобода, рівність і братерство* для всіх, хто живе в державі, — ось наше гасло сьогодні, як і тисячу років тому»⁶.

Одночасно, виступаючи на захист прав особистості, конгрес вимагав відповідних прав для націй: «*Нація*, з усією сумою її духовних потреб та інтересів, є не менш священною для нас, ніж забезпечення природних прав людини»⁷. Автори «Маніфесту» розуміли, що глибокі відмінності між націями визначалися відповідними історичними причинами, проте вони наполягали на тому, що «можливості розвитку цих інших [яким пощастило менше. — *Авт.*] націй ні в якому разі не обмежені. Сама по собі Природа не визначає відмінностей між націями в тому дусі, що нібито одні були шляхетними, а інші — низького походження; вона не призначає одну націю панувати над іншими і не обирає жодну націю служити іншій інструментом для досягнення якоїсь мети. Рівне право на частину всіх найшляхетніших ознак людства — це божественний закон, котрий ніхто не може безкарно порушувати»⁸.

Очевидно, що саме в ідеях Гердера і Русо Палацький знаходив історичне й філософське обґрунтування програми визволення народів, чії права не /291/ визнавалися німецькими, польськими чи угорськими націоналістами. Останні виступали на захист прав передусім «історичних» або «політичних» націй проти абсолютизму та іноземного панування, але головним критерієм визначення таких націй вони вважали наявність *політичної* історії. Іншими словами, нація вважалася нацією тільки в тому випадку, коли вона мала власну історію як незалежна держава, відносно розвинену соціальну структуру (що передбачало наявність вищих і середніх класів), культуру з вищою освітою і високорозвиненою літературною мовою, а також могла похвалитися значною територією і численним населенням. У цьому варіанті селянство, яке розмовляло народними діалектами, могло просуватися до вищого рівня цивілізації, лише опановуючи грамоту за допомогою однієї з вже існуючих розвинених мов, ототожнюючи себе з однією з цих «політичних» націй, а не створюючи нові нації на основі сільських діалектів чи віддалених і туманних історичних легенд.

Безпосередньо протиставляючись політичним прагненням і культурним амбіціям поляків, німців і угорців, націоналізм «відсталих» народів, які сформували власні культурницькі рухи до 1848 р., досягнув у цей період політичного рівня, і з цього моменту ставав дедалі потужнішою силою в Центральній і Східній Європі. Націоналісти «нової хвилі» також були незадоволені результатами «весни народів», проте подальший розвиток нових національних рухів вирішальною мірою завдячував одному з головних революційних зрушень 1848 р. — звільненню селянства, скасуванню кріпацтва. Втягнення селянства в «суспільство», від якого воно було ізольоване віками, створило необхідні передумови для трансформації «культурницьких» чи «наукових» націо-/291/нальних прагнень інтелігенції у справу всього народу. Націоналістичні революції епохи першої світової війни, які призвели до створення ряду нових суверенних держав, були в певному сенсі заключним актом процесів, започаткованих у 1848 р., і культурного розвитку, який починався ще раніше — наприкінці XVII — поч. XIX століття.

Оскільки більшість з «нових» народів культурно, політично і соціально були менш розвиненими, ніж такі «історичні» нації, як поляки чи німці, їхньою першорядною турботою стало утвердження того, що останні вже мали літературну мову. Історично склалося так, що саме після 1848 р. мова як елемент культури (у широкому розумінні цього поняття) стала визначальним чинником у націотворенні. Отже, якщо польські борці за свободу боролися проти своїх поневолювачів військовими, політичними і дипломатичними засобами, то філологи «неісторичних» націй розхитували пануючий устрій шляхом творення нових літературних мов. Не так давно вчені справедливо стали характеризувати цих людей «мовними стратегами», «мовними маніпуляторами» і навіть «філологічними бунтівниками»⁹. Останній епітет є найвлучнішим, оскільки одержимість діалектами (до речі, не менша, ніж одержимість діалектикою) роздмухувала те «полум'я в думках людей», про яке писав Джеймс Білінгтон у своїй книзі (див. посилання 1 у цьому розділі). Ми можемо також назвати їх революціонерами-лінгвістами, оскільки їхні теорії (і породжена ними практика) поставили під сумнів, якщо не підірвали відверто тогочасні релігійні, політичні й економічні системи ієрархії і розподілу. «Публікація сербських пісень», — писав Пітер Берк про сербського націоналіста-культурника Вука Караджича (1787 — 1864), — була актом політичного /292/ значення. Караджич, який вважав писемність найвеличнішим людським досягненням, став також автором сербської граматики й орфографії і склав словник сербської мови¹⁰. «Відкриття народної культури», — писав Берк, — було тісно пов'язане з підйомом націоналізму. <...> Є певна іронія в тому, що ідея «нації» прийшла від інтелектуалів і була нав'язана «народові», з яким вони хотіли себе ототожнювати. У 1800 р. свідомість ремісників і селян скоріше була регіональною, ніж національною»¹¹. (Берк писав «нав'язувати», очевидно, маючи на увазі те, що інтелектуали прагнули примусу. Проте зрозуміло, що Гердер, Караджич або Палацький самі були критиками панівних на той час режимів і не мали засобів «нав'язувати» будь-що будь-кому).

Нові історичні ідеї, на зразок тих, що були запропоновані Палацьким, виконували таку саму політичну функцію. Славнозвісний афоризм Палацького: «Ми були тут до Австрії — ми будемо тут після Австрії», — був революційним закликком. Саме в цьому розумінні ми можемо говорити не тільки про лінгвістичну, але й про історичну свідомість як націотворчі фактори і, відповідно, — називати Палацького «батьком чеської нації»¹².

Що Палацький справді зробив, точніше, допоміг зробити — це перетворити етнічну групу на нову національну спільноту. Якщо нації — це «уявлені спільноти», які визначаються «способом самоуявлення» (Б. Андерсон)¹³, а націоналізм «винаходить нації там, де вони не існують» (Е. Гелнер), тоді такі постаті, як Палацький, є історично важливими не тільки як мислителі, але і як практики. В цьому випадку досить важко відокремити інтелектуальну історію (історію ідей) від соціальної чи політичної (тобто історії «об'єктивно» існуючих /293/ груп). Особливо це стосується початкових етапів розвитку модерних націй, коли саме інтелектуальна історія була історією національних рухів, тобто процесу націотворення.

На підтримку цієї думки звернімося до праці сучасного чеського історика Мирослава Гроха, який запропонував періодизацію розвитку національних рухів, умовно поділивши її на три стадії. Перша стадія — «наукова», це період «наукового зацікавлення» невеликої кількості вчених в аргументах, які підтвердили б ідею, що певна етнічна група є окремою спільнотою з погляду етнографії, філології, історії тощо. Друга стадія — «культурницька», починається тоді, коли ця група починає функціонувати в таких сферах, як освіта, преса і книговидавництво, театр тощо, поступово поширюючи почуття національної свідомості серед ширшого загалу. Третя, заключна стадія — «політична»; в цей період уже широкі маси втягуються в діяльність політичних партій, у вибори тощо¹⁵.

Отже, на першій стадії вузьке коло інтелігентів — фахівців у галузях мовознавства, історії і фольклору — виконує надзвичайно важливу функцію *визначення* поняття національного і цим робить перший крок на шляху трансформації цього поняття в нове — у націю. Інший дослідник, В. Дж. Ергайль, також виділяє окремі етапи розвитку національних рухів, але в іншому контексті: «Визначення поняття, розвиток поняття,

створення допоміжних організацій, мобілізація народу». Перші з цих двох фаз відповідають «науковій» стадії М. Гроха, третя й четверта — культурній і політичній фазам в його класифікації¹⁶.

Віддаючи належне наведеним концепціям, які дають нам зручне знаряддя для ідентифікації націо-/294/нальних рухів у певних конкретних історичних періодах, зробимо одне, гадається, вельми важливе зауваження: всі види діяльності, виокремлені Ергайлем і Грохом в особливі стадії чи фази, фактично діяли протягом усього періоду формування нації й державотворення. Особливо наочно це простежується на прикладі теорії «модернізації». Деякі прихильники цієї теорії розуміють модернізацію як процес, який призводить до зростання політичної «рівності», нарощування «потенціалу» й підсилення «диференціації», що досягається шляхом подолання криз ідентичності, легітимності, співіснування, взаємодії і розподілу матеріальних благ¹⁷. Загальноприйнятою думкою серед прихильників теорії «модернізації» є те, що саме держави — це суб'єкти процесу розвитку і що недержавні (етнічні) нації можуть або підтримувати започатковані цими державами ініціативи, або перешкоджати їм. Утім, цей варіант не є абсолютним: в ХІХ ст. саме націоналізм поляків, які не мали держави, був модернізуючою силою, у той час як Росія, Австрія чи Прусія/Німеччина (між якими була поділена Польща) в кращому разі були «додатковими» суб'єктами модернізації, а частіше за все взагалі стримували її¹⁸. Напевне, те ж саме можна сказати й про чеський та словенський націоналізм та їхню боротьбу проти Відня або про фінський чи латвійський націоналізм з їхньою боротьбою проти Петербурга. (Не забудемо і про німецький націоналізм та його конфлікт з урядами 38 німецьких держав).

Націоналістичні рухи вже в своїй основі мали власні рецепти подолання кризи ідентичності й легітимності: вони пропонували створення нової держави, що відповідала б інтересам нації, від імені якої вони виступали. Проте їхня програма не обме-/295/жувалась цим: вони мали власні погляди також на форму державного управління (тобто на соціальнополітичну взаємодію й співіснування класів) і, як правило, визначалися в галузі основних соціально-економічних проблем (розподіл видів діяльності й матеріальних благ).

Це повертає нас до питання про Ліста й економічний націоналізм. Націотворення, або державотворення, було багатоаспектним процесом. Сюди входило і створення літературної мови (яка в багатьох випадках ґрунтувалась на селянському діалекті або групі діалектів), відтворення історичного минулого, побудова мережі та ієрархії освітніх та інших культурних установ, формування політичних партій, налагодження системи державних (центральної і місцевих) органів тощо. Не менш важливою, змістовною рисою цього процесу було формування нації в економічній сфері. Економічний розвиток означав дещо більше, ніж імпорт промислової техніки чи висококваліфікованої робочої сили та інтелекту з розвинених країн. У повній відповідності до поглядів Ліста щодо ролі ідей, науки і освіти, індустріальні «новачки» протягом ХІХ ст. створювали систему технічної освіти. Як вважає Девід Ландес, це було набагато перспективніше, ніж «перекачування» індустріальних навичок з-за кордону, що практикувалося на початку промислової ери. Першими створили політехнічні школи французи, але досить швидко їх почали копіювати в Австрії, Прусії, Бельгії, Нідерландах, Росії та Швеції. Як пише Ландес, саме «німецька система зрештою показала себе сильнішою й ефективнішою у вихованні талантів для промисловості, частково тому, що німецьке підприємництво приділяло більше уваги технічним школам, а також завдяки тому, що німецькі уряди, /296/ особливо пруський, були переконаними у важливості освіти для національної економіки і підтримували її більш щедро. Краще ніж будь-хто, німці зрозуміли важливість систематичного навчання для подолання перешкод відсталості. Вони зібрали свій урожай у другій половині століття, коли технологія стала менш емпіричною і на передній план вийшли ті галузі промисловості, які безпосередньо ґрунтувалися на прикладній науці»¹⁹.

Етнічний націоналізм у країнах Східної Європи спритно адаптував до своїх потреб найважливіші з формул Ліста, що стосувалися економічної модернізації як складової національного визволення (це ще раз підтверджує думку Карлтона Дж. Гейза про те, що пром слова революція сама по собі не була ані націоналістичною, ані інтернаціоналістською). Східноєвропейські націоналісти не переймалися тим, що Лист, мабуть, не визнає би їхнього права на здійснення його програми, оскільки він вважав здатними на це тільки ті народи, які були численними, займали велику територію й перебували на досить високому рівні культурного та соціального розвитку. З'ясувалося, що програма Ліста може бути придатною для будь-якої нації, незалежно від того, яким критерієм чи вимогам даної програми ця нація відповідає. Іншими словами, це був, так би мовити, *фундаторський* націоналізм. І справді, у Ліста з'явилися послідовники та наслідувачі не тільки в Німеччині, але й в Угорщині, Ірландії, Каталонії, Болгарії, Італії, Індії, Японії й Росії. В докладній праці Рудольфа Яворського, присвяченій економічному змістові націоналістичної теорії й практики, зауважується, що серед тих націй Східної і Центральної Європи, які не мали власної державності, відбулася «ідеологізація економічних взаємин», яка /297/ поширилася навіть на такі сфери, як землеволодіння або діяльність кооперативних ощадних кас чи об'єднань споживачів. «Тактика національного бойкоту й національні організації взаємодопомоги, — зауважує Яворський, — в

багатонаціональних економічних системах виконували такі ж функції, як протекціоністські митні бар'єри в самостійних національних державах»²⁰.

Не варто переповідати історію націоналізму в Європі — для цього довелося б писати окрему книгу. Достатньо буде зауважити, що поразка націоналізму в 1848 р. була тимчасовою. Протягом наступних двох десятиліть Італія та Німеччина завершили національне об'єднання, хоча і не в рамках тих кордонів, про які мріяли націоналісти цих країн. У 1867 р. Угорщина стала практично незалежною у внутрішніх справах, формально залишаючись в складі імперії Габсбургів. Після 1867 р. поляки створили «державу в державі», отримавши досить широку автономію в Галичині й маючи відчутний вплив у Відні. Одночасно набирали силу національні рухи «неісторичних народів». Із занепадом Отаманської імперії балканські народи один за одним здобували незалежність: напередодні першої світової війни суверенними державами стали Греція, Сербія, Албанія, Чорногорія, Болгарія та Румунія. На початку 1830-х років династична держава, імперія Романових, додала до своїх попередніх основоположних принципів — самодержавство і православ'я, ще один — «народність». Це була вимушена данина самодержавства новим віянням — ідеї нації, але взаємини держави й російської нації (чи суспільства) в Росії залишалися ускладненими й конфліктними до самого кінця царизму у 1917 р. (див. розділ 13). Що ж до інших народів Російської імперії, то непримиренні-/298/ми противниками її панування залишалися поляки, і, доки тривало ХІХ століття, до них приєдналися фіни, латиші, вірмени, литовці, євреї, українці, естонці, татари й грузини — і всі вони вимагали визнання свого права на існування як окремі культурні й політичні спільноти. Вони не ставили питання про відокремлення від Росії (поляки тут були винятком), але виступали проти дискримінації й вимагали поваги до їхніх національних почуттів, культури та релігії.

Обсяг книги не дозволяє нам окремо зосередитися на економічних програмах щойно згаданих національних рухів та з'ясувати питання про їхню «спорідненість» з ідеями Ліста. Наведемо лише декілька прикладів, які стануть ілюстрацією того, наскільки його програма розбудови нації й держави була поширеною серед націоналістів різних країн.

Перше іноземне видання «Національної системи» Ліста з'явилося ще за його життя — в Угорщині, у 1843 р. (У 1850-і роки ця книга двічі видавалася французькою мовою в перекладі Анрі Рішло, а також була перекладена англійською Дж. Е. Метайлом і опублікована в Америці)²¹. Видатний революційний діяч Угорщини Лайош Кошут вважав себе учнем Ліста²². Те ж можна сказати про графа Шечені, «угорського Ліста», який доводив, що економічна модернізація є найважливішим фактором формування новітньої угорської нації. Після угоди з імператором 1867 р. (так званий «угорський компроміс»), внаслідок якої Угорщина стала незалежною у внутрішніх справах, офіційний Будапешт розгорнув політику всеосяжної етнічної асиміляції інших народів країни (зокрема словаків, русинів, сербів, румунів та ін., які не вважали себе частиною угорської нації), комбінуючи економічні засоби й специфічну політику в галузі культури й освіти. Зау-/299/важимо, що ця «модернізація» Угорщини здійснювалася бюрократичним режимом, який скорше представляв інтереси великих землевласників, ніж лістівської інтелігенції та буржуазії. Це обумовило характер і спрямованість змін, які в результаті не призвели до політичної й соціальної модернізації, що відповідала б економічному прогресові Угорщини»²³.

Сучасні угорські дослідники економічної історії Іван Т. Беренд та Дьйордь Ранкі стверджують, що економічні питання (наприклад, боротьба за введення в Угорщині окремої, незалежної від Австрії, митної системи) були знаряддям у руках правлячої аристократії у вирішенні політичних проблем. На думку цих авторів, «поверховість економічної літератури, присвяченої цьому предметові, й нехтування економічними аспектами проблеми у випадках, коли досягався політичний компроміс», є найкращим свідченням того, що справжні причини «прагнення Угорщини до встановлення незалежної митної зони мали політичний і націоналістичний характер». Далі вони пишуть: «В Угорщині, як і в Німеччині, ідея індустріалізації від самого початку пов'язувалась з теоріями Георга [sic!] Фрідріха Ліста. Інакше кажучи, націоналістичні концепції завжди прикривалися машкарою економічних гасел»²⁴.

У Румунії, яка значною мірою відрізнялась від Угорщини, ідея щодо визначальної ролі держави у захисті економічних інтересів нації також знайшла своїх послідовників і прихильників. У 1887 р. тут було прийнято протекціоністський закон, цілком у дусі Ліста, цього ж року видали «Національну систему» румунською мовою. Досить цікавою можна вважати й ту обставину, що провідні румунські послідовники Ліста походили з Трансільванії — регіону, який належав тоді Угорщині²⁵. /300/

В іншому кінці Європи, в Каталонії, націоналісти-«культурники» й представники ділових кіл утворили щось на зразок альянсу. Разом вони намагалися «скомбінувати практичні міркування й потреби моменту в єдиній доктрині, яка б зробила протекціонізм спільним знаменником політичних прагнень усіх класів». Звертаючи на це увагу, сучасний дослідник П'єр Вілар підкреслює, що лідери каталонського руху не були оригінальними: «Вони цитували Кері, який обмінювався довгими листами з Гвелом, оскільки Кері полюбляв

згадувати Іспанію як приклад жертви англійського фрітредерства. Вони щиро захоплювалися Лістом, чий вплив на німецький націоналізм, містичний та «історичний» і одночасно — індустріалістський, в багатьох пунктах нагадував той зв'язок, що існував між протекціонізмом та інтелігентським рухом у Каталонії»²⁶.

Спочатку, вважає Вілар, у період приблизно між 1820 і 1885 рр., «лідери каталонської промисловості, захопивши недорозвинений іспанський ринок і роблячи спроби захистити його, безуспішно намагалися очолювати не стільки каталонську державу, скільки саме *іспанську націю*». Коли вони говорили про «національний ринок», «національну промисловість» або «національне виробництво», вони мали на увазі «іспанське», а не «каталонське». Вілар вважає, що тільки тому, що їй не вдалося утримати «державний апарат» та ототожнити через нього свої інтереси з інтересами «всієї Іспанії», каталонська промислова буржуазія обрала саме Каталонію базою для своїх «національних» класових інтересів»²⁷.

Для нас не має великого значення правомірність фактів і аргументів, наведених Віларом. Для наших міркувань важливо не те, чи мав каталонський націоналізм підтримку місцевої буржуазії, а те, що він /301/ уже існував *до того*, як ця буржуазія зацікавилася ним, і був представлений передусім інтелігенцією. Якщо б не існував цей націоналізм інтелігенції, з його вже виробленими культурними, мовними та історичними критеріями, навряд чи промисловці та банкіри Барселони спромоглися б «винайти» для своїх потреб каталонський націоналізм і націю. У різні періоди XIX ст. інтереси місцевого бізнесу в Манчестері, Ліоні, Мілані чи Гамбурзі нерідко ігнорувалися правлячими колами Лондона, Парижа, Рима чи Берліна, але це не стало підставою для виникнення антианглійських, антинімецьких (і так далі) настроїв і приводом для того, щоб цитувати Ліста на захист місцевих інтересів.

Таким же чином ірландські націоналісти — а не буржуазія Дубліна — стали на антибританські позиції. Надихаючим прикладом для їхнього лідера Артура Гріфіта у боротьбі проти Англії стала тактика видатного угорського політика Франціса Деака, якому вдалося в 1867 р. відновити угорську конституцію шляхом вдалого застосування тактики парламентського бойкоту. Але в Гріфіта було ще одне джерело натхнення: «Це був великий німецький апостол протекціонізму Фрідріх Ліст». Його «Національна система» стала для Гріфіта, — як пише Ф. С. Л. Лайонз, — «євангелієм», книгою, яку він нібито сам написав і читачем якої мав стати кожний ірландець»²⁸. Лайонз вважає, що доктрина Ліста так вплинула на Гріфіта саме тому, що «бісмарківську Німеччину можна було вважати пам'ятником його [Ліста] ідеям; інакше кажучи, протекціонізм був не лише прекрасною мрією, але міг бути й був дійсністю <...> Можливо, ще важливішою була впевненість Ліста в тому, що протекціоністський тариф є не менш вирішальним фактором розвитку націона- /302/ лізму, ніж мова, література або історія країни. Фактично, Гріфіт прийняв визначення нації Ліста як своє власне»²⁹.

Гріфіта не турбувало, що це визначення має на увазі такі умови, як велика територія і численне населення (цим вимогам Ірландія, зрозуміло, не відповідала). Найважливішим моментом у доктрині Ліста Гріфіт вважав ідею про те, що основою для незалежності нації має стати власна промисловість. Це розходилося із найпоширенішою в Ірландії думкою, згідно з якою ірландське питання пов'язувалось переважно з земельною реформою: «Немає необхідності в тому ... щоб приділяти увагу нашій промисловій зброї, оскільки цілком достатньо зброї сільськогосподарської». У книзі «Відродження Угорщини» (1918) Гріфіт писав з цього приводу: «Разом з Лістом я відповідаю: нація не може розвивати власну цивілізацію, добробут і соціальний прогрес шляхом обміну сільськогосподарської продукції на промислову таким же чином, як вона могла б це робити, розвиваючи власну промислову могутність. Суто аграрна нація ніколи не буде здатною розвивати внутрішню або зовнішню торгівлю з її внутрішніми засобами сполучення та судноплавства, збільшувати чисельність населення пропорційно до його рівня добробуту або досягнути справжнього прогресу у моральному, інтелектуальному, соціальному й політичному розвитку, вона ніколи не стане значною політичною силою і не вийде на такий рівень, щоб впливати на розвиток і прогрес менш розвинених націй та створювати власні колонії»³⁰.

Ці слова ірландського націоналіста були написані вже у цьому столітті. Але ми бачили, як у 1848 р. чеський націоналіст Франтішек Палацький на запитання щодо головної політичної проблеми: «Револю- /303/ ція, монархія чи республіка?» — відповів однозначно: «Чехія!» В 1918 р., коли була опублікована книга Гріфіта, а нація Палацького утворила незалежну державу, каталонський націоналіст Камбо, виголошуючи промову в мадридському парламенті, повторив питання, які там дебатувались, і дав відповідь на них: «Монархія? Республіка? Каталонія!»³¹

Проте націоналізм не обмежувався відповіддю на запитання щодо форми правління. Коли Маркс сформулював, на його думку, *головне питання епохи* — комунізм чи капіталізм? — націоналісти відгукнулися на перший погляд різноманітними, а по суті однаковими відповідями: «Польща!», «Ірландія!», «Сербія!», «Індія!»... Це не означало, що вони не визнають проблем, які підняв соціалізм, — вони лише

показали, що їхнє ставлення до питання «капіталізм чи соціалізм?» залежить від того, яка з цих систем найкраще відповідатиме потребам їхньої нації за наявних обставин.

* * *

Націоналізм був багатоаспектним історичним явищем, він не обмежувався рамками культурницької програми чи руху або суто політичними питаннями. Він також не зводився лише до програми економічного розвитку, незалежно від того, де він з'являвся — чи то в політично незалежних державах (як, наприклад, в Італії після її об'єднання), чи серед тих народів, які ще не досягли політичної незалежності. Націоналізм мав справу з усіма згаданими проблемами. Його прихильники одночасно змагалися за політичну незалежність, збереження й розвиток окремої культурної ідентичності їхніх народів і за економічний розвиток нації. По суті, націоналізм був /304/ програмою й рухом за створення нових типів *спільнот* — націй.

Це повертає нас до вже згадуваної дефініції Ернеста Гелнера, який вважав, що націоналізм «винаходить нації там, де вони раніше не існували». (Треба, однак, зауважити, що твердження Гелнера часто виглядають дещо «максималістськими», що зовсім не відповідає природі їхнього автора. Наприклад, в «Націях і націоналізмі» він повторює, що саме «націоналізм породжує нації, й іншого шляху немає», але вчасно додає, що для цього «націоналізм використовує попередньо існуючі, історично успадковані культури або культурні надбання», а нації, які він називає «новоутвореннями», фактично використовують як «сировину для свого формування культурну, історичну та іншу спадщину донаціоналістичного світу») ³². Подібна думка, хоча й дещо в стриманіших термінах, висловлена Бенедиктом Андерсоном, який вважає, що суть поняття «нація» найкраще можна розуміти, якщо дивитися на неї як «на уявлену політичну спільноту — уявлену і у вузькому, і в широкому розумінні її суті». На його думку, ці спільноти (що містять у собі всі спільноти, які виходять за межі «спокопвічних селищ») розрізняються «не тим, справжні вони чи ні, а саме способами самоуявлення» ³³.

Але, якщо погодитися з цим, великого значення набуває питання: *чим саме* вважає себе нація; інакше кажучи, найважливіше полягає в *змісті образу* нації. Стає важливим, чи містить цей образ такі риси, як миролюбство чи войовничість, природна демократичність чи авторитарність, схильність до економічних нововведень чи до традиційного аграрного укладу, відкритість чи тяжіння до расових критеріїв (і відповідну закритість) тощо. Якщо Сьюел правий, /305/ визначаючи ідеологію як «невід'ємну складову соціального устрою», то одним з вирішальних моментів існування нації стає необхідність у тому, щоб особистості (принаймні певна їх кількість), з яких складається ця нація, були свідомими власної національної ідентичності, яка ґрунтується на історії, расових критеріях, політичних цінностях, мові тощо. Вони також повинні мати здатність до того, щоб досягнути місце їхньої нації в світі, її економічні, політичні та інші інтереси й потреби, її «місію» тощо.

Це розуміння суті нації нагадує Марксову концепцію пролетаріату. В «Маніфесті Комуністичної партії» він писав, що пролетаріат стає класом тоді, коли розвине власну класову свідомість, тобто політичний і економічний світогляд, відповідні організаційні принципи тощо. Як вважає Ліхтгайм, саме концепція єдності теорії й практики, а також визнання «конструктивної ролі свідомої діяльності» утворює «серцевину» марксистської доктрини ³⁵.

Застосовуючи цю схему щодо історії націоналізму і націй, ми можемо сказати, що завдяки унікальному збігові обставин німці, поляки, чехи та інші народи відіграли в розвиткові націоналізму таку ж роль, яку Маркс відводив пролетаріатові в реалізації його «філософської системи». Нова ідея націоналізму спочатку знайшла матеріальну силу для самоздійснення в поляках, відповідно, вони побачили в ній підтвердження своїх прагнень і вимог, які не зводилися лише до відновлення *status quo*: йшлося про те, що поляки мають право на незалежність не лише тому, що вони були незалежними у минулому. (Місто Венеція й сотні німецьких держав також мали подібну історію, але, втративши незалежність майже одночасно з поляками, не вижили як національно /306/ незалежні спільноти і не започаткували відповідних рухів). Отже, не помиляючись, можна стверджувати, що польський досвід являє оригінальний приклад того, як досягається єдність теорії і практики — саме те, з чим не дуже пощастило марксизмові, оскільки до кінця ХХ ст. пролетаріат так і не став тим всесвітнім і провідним класом, яким його бачив у майбутньому Маркс. Слідом за Польщею, її досвід самостійно відтворили інші нації, кожна з власними особливостями, залежно від специфічних обставин розвитку (включаючи специфічні риси їхнього націоналізму, з огляду на те, що він означав для німців, чехів, угорців і так далі).

Підведемо підсумки. Появу політичного націоналізму в Німеччині спричинили різноманітні фактори. Серед них згадаємо гостре незадоволення французьким культурним і політичним пануванням і, відповідно, — почуття приниження. Не менш важливим було розуміння того, що політична роздрібленість Німеччини

робить німецький народ слабким і малоповажним членом товариства націй (це розуміння прийшло саме тоді, коли етнічну спільноту стали розглядати як вищу за існуючі форми політичної організації). До цього часу «донаціоналістичний» німець не вбачав нічого неприємного в тому факті, що управління Кенігсбергом, Ройтлінгеном чи Любеком здійснюється не з одного центру.

Велику роль у руйнуванні старого порядку, за якого існували сотні німецьких держав, відіграли наполеонівські війни. Значною мірою вплинула на Німеччину промислова революція. Як ми побачили, проблеми промислової революції й економічного розвитку в цілому сприяли виникненню широкого спектра поглядів серед німецьких націоналістичних мислителів. Немає сумнівів у тому, що надавалося /307/ великого значення, хто саме — Адам Мюлер, Фіхте чи Ліст — успішно утвердить своє націоналістичне бачення промислового розвитку та вплине на розуміння суті німецького питання.

Поступово ідеї Гердера, Берка, Русо і Ліста, а також їхніх учнів завоювали прихильників у багатьох країнах Європи, — характерно, що спочатку в Німеччині й Польщі, а згодом на землях Австрійської імперії й на Балканах. Під впливом цих ідей щодалі більша кількість людей піддавала сумніву існуючий старий порядок, оскільки за нього не існувало питання про права націй.

З часом принцип націоналізму, згідно з яким етнічна нація є «спільнотою, яка робить легітимною державу», набув не тільки політичного змісту, але став також організуючим принципом науки³⁶. Чеський історик Франтішек Граус блискуче завершив ту революцію в мовознавстві та історичній науці, з якою пов'язується ім'я Гердера. Граус показав, що ця революція в науці кінця XVIII ст. призвела, крім іншого, до «винаходу» саме «німецької» історії, «німецького» права, «німецького» фольклору тощо. Досвід Німеччини швидко був відтворений її східними сусідами, які у свою чергу винайшли (або «відкрили») відповідні «слов'янські» еквіваленти. Зрозуміло, що все це також призвело до глибоких і далекосяжних наслідків³⁷.

Утім, важливо пам'ятати про часи, коли ці наслідки були не більш як умоглядним припущенням, коли саму Німеччину й німецьку історію ще треба було створити. Як писав Джеймс Дж. Шіган: «Що ж таке історія Німеччини у вісімнадцятому столітті? Це історія тих територій і станових інституцій, які оформляли і наповнювали змістом життя людей. Це історія культурного багатства й політичного роз-/308/майття, соціального подібнення й економічної ізоляції. Це також історія перших, слабких зрушень до національного об'єднання, початкового руху до створення німецької культури й суспільства. Проте, відтворюючи історію цього руху, ми не повинні змішувати прагнення зі звершеннями і вважати реальністю існування якоїсь фіктивної одиниці під назвою *Німеччина*. Це приховало б від нас один з центральних фактів епохи: як окремих, оригінальних процесів німецька історія тоді ще не почалася»³⁸.

Поступово націоналізм (світогляд спочатку новаторський і досить контроверсійний) став, за словами Ісаї Берліна «настільки поширеним, настільки звичним, що уявити собі світ без його впливу можна лише свідомим інтелектуальним зусиллям»³⁹. Ще до Берліна подібне зауваження зробив Карлтон Дж. Гейз: «Націоналізм став настільки звичним способом думки й дії ... сучасного світу, що більшість людей вважають його чимсь цілком само собою зрозумілим... Вони вважають його найприроднішим у всесвіті явищем, яке існувало завжди»⁴⁰.

Цей надзвичайний і непередбачений триумф націоналістичної ідеології (на що більше може претендувати ідеологія, чий положення стали загальноновизнаними аксіомами?) залишив поза нашою історичною свідомістю той факт, що націоналізм колись був системою ідей, котрі належали конкретним людям, авторство яких досить легко впізнати. Хіба можемо ми забути про них тільки тому, що їхні новаторські ідеї одного дня стали здаватися самоочевидними і «природними» для всіх? /309/

Примітки

¹ Arnošt Klima. The Bourgeois Revolution of 1848 — 1849 in Central Europe // Revolution in History, ed. Roy Porter and Mikulas Teich. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — pp. 74 — 100. У цій праці революційні події розглядаються в контексті прагнень і дій певних соціальних верств і класів (пролетаріату, ліберальної й радикальної буржуазії, селянства). Кліма вважає, що національне питання відволікало від класової боротьби, але визнає, що воно було «одним з головних питань революції»: «Ані ліберальна, ані радикальна буржуазія не були здатні вирішити його» (Там само, с. 86). Зауважимо, що Арношт Кліма не вказав, як «пролетаріат» вирішував би цю проблему. Мени ідеологізовані версії див.: Leonard Krieger. Nationalism and the Nation-State System, 1789 — 1870 // Chapters in Western Civilization, ed. the Contemporary Civilization Staff of Columbia College, Columbia University. — New York: Columbia University Press, 1962. — 3d ed., — Vol. 2. — pp. 103 — 139; Otto Pflanze. Nationalism in Europe, 1848 — 1871 // Review of Politics 23. №2 (April 1966). — pp. 129 — 143.

- ² Letter sent by Frantisek Palacky to Frankfurt // Slavonic and East European Review 26. — №67 (April, 1948. — p. 305.
- ³ Там само. — С. 308.
- ⁴ Там само. — С. 304.
- ⁵ Там само. — С. 306.
- ⁶ Manifesto of the First Slavonic Congress to the Nations of Europe // Slavonic and East European Review 26. — №67 (April 1948). — p. 310.
- ⁷ Там само. — С. 310.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Brian Weinstein. Language Strategists: Redefining Political Frontiers on the Basis of linguistic Choices // World Politics 31. (April 1979). — №3. — pp. 345 — 364; Hugh Seton-Watson Nations and States. — pp. 429 — 433; Benedict Anderson. Imagined Communities. — p. 81. *Читач, який вважає, що наш виклад, з його наголосом на зв'язку між лінгвістичними і політичними складовими націоналізму, занадто обмежений європейським чи та суто «німецьким» контекстом, може звернутися до:* David D. Laitin. Linguistic Dissociation: A Strategy for Africa // The Antinomies of Independence: National Welfare and the Inter-/310/national Division of Labour. (Ed. John Gerard Ruggie. — New York: Columbia University Press, 1983. — pp. 317 — 368. *Африка кінця ХХ ст. у праці Лейтіна вражаюче нагадує Центральну і Східну Європу середини ХІХ ст. саме в контексті основних проблем розвитку націоналізму.*
- ¹⁰ Peter Burke. Popular Culture in Early Modern Europa — New York: Harper and Row, 1978. — p. 13.
- ¹¹ Там само. — С. 12.
- ¹² Józef Chlebowczyk. Świadomość historyczna jako element procesów narodotwórczych we wschodniej Europie Środkowej // Polska, czeska i słowacka świadomość historyczna ХІХ wieku. — Wrocław: Ossolineum, 1979. — ss. 9 — 24. *Про Палацького див.:* Josef F. Zacek. Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist. — The Hague and Paris: Mouton, 1970.
- ¹³ Benedict Anderson. Op. cit., — pp. 14 — 15.
- ¹⁴ Ernest Gellner. Thought and Change. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. — p. 168; *в його ж:* Nations and Nationalism. — pp. 48 — 49, 50, 55, 123 — 125 *ця думка підтверджується ще раз.*
- ¹⁵ Miroslav Hroch. Social Preconditions of National Revival in Europe in Europa A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations (tr. Ben Fowkes. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — pp. 22-24.
- ¹⁶ W. J. Argyle. Size and Scale as Factors in the Development of Nationalist Movements // Nationalist Movements (ed. Anthony D. Smith). — London: Macmillan, 1976. — pp. 31 — 33.
- ¹⁷ Raymond Grew. The Crises and Their Sequences // Crises of Political Development in Europe and the United States (ed. Raimond Grew). — Princeton: Princeton University Press, 1978. — pp. 6 — 7; Leonard Binder et al., Crises and Sequences in Political Development. — Princeton: Princeton University Press, 1971.
- ¹⁸ *Див.:* Roman Szporluk. Poland // Crises of Political Development... — pp. 383 — 416.
- ¹⁹ David Landes. The Industrial Revolutions: 1750 — 1850 // Chapters in Western Civilizations. — p. 172.
- ²⁰ Rudolf Jaworski. Nationalismus und Ökonomie als Problem der Geschichte Ostmitteleuropas im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts // Geschichte und Gesellschaft 8. — 1982. №2. — pp. 184 — 204.
- ²¹ William Otto Henderson. Op. cit., — p. 260. /311/

- ²² Там само. — С. 243.
- ²³ Andrew C. Janos. The Politics of Backwardness in Hungary 1825 — 1945. — Princeton: Princeton University Press, 1982.
- ²⁴ Ivan T. Berend and Gyorgy Ranki. Economic Factors in Nationalism: A Case Study of Hungary at the Turn of the Twentieth Century // Underdevelopment and Economic Growth: Studies in Hungarian social and Economic History (ed. Ivan T. Berend and Gyorgy Ranki). — Budapest: Akademiai Kiado, 1979. — p. 85.
- ²⁵ Pamfil Siecaru. Istoria partidelor national, taranist si national taranist — Madrid: Editura Carpatii Traian Popescu, 1963. — pp. 81 — 83. (*Я дякую Ірині Лівезеану за це посилання. — Авт.*)
- ²⁶ Pierre Vilar. Spain and Catalonia // Review 3 (Spring 1980). №4. — pp. 552 — 553.
- ²⁷ Там само. — С. 550 — 551.
- ²⁸ F. S. L. Lyons. Ireland since the Famine. — London: Collins Fontana, 1973. — pp. 251 — 251.
- ²⁹ Там само. — С. 793.
- ³⁰ Arthur Griffith. The Resurrection of Hungary. — Dublin, 1918. — p. 144. *Цит. за:* F. S. L. Lyons. Op. cit, — p. 254.
- ³¹ Pierre Vilar. Op. cit., — p. 543.
- ³² Ernest Gellner. Thought and Change. — p. 168; Nations and Nationalism. — pp. 55, 49.
- ³³ Benedict Anderson. Op. cit., — p. 14 — 15.
- ³⁴ William Henry Sewell. Op. cit, — p. 61.
- ³⁵ George Lichtheime. Op. cit., — p. 252.
- ³⁶ *Див.:* David M. Potter. The Historian's Use of Nationalism and Vice Versa // Generalizations in Historical Writings (ed. Alexander Riasanovsky and Barnes Reznik. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1963. — pp. 125 — 127.
- ³⁷ Frantisek Graus. Slavs and Germans // Eastern and Western Europe in the Middle Ages. (ed. Geoffrey Barraclough). — New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970. — pp. 15 — 42.
- ³⁸ James J. Sheehan. Op. cit., — p. 10.
- ³⁹ Isaiah Berlin. Nationalism, Past Neglect and Present // Against the Current. — p. 337.
- ⁴⁰ Carlton J. Hayes. Op. cit, — p. 289.

Частина третя

11. Маркс і Енгельс після 1848: «відкриття» нації

У 1848 р. в історії Європи стався злам, якого Маркс не тільки не передбачав, але й взагалі вважав неможливим. Події в Німеччині, Австрії, Угорщині, Польщі, Франції та Британії розгорталися в напрямку, що був прямо протилежним Марксовій уяві про спрямованість історичного розвитку, і фактично означали крах його практичної програми. Для автора «Критики Ліста» й «Маніфесту Комуністичної партії» провали революційних років і перемога капіталізму в Німеччині були не просто дрібною невдачею чи приводом для розчарування — вони означали катастрофу.

Маркс склав свою програму протягом 1840-х років. Він очікував повалення капіталістичної системи в розвинених країнах у найближчому майбутньому. Зрозуміло, що це мало трапитися до того, як буржуазія спробує захопити владу в Німеччині, — досвід життя в умовах буржуазної держави був не обов'язковий (це одна з основних ідей «Критики Ліста»). В деяких інших працях цього десятиліття (наприклад, у «Критиці Гегеля» і «Маніфесті Комуністичної партії») Маркс усе ж таки допускав можливість буржуазної революції в Німеччині. Проте, на його думку, відразу ж за нею мала відбутися пролетарська революція. Завдяки самій природі пролетарського класу ця революція повинна була стати міжнародною. Аж до кінця 1848 року, коли вже стало зрозуміло, що події розвиваються зовсім не так, як передбачалося, Маркс ще був упевненим: Німечч-**/315/**чина не стане капіталістичною. Він вперто наполягав на тому, що єдиним реальним противником комуністичної революції в Німеччині буде старий феодально-абсолютистський режим.

Саме в цьому контексті треба сприймати пізніші спроби Маркса і Енгельса переосмислити й переробити свою програму під впливом тих тенденцій, зрушень і змін, які вони не враховували в «першому варіанті» свого сценарію розвитку історичного процесу.

Після 1848 р. Маркс прожив тридцять п'ять, а Енгельс — сорок сім років. В цей час вони були головними постатями в інтелектуальному й політичному розвитку соціалізму. Крім марксизму, існували інші, досить ґрунтовні соціалістичні теорії, які мали підтримку робітничого класу та його союзників з інших верств, однак поступово саме він став найпотужнішою й найвпливовішою соціалістичною течією. Для багатьох марксизм узагалі став синонімом соціалізму і комунізму.

У 1895 р., коли помер Енгельс, тривав «золотий вік» Другого Інтернаціоналу (створеного в 1889 р.). (Перший Інтернаціонал — а точніше, Міжнародне товариство робітників — заснований за безпосереднього участю Маркса, проіснував до початку 1870-х). Соціал-демократична партія Німеччини збирала на виборах більше голосів, ніж будь-яка інша партія Німецької імперії Бісмарка. Марксизм став однією з найвпливовіших інтелектуальних і політичних течій в Центральній Європі та Росії. Здавалося, пролетаріат і марксизм крокують від перемоги до перемоги. Незважаючи на поодинокі поразки, наприклад, крах Паризької комуни у 1871 р., гадалося, що загальний хід подій — на користь соціалізму.

Втім, Маркс і Енгельс не могли не помітити, що одночасно відбувається підйом націоналізму. Об'єд-**/316/**нання Німеччини явно не відповідало марксистському сценарієві. Поява об'єднаної Італійської держави також свідчила про підсилення, а не послаблення «сил минулого». Національні рухи в Польщі, Угорщині та Ірландії можна було вважати союзниками комунізму хіба що теоретично. Що ж до підйому національних рухів чехів, хорватів, словенців, словаків, румунів та українців, не кажучи вже про сіонізм, — цьому засновники наукового комунізму не могли дати раціонального пояснення. В країнах, де пролетаріат був численним, міцним і впливовим, він, на противагу очікуванням Маркса, не поспішав перетворюватися на «всесвітній клас». Соціал-демократія Німеччини, наприклад, була саме *німецькою* соціал-демократією. Підвищення життєвого рівня, соціальні й політичні реформи (у тому числі емансипація жінок), поширення освіти й підвищення загального культурного рівня — усе це сприяло, за висловом Джорджа Моса, «націоналізації мас». В останні роки життя Енгельс, описуючи життєві умови робітничого класу Англії з 1840-х років, з гіркотою називав британських робітників «буржуазними», тим самим заперечуючи одне з фундаментальних марксистських припущень про те, що умови буття пролетаріату визначають його свідомість.

Перший «акт ревізії» попередніх поглядів фундаторів марксизму щодо націоналізму стався у 1848 — 1849 рр., коли Маркс і Енгельс виступили на підтримку прав «історичних», або «великих» націй — угорців, поляків і, зрозуміло, німців, які боролися за створення своїх великих національних держав. Вважалося, що в цей час Маркс уперше висловив свої погляди на нації та націоналізм, однак ми вже знаємо, що насправді це була «друга редакція» його попередніх міркувань. Цього разу Маркс заявив, що **/317/** прагнення націоналістів збігаються з його «стратегічним» визначенням перспектив пролетарської революції: наявність великих держав сприяє пролетаріатові у просуванні до його класової мети.

Мабуть, треба визнати, що Маркс і Енгельс підтримували націоналістичні амбіції Німеччини виходячи з того, що німці були «вищими» за такі «малі» народи, як чехи чи датчани, а не тому, що Німеччина нібито опинилася на порозі комуністичної революції. Праці Маркса 1848 — 1849 рр., а тим більше праці Енгельса цього періоду, містять чимало висловів і міркувань, які не можна інтерпретувати інакше, як прояви екстремального німецького націоналізму. (Вони також підтримували претензії угорських і польських націоналістів щодо інших, менших народів). Маркс і Енгельс не вагаючись стали на відверто ворожу позицію щодо прагнень так званих «неісторичних» народів, які з тієї чи іншої причини опинилися на шляху німців, чи угорців, чи якогось іншого з «історичних» народів.

У Енгельса антислов'янські почуття досягли особливої напруги під час революції 1848 — 1849 рр., коли його сподівання щодо революційних перспектив Німеччини та Угорщини ще не виявилися марними. Тому, хто цікавиться цим питанням докладніше, варто звернутися до фундаментального дослідження видатного українського вченого-марксиста Романа Роздольського «Фрідріх Енгельс та проблема «неісторичних» народів (національне питання у 1848 — 1849 роках у висвітленні «*Neue Rheinische Zeitung*»)»¹.

Англійський дослідник Сн Камінз зауважує, що деякі тогочасні заяви Енгельса нагадують скоріше расизм, ніж науковий соціалізм. Наприклад, він наводить таку цитату з Енгельсових зауважень щодо /318/ того, як німці та угорці «зітруть ці дрібні безплідні нації, так що від них залишаться лише назви», і його висновок: «Результатом наступної світової війни буде зникнення з лиця землі не тільки реакційних класів та династій, але й цілих реакційних народів. І це також є кроком уперед»².

На основі ретельного вивчення праць Маркса і Енгельса Камінз доводить, що засновники «наукового комунізму» були беззастережними прихильниками великих централізованих держав навіть у тому випадку, коли такі держави утворювалися за рахунок загарбань. Ось що писав Енгельс у 1848 р. з приводу датсько-німецького конфлікту: «З тим же правом, з яким французи забрали Фландрію, Лотарингію та Ельзас і рано чи пізно заволодіють Бельгією, з тим же правом Німеччина забирає Шлезвіг: це право цивілізації у відношенні до варварства, прогресу у відношенні до застою ... це право історичного розвитку»³.

Презирливо Енгельс писав і про «реакційних» швейцарців. Він вітав буржуазну централізацію автономних та ізольованих досі кантонів і вважав, що пролетаріат піде ще далі в цьому напрямку⁴. Говорячи про вплив промислового розвитку на монархію Габсбургів, Енгельс пророкував, що залізничі зламають «гранітні стіни, за якими кожна провінція зберігала свої національні особливості й вела замкнуте місцеве життя...»⁵. Як зауважує Камінз, паровий двигун, на думку Енгельса, мав зруйнувати імперію Габсбургів, тобто зробити те, чого не змогли ані наполеонівська навала, ані Французька революція⁶. Наприклад, чехи мали зникнути саме внаслідок запровадження парового двигуна. Чехи та інші слов'янські народи були предметом спеціальної уваги у серії статей, які Енгельс написав для газети «*New York Daily Tribune*» (1852) і опублікував /319/ під прізвищем Маркса (згодом цей цикл був об'єднаний під загальною назвою «Революція й контрреволюція в Німеччині»).

Якщо статті часів революції писалися в емоційному запалі під безпосереднім впливом Грандіозних подій, то «Революція й контрреволюція в Німеччині» являє собою більш «зважений» підхід до взаємин німців з їхніми східними сусідами. Він вражає нагадує формулу, яку запропонував Ліст, характеризуючи взаємини Європи та Азії і прогножуючи їхнє майбутнє (щоправда, Енгельс часто користувався брутальною, лайливою мовою, якої не дозволяв собі Ліст). Німеччина, писав Енгельс, репрезентує «місто» — високу культуру, науку, промисловість, а слов'яни ототожнюються з відсталістю, і уклад їхнього життя розкладається під впливом вищої німецької культури. За Енгельсом, слов'яни (зокрема західні — поляки й чехи) — це «переважно землероби: торгівля й промисловість ніколи не була в них у великій пошані». Зростання населення, міст і виробництва «усіх видів промисловості» було наслідком діяльності німецьких іммігрантів. Сфера обміну перебувала у монополії євреїв, які були скоріше німцями, ніж слов'янами. Важливість присутності німецького елемента на слов'янських землях зросла ще більше, коли «з'ясувалась необхідність ввозити з Німеччини мало не всі елементи духовної культури. Слідом за німецьким купцем і ремісником на слов'янській землі осіли німецький пастор, німецький шкільний учитель, німецький вчений. І, нарешті, залізна хода завойовницьких армій або обережні, ретельно продумані загарбницькі акти дипломатії не тільки йшли за повільним, але певним ходом денационалізації, що відбувався під впливом соціального розвитку, але часто й випереджали цей процес»⁷. /320/

Енгельс засуджував використання сили проти Польщі, він активно виступав на захист її незалежності, навіть вимагав повернення полякам тих земель, якими Німеччина заволоділа під час «грабування» Польщі. Але він же нагадував про питання, яке поставало під час революції 1848 р.: невже треба «... було відступити цілі області, населені переважно німцями, і великі міста, цілком німецькі, — відступити народові, який досі не дав жодного доказу своєї здатності вийти із стану феодалізму, оснований на закріпаченні сільського населення?»⁸

Енгельс не заперечував правомірності такої постановки питання стосовно Польщі. Втім, якщо при цьому він усе ж таки підтримував право поляків не тільки на незалежність, а й на великі територіальні придбання «на Сході», то стосовно чеського питання в нього не було жодних коливань. Він визнавав, що в Богемії (Чехії), «населеній двома мільйонами німців і трьома мільйонами слов'ян, які розмовляють чеською мовою, були великі історичні спогади...». Проте він вважав, що «... могутність цієї парості сім'ї слов'янських народів була зламана від часу гуситських воєн у XV столітті; країни чеської мови були розділені: одна частина стала королівством Богемією, друга — князівством Моравією, третя, карпатська гірська країна словаків, увійшла до складу Угорщини». Моравці й словаки втратили будь-які ознаки національної свідомості й

життєздатності, хоча загалом зберегли свою мову, у той час як Богемія (Чехія) не тільки опинилася в оточенні німецьких країн, але й була заселена великою кількістю німців, особливо в Празі, де «... капітал, торгівля, промисловість і духовна культура скрізь були в руках у німців». «Професор Палацький, головний борець за чеську національність, — це всього тільки вчений /321/ німець, що схибнув; він навіть досі не вміє правильно і без іноземного акценту говорити чеською мовою. Але, як це часто буває, вмираюча чеська національність — вмираюча, коли судити з усіх відомих в історії останніх чотирьох століть фактів, — у 1848 р. зробила останнє зусилля повернути собі свою колишню життєздатність, і крах цієї спроби повинен, незалежно від усіх революційних міркувань, довести, що Богемія може надалі існувати тільки як складова частина Німеччини, навіть коли б частина її жителів на протязі кількох століть все ще говорила не німецькою мовою»⁹.

На думку Енгельса, чеський (а також і хорватський) націоналізм був створений «у кабінетах кількох слов'янських істориків-дилетантів», які надихнули «цей безглуздий, антиісторичний рух» за відновлення слов'янських народів. Цей рух «поставив собі за мету не мало не багато як підкорити цивілізований Захід варварському Сходові, місто — селу, торгівлю, промисловість, духовну культуру — примітивному землеробству слов'ян-кріпаків»¹⁰. Але за цією безглуздою теорією стояла грізна дійсність в особі *Російської імперії*¹¹.

Узагалі, Енгельс вважав слов'ян «Німеччини» (до якої, звісно, входили чеські землі) неспроможними до національного існування. Подібно до Вельсу в Англії чи до Бретані у Франції, чеські землі були приречені на поглинання більшими, цивілізованішими націями. Незважаючи на безнадійність своєї справи, «... ці вмираючі національності: чехи, карінтійці, далматинці і т. д. спробували скористатися загальним замішанням 1848 р. для відновлення свого політичного *Status quo*, що існувало у 800 р. нашої ери. Історія минулого тисячоліття повинна була показати їм, що таке повернення назад неможливе». Вони мали /322/ зрозуміти, що «... природна і неминуча доля цих умираючих націй полягає в тому, щоб дати завершитися цьому процесові розкладу і поглинання сильнішими сусідами»¹².

Автором цих безапеляційних заяв був Енгельс, однак Маркс публікував їх як свої власні, що разом з іншими свідченнями підтверджує його солідарність з думками Енгельса. Зрештою, через декілька років, 8 жовтня 1858 р., Маркс написав Енгельсові листа, в якому охарактеризував національні слов'янські рухи, зокрема чеський, винятково у негативних термінах: «... відбуваються незвичайні рухи серед слов'ян, особливо в Чехії; правда, вони контрреволюційні, та все ж можуть стати ферментом для справжнього руху»¹³.

Отже, висновок зрозумілий: національним рухам східноєвропейських народів не було місця у Марксовій схемі історичного розвитку. В найкращому випадку він дивився на них, як на тимчасовий «фермент», але нічого «прогресивного» в них не було, і це зовсім не випадково нагадує твердження Маркса 1845 р. про німецький націоналізм, в якому тоді він не вбачав нічого вартого й корисного. Навіть визнаючи значні успіхи «незвичайних рухів» та їхню популярність, Маркс не змінив свого негативного ставлення до них.

Велика кількість дослідників, марксистів і немарксистів, уже довела, що Маркс і Енгельс помилялися і що фактично вони не були справжніми марксистами, коли трактували національну справу малих народів. З'явилися блискучі «марксистські» дослідження, які показали, чому саме національні рухи чехів, українців та інших були справді «прогресивними», і як їх можна вмонтувати в загальну марксистську концепцію історичного розвитку (Р. Роз-/323/дольський, М. Льові). Останній, зокрема, доводить, що оскільки Енгельсові «не вдалося досягнути справжніх класових причини поразки 1848 — 1849 рр.», то він «спробував пояснити їх за допомогою метафізичної ідеології: теорією природної контрреволюційності «неісторичних націй». Льові підкреслює, що методологічне коріння цієї теорії варто шукати у вченні Гегеля і в підходах консервативної німецької історичної школи (не плутати з економічною «історичною школою» другої половини дев'ятнадцятого століття)¹⁴. Втім, фактом залишається те, що ані Маркс, ані Енгельс не знаходили у національному відродженні східних слов'ян нічого привабливого й корисного.

Звернувши увагу на зовсім інші аспекти проблеми, американський дослідник Вокер Конор переконливо доводить, що події 1848 р. справили визначний вплив на підхід Маркса, і особливо Енгельса, до національної проблеми. В працях Енгельса післяреволюційного періоду, пише Конор, увага до

«суспільно-економічних класів нехарактерно зменшилася, їхню провідну роль основного рушія історії перебравли нації: національні антагонізми зайняли місце класових; війна між націями витиснула класову війну. Енгельсові трактати, присвячені подіям 1848, багато в чому виглядають як театральні мораліте, в яких одні нації (а саме: німці, італійці, угорці та поляки) грають роль носіїв просвітництва й прогресу, роль, яка раніше була зарезервована за пролетаріатом, у той час як інші нації (особливо непольські й неросійські слов'янські народи) замінили феодальну аристократію й буржуазію в ролі сил невігластва й реакції. Останні

характеризувалися як етнічне сміття, що не підлягає відновленню, уламки народу, головним призначенням якого ... є загибель у революційному всеспаленні»¹⁵. /324/

Цитуючи різноманітні висловлювання Енгельса щодо *расових* характеристик різних народів, Коноп зауважує: «Генетичний детермінізм, який обумовив ці та багато інших Енгельсових пасажів, правдоподібно набував би крайніх форм у будь-якій інтелектуальній системі, але його поява в працях одного з засновників школи, яка називалася «науковий соціалізм» і проповідувала теорію історичного діалектичного матеріалізму, межує з ексцентричністю»¹⁶.

Упродовж 1850-х Маркс і Енгельс очікували вибуху комуністичної революції в розвинутих країнах Європи: це могло статися в будь-який момент. «На континенті, — писав Маркс Енгельсові, — революція стоїть на порозі, і вона неминуче буде соціалістичною за характером». Він побоювався, що революція може зазнати поразки в «цьому маленькому куточку» земної кулі, з огляду на те, що в решті світу буржуазне суспільство ще «переважає»¹⁷. І хоча в цьому ж листі Маркс говорив про формування світового ринку й зауважував, що на його основі вже існує певна система виробництва, він більше не чекав того, що позаєвропейські регіони автоматично повторюватимуть шлях економічно розвинутого Заходу.

Якщо розглядати світ як щось єдине, цілісне, а саме такий підхід загалом сповідував Маркс, то в такому варіанті Захід ставав центром пролетарської революції, в той час як відсталі чи периферійні частини земної кулі мали перетворитися на кубло буржуазної контрреволюції. Інакше кажучи, Маркс, як і раніше, вважав, що Захід залишатиметься попереду, однак цього разу він побоювався того, що єдність світової економіки може бути порушеною «відокремленням» більш відсталих націй, що могло б навіть призвести до їх інтервенції *проти* соціалізму в центрі. Після Маркса в комуністичній і марксистській /325/ думці відбулися відчутні зміни щодо цього питання, що найнаочніше демонструє порівняння поглядів Маркса з поглядами Леніна у 1923 р. Як зауважив Єн Камінз, Ленін дивився на цю проблему «майже під протилежним кутом»: згідно з його прогнозами, *основою* революції ставали відсталі, периферійні колоніальні нації, в той час як розвинені нації залишалися капіталістичними¹⁸.

Маркс, очевидно, не приєднався б до цих висновків Леніна. Поступово його нетерплячі очікування скорой революції трохи згасли, і він подався до Британської бібліотеки — працювати над «Капіталом»¹⁹. Була певна іронія в такому повороті подій для людини, яка у 1845 р. у «Тезах про Фоєрбаха» гордо заявила, що «філософи лише по-різному *пояснювали* світ, а справа полягає в тому, щоб *змінити* його»²⁰.

Коли в 1867 р. з'явився перший том «Капіталу», в ньому не йшлося про наближення комуністичної революції в Англії чи Франції, навпаки, наголошувалося на тому, що капіталізм обов'язково переможе там, де цього ще не сталося. Англія, запевняв своїх німецьких читачів Маркс («Капітал» був написаний німецькою мовою), є образом майбутнього Німеччини. Ця обставина обумовлювалася «залізною необхідністю» законів історії. «Предметом мого дослідження в цій праці, — писав він, — є капіталістичний спосіб виробництва й відповідні йому відносини виробництва та обміну. Класичною країною цього способу виробництва є досі Англія. В цьому причина, чому вона служить головною ілюстрацією для моїх теоретичних висновків. Але коли німецький читач почне по-фарисейському знизувати плечима з приводу умов, у які поставлено англійських промислових і сільськогосподарських робітників, або захоче /326/ оптимістично заспокоювати себе тим, що в Німеччині справа стоїть далеко не так погано, то я змушений буду сказати йому: *De te fabula narratur!* (Це про тебе тут розповідається! — *Авт.*)

Справа тут, сама по собі, не в більш-менш високому ступені розвитку тих суспільних антагонізмів, які впливають з природних законів капіталістичного виробництва. Справа в самих цих законах, в цих тенденціях, які діють і здійснюються з залізною необхідністю. Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього»²¹.

Отже, у 1867 р. Маркс подавав як необхідність те, що він вважав неможливим у 1845-му: перемогу капіталізму в Німеччині. Маркс не визнавав цього, а Ліста вже не було, щоб це побачити: фактично «Капітал» був опублікований саме в той час, коли здійснювалася програма Ліста (а через декілька років вона мала бути завершеною, коли у 1871 р. проголосили Німецьку імперію під егідою Прусії). Не менш важливим є те, що Маркс фактично скасував свої попередні висновки, зроблені в «Маніфесті Комуністичної партії», згідно з якими капіталізм мав знищити національні кордони й започаткувати єдиний, глобальний економічний і політичний розвиток. У передмові до «Капіталу» йшлося про те, що капіталізм позначатиметься на кожній країні по-своєму, а це можна вважати визнанням ідеї національного шляху до капіталізму, яку Маркс так безжалісно висміював у критиці Ліста. Скидалося на те, що Маркс — автор «Капіталу» (на відміну від «молодого» Маркса) змінив підхід: теорія стадій історичного розвитку мала застосовуватись вже не до людського суспільства загалом, йшлося про те, як саме окремі нації проходять

цей розвиток. Якщо це /327/ справді було так, то Маркс підсвідомо сприймав погляд, згідно з яким нації (країни, народи) мали власну історію, яка виходила за межі історії соціально-економічних формацій, — інакше кажучи, вони існували поза і понад історією класової боротьби. Цей висновок можна підтвердити ще й таким місцем з передмови до «Капіталу»: «Кожна нація може і повинна вчитися у інших. Суспільство, навіть якщо воно натрапило на слід природного закону свого розвитку, — а кінцевою метою мого твору є відкриття економічного закону руху сучасного суспільства, — не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Але воно може скоротити і полегшити муки пологів»²².

Йон Ельстер наводить цей уривок і протиставляє його попереднім висловлюванням Маркса («Критика Ліста»), якими той заперечував ідею власного шляху націй через певні, спільні для усього людства, стадії розвитку. Він убачає в цьому пасажі прояв того, що він називає «моделлю унікального розвитку, яка змінилася завдяки тому, що ті, що спізнилися, отримали можливість витратити менше часу на поступове проходження тих стадій, які проходили піонери»²³. Далі Ельстер твердить, що наприкінці життя «Маркс відмовився від цього погляду і явно захопився ідеєю Чернишевського про те, що Росія «може, не зазнавши мук цього ладу (капіталізму. — *Авт.*), заволодіти усіма його плодами»²⁴.

Останні роки життя Маркса стали предметом особливої уваги дослідників — як з огляду на його біографію (висловлюється думка, що його інтелект занепадав і цей період став часом «повільної агонії» цього видатного розуму), так і з огляду на його контакти з російськими революціонерами та на його /328/ погляд на місце Росії в історичному розвитку та революційному русі. Вельми важливою є й та обставина, що, коли з'явився російський варіант марксизму (а з'явився він в добу після публікації «Капіталу», тобто коли марксизм взагалі був доктриною, яка вже визнавала суб'єктами розвитку окремі країни і містила той важливий світоглядний елемент, якого не вистачало ранньому Марксові), «ідеологією індустріалізації» в Росії став марксизм «Капіталу», а не марксизм «Маніфесту Комуністичної партії» чи його попередників. Складалося враження, що російських марксистів приваблювало в їхньому Учителі те, що він, на їхню думку, знайшов ключ до розуміння загального історичного процесу і вказав їм, яке місце в ньому посідатиме Росія. Виглядало й так, що Маркс, зі свого боку, вбачав у Росії країну, яка справді являла собою унікальну комбінацію рис і властивостей, у тому числі таку, як наявність непролетарського, небуржуазного, але, безсумнівно, революційного руху. Його особливо цікавив такий момент: чи не можна було б цей революційний рух, який, так би мовити, «наживав капітал» на важкій долі селянства (яке не тільки було пригноблене поміщиками, але й вже починало відчувати на собі тягар капіталістичних взаємин), поєднати якимось чином у певний історичний момент з пролетарською революцією на Заході, якщо б вона раптом почалася? Отже, йшлося про поєднання селянської революції у Росії з пролетарською революцією на Заході, своєрідну комбінацію рухів різного рівня. Безсумнівно, це був новий крок у розвитку поглядів Маркса на революцію, якщо порівнювати його ставлення до ірландської проблеми у 1860-і: тоді Ірландія фактично уперше давала можливість створення подібної комбінації, але ідеї щодо скорочення шляху /329/ цієї країни до соціалізму у Маркса не виникало. Однак, вже в 1867 р., коли був опублікований «Капітал», Маркс писав Енгельсові про те, що раніше він вважав «відокремлення Ірландії від Англії неможливим», але зараз вважає його «неминучим, хоча за відокремленням може прийти *федерація*».

Він писав: «Ірландцям потрібне ось що:

(1) Самоврядування і незалежність від Англії.

(2) Аграрна революція...

(3) *Протекційні мита проти Англії*. Як тільки ірландці стануть незалежними, нужда примусить їх стати протекціоністами, подібно до Канади, Австралії і т. д.»²⁵.

Контекст цих зауважень цілком зрозумілий: «аграрна революція» мала призвести до появи й розвитку капіталістичної економіки — хіба був можливий інший результат в Ірландії, яка до того ж мала запровадити протекційні тарифи від Англії? У 1860-і Маркс пропонував Ірландії те, що він вважав несприйнятним для Німеччини у 1840-і. Чи була тогочасна ірландська буржуазія розвинутішою за свою німецьку сестру двадцятирічної давності? Відповідь, мабуть, варто шукати в Марксовому висновку про те, що тривалість життя капіталізму виявляється більшою, ніж він розраховував. (Дивний збіг обставин: дата написання цього листа, витриманого цілком у «лістівському» дусі, — 30 листопада 1867 р., — це річниця смерті Ліста).

Як вважає Ерік Гобсбаум, Ірландія дев'ятнадцятого століття була прообразом для «революційних національних рухів відсталих країн у двадцятому столітті», проте її революція розгорталася не під

соціалістичними гаслами: «Соціалізму там не було»²⁶. Очевидно, що ані ірландцям, ані Марксові не спадало на думку те, що ірландський націоналізм може /330/ якимось чином злитися, об'єднатися з революційним соціалізмом. Саме це пізніше трапилося у Росії — і «пізній Маркс», як ми знаємо, прихильно поставився до можливостей, які виникали на ґрунті такого поєднання.

У книзі «Пізній Маркс і російська «окраїна капіталізму» Теодор Шанін доводить, що наприкінці життя Маркс схилився до заперечення (якщо взагалі не відмовлявся від нього) свого сценарію 1867 р. про необхідність «еволюційного шляху для всіх країн». У зв'язку з Росією, вважає Шанін, Маркс порушував проблеми, які були «для його покоління новими, але які в наші дні легко впізнати як проблеми «суспільств, що розвиваються», як питання «модернізації», «залежності» чи нерівномірної експансії світового капіталізму на «периферії». Центральним моментом цього «нового Марксового підходу» стала ідея про нерівномірний розвиток, але вона не знайшла подальшого розвитку в роботах її автора. Маркс починав розуміти специфічність «відсталого капіталізму». «Ідея «залежного розвитку», — зауважує Теодор Шанін, — у її сьогодиншньому вигляді ще не сформувалася, проте її підвалини були закладені. Маркс прийшов до визнання того, що багатоманітність шляхів суспільних перетворень властива не тільки докапіталістичним суспільствам ... але й капіталістичній епосі... Просто кажучи, промислово розвинута Англія, яку знав Маркс, більше не була для «менш розвинутої» Росії «образом її майбутнього»²⁷.

Наявні факти свідчать на користь висновків Шаніна. В листі до редакторів «Отечественных записок» (1877) Маркс, відповідаючи на запитання про те, чи повинна Росія розвиватися капіталістичним шляхом, писав, що він «...дійшов такого висновку. Якщо Росія йтиме далі /331/ тим шляхом, яким вона йшла з 1861 р., то вона втратить найкращу нагоду, яку історія будь-коли давала будь-якому народові, і зазнає всіх фатальних злигоднів капіталістичного ладу»²⁸.

Маркс пояснював, що його «історичний нарис» про первісне нагромадження в Західній Європі (йшлося про відповідну главу «Капіталу») був не більше ніж нарисом. Його можна було б застосовувати щодо Росії тільки в певному випадку, а саме: «коли Росія має тенденцію стати капіталістичною нацією на зразок націй Західної Європи, — а за останні роки вона немало попрацювала в цьому напрямі, — вона не досягне цього, не перетворивши спершу значної частини своїх селян у пролетарів; а після цього, вже опинившись у лоні капіталістичного ладу, вона буде підпорядкована його невблаганним законам, як і інші нечестиві народи. Ось і все»²⁹.

Маркс недвозначно відмовив своєму критикові Чернишевському в праві «перетворити мій історичний нарис виникнення капіталізму в Західній Європі в історико-філософську теорію про загальний шлях, яким фатально приречені йти всі народи, хоч би які були історичні умови, в яких вони опиняються», з метою досягнення комуністичного ладу»³⁰.

Задавши долю пролетаріату Давнього Риму та білої бідноти Півдня Америки, Маркс зробив таке узагальнення, яке впливало з наведених прикладів: «Таким чином, події, які, на диво, аналогічні, але відбуваються в різній історичній обстановці, привели до цілком різних результатів. Вивчаючи кожну з цих еволюцій окремо і потім зіставляючи їх, легко знайти ключ до розуміння цього явища; але ніколи не можна досягти цього розуміння, користуючись універсальною відмичкою у вигляді якої-небудь за-/332/гальної історико-філософської теорії, найвища цінність якої полягає в її надісторичності»³¹.

До питання про майбутнє Росії Маркс повернувся в листі до Віри Засулич (1881), точніше, це був підготовчий нарис, який до листа не увійшов: «Щоб врятувати російську общину, потрібна російська революція»³².

Останній раз Маркс звернувся до цієї проблеми в передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» (21 січня 1882 р.), яка стала його останньою опублікованою працею перед смертю: «Завданням «Комуністичного маніфесту» було проголосити неминучу загибель сучасної буржуазної власності. Але поряд з швидко зростаючою капіталістичною гарячкою і тільки тепер утворюваною буржуазною земельною власністю ми знаходимо в Росії більш як половину землі в общинному володінні селян. Тепер постає питання: чи може російська община — ця, правда, дуже вже зруйнована форма первісного спільного володіння землею — безпосередньо перейти у вищу, комуністичну форму спільного володіння? Чи, навпаки, вона повинна пережити спершу той самий процес розкладу, який властивий історичному розвитку Заходу?

Єдина можлива в даний час відповідь на це питання полягає ось у чому. Якщо російська революція послужить сигналом для пролетарської революції на Заході, так що обидві вони доповнять одна одну, то сучасна російська общинна власність на землю може стати вихідним пунктом комуністичного розвитку»³³.

З одного боку, зміст цієї передмови підтверджує очевидний відхід Маркса від ідеї, згідно з якою розвиток усіх країн мав відбуватися за певним, спільним для всіх сценарієм (навіть якщо б вони здійснювали його «в дещо відмінних умовах і позичали відпо-/333/відний досвід одна в одній»). З іншого — Маркс тепер поставив здатність російської революції використати сільську общину «як початковий пункт комуністичного розвитку» в залежність від наступної пролетарської революції на Заході (чи принаймні вказав на їх взаємозв'язок). Це можна вважати поверненням Маркса до його попереднього глобалістичного погляду на історію; його нова формула тепер спрацьовувала в двох напрямках: по-перше, йшлося про те, що російська революція може стати «сигналом» для пролетарської революції на Заході, тобто стимулювати її, по-друге, прогрес Росії не ставився в залежність лише від того, що діється на Заході.

Російська проблема поставила Маркса перед питаннями, які заперечували фундаментальні засади його історичної концепції. Його життя не вистачило на те, щоб зайнятися ними безпосередньо або довести своє розуміння того, до яких висновків може призвести ідея, згідно з якою існують *два види революції*, котрі одночасно відбуваються в різних частинах світу і на ґрунті відмінних причин та обставин, але при цьому вони є цілком сумісними одна з одною. Це значно відрізнялося від сценарію 1848 р., де одна революція (пролетарська) супроводжувала іншу (буржуазну) як антагоніст останньої. Визнання Марксом можливості того, що недорозвинута країна може подолати свою економічну та соціальну відсталість на шляху до комунізму за допомогою політичних засобів (революції), нагадує думку Ліста про те, що відсталі країни, які стали на шлях модерного розвитку, можуть компенсувати свій відносно низький економічний рівень, вдаючися до політичних заходів, таких, як урядова тарифна й митна політика, розвиток науки й освіти тощо. Так чи інакше, але Маркс переходив від «вертикального» бачення світу (клас проти класу) до горизонтального, де /334/ відбувалася взаємодія різних частин світу. Це було квінтесенцією світогляду Ліста.

Мати справу з цими протиріччями судилося учням Маркса в Росії та й усюди, де в нього були послідовники. Самому ж Марксові в останнє десятиліття його життя довелося зіткнутися зовсім з іншою, але не менш несподіваною проблемою: націоналізм і німецький соціалізм.

Після 1871 р. німецькі націоналісти потурбувалися про те, щоб інтегрувати пролетаріат в національну спільноту, — для цього запроваджувалися відповідне соціальне законодавство, освітні заходи і т. ін. Та й робітникам, навіть з найрадикальнішими поглядами, не бракувало патріотизму. Якщо б їм довелося ознайомитися з Марксовою «Критикою Ліста», їх, очевидно, здивувала б його заява про те, що національність робітника «не французька, не англійська, не німецька, його національність — це *праця, вільне рабство, саморозпродаж*»³⁴.

Сучасні марксистські дослідники не мають сумнівів у тому, що робітники *були таки* німецькими, французькими чи англійськими. Видатний англійський історик з бездоганною марксистською репутацією Ерік Гобсбаум зауважує, що ідеї Паризької комуни 1871 р. та німецький соціалізм Вільгельма Лібкнехта і Августа Бебеля виходили з відповідних націоналістичних традицій: перші — з яacobinського патріотизму, другий — з німецького радикального націоналізму 1848 р. Отже, після 1871 р. робітники не робили чогось надто особливого, коли приймали нову національну державу як ту спільноту, в межах якої вони діятимуть і виборюватимуть свої права. Гобсбаум вказує на те, що німецькі робітники відкидали звинувачення в антипатріотизмі; вони були «не лише робітниками, але й добрими німцями». Далі він /335/ робить досить важливий висновок, який стосується не тільки Німеччини: «Майже неможливо, щоб політична свідомість так чи інакше не була визначеною національно. *Пролетаріат, як і буржуазія, існує у вигляді інтернаціонального явища тільки у теорії. У дійсності ж він яляє собою сукупність груп, межі яких визначені національною державою, або етнічною/мовною відмінністю: британською, французькою, або в багатонаціональних державах: німецькою, угорською, або слов'янською. Отже, наскільки поняття «держава» і «нація» були ідентичними в ідеології тих, хто створює організації і панує у громадянському суспільстві, настільки ж поняття державної політики збігалося з поняттям політики національної*»³⁵.

Сьогодні такі висновки не виглядають надзвичайними навіть в устах марксиста. Загальновідомо, що в другій половині дев'ятнадцятого століття соціалістичні партії, у тому числі ті, які проголосили марксизм офіційною програмою, поступово набули виразно національного характеру і світогляду. Це стосується навіть Соціал-демократичної партії Німеччини, яку вороги соціалізму роками звинувачували в тому, що вона була антинаціональною силою. Справді, десятиріччями вона діяла поза офіційними межами національної спільноти, представленої державою та її інститутами, і навіть поза офіційним «суспільством». У цьому сенсі німецька соціал-демократія справді була своєрідною державою в державі, нацією всередині нації, проте альтернативою їй, поза всяким сумнівом, були Німецька держава і нація.

Втім, не треба забувати, що ставлення Маркса до подій в Німеччині значно відрізнялося від поглядів його послідовників кінця двадцятого століття. Маркс не коливався в своєму негативному ставленні до /336/

розкладницького, на його думку, процесу проникнення націоналізму в середовище робітничого класу. В 1875 р., напередодні об'єднавчого з'їзду двох німецьких соціал-демократичних партій в місті Гота, Маркс надіслав Вільгельмові Лібкнехту критику проекту програми об'єднаної партії. (Об'єднатися мали Соціал-демократична робітничка партія на чолі з Лібкнехтом і Загальний німецький робітничий союз на чолі з Фердинандом Ласалем). Цей лист (з ним, за проханням Маркса, ознайомила лише верхівка партії) був опублікований тільки в 1891 р., і програма була ухвалена *без урахування* його критики. Ця праця має для наших міркувань велике значення, оскільки показує стурбованість Маркса впливом націоналізму на німецьких соціалістів. Він розбив увесь документ по пунктах, які охоплювали велику кількість питань, проте нас найбільше цікавить таке місце з Готської програми: «Робітничий клас діє для свого визволення насамперед у *рамках сучасної національної держави*, усвідомлюючи, що необхідним результатом його прагнень, які є спільними для робітників усіх культурних країн, буде міжнародне братерство народів»³⁶.

Цитуючи цей фрагмент, Маркс звинуватив Ласалю в тому, що той підходить до «робітничого руху з найвужчої національної точки зору». Зрозуміло, писав Маркс, «робітничий клас ... повинен у себе вдома організуватися як клас, і безпосередньою ареною його боротьби є його ж країна». Нагадавши відому формулу з «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що боротьба робітничого класу має бути національною «за формою», але не «за змістом», він провадив далі: «Однак «рамки сучасної національної держави» — наприклад, Німецької імперії — самі, в свою чергу, перебувають економічно «в рамках сві-~~/337/~~тового ринку», політично — «в рамках системи держав». Усякому купцеві відомо, що німецька торгівля є в той же час і зовнішньою торгівлею, і велич пана Бісмарка полягає якраз у проведенні певного роду *міжнародної* політики»³⁷.

Далі Маркс звинуватив німецьких соціалістів у тому, що вони просто звели свій інтернаціоналізм до фраз про «*інтернаціональне братерство робітників*», запозичених з арсеналу «буржуазної Ліги миру і свободи». Не існувало еквівалента «міжнародного братерства робітничих класів різних країн в їх спільній боротьбі проти пануючих класів та їхніх урядів. Отже, про *міжнародні функції* німецького робітничого класу — ні слова!» І це те, писав Маркс, що німецькі соціалісти пропонують робітничому класові протиставити як власній буржуазії, «яка побратерському об'єдналася вже проти нього з буржуазією всіх інших країн, так і міжнародній змовницькій політиці пана Бісмарка!

Справді, — веде далі Маркс, — інтернаціоналізм програми стоїть *ще незмірно нижче*, ніж інтернаціоналізм партії вільної торгівлі. І та теж твердить, що результатом її прагнень буде «міжнародне братерство народів». Але вона й *робить* дещо для того, щоб зробити торгівлю міжнародною, і аж ніяк не задовольняється свідомістю того, що всі народи у себе вдома займаються торгівлею»³⁸.

Аналізуючи Марксову критику націоналізму Готської програми, Майкл Льові зауважив, що Маркс обмежився закидами на адресу інших: сам він особисто «не висунув жодної програми на майбутнє, взагалі на жодному рівні не підіймаючи питання про національну державу чи «національні відмінності»³⁹. Льові не знайшов пояснень «мовчанці» Маркса; він так і не вирішив, чи вона була пов'язана з «тактич-~~/338/~~ною поміркованістю», «політичним реалізмом», «впевненістю ... в тому, що в проблемах буття нації можна скоріше зав'язнути, ніж передбачати їх», чи з «побоюванням того, що космополітичну ідею «провідної держави» можна використати як привід для поглинання інших націй»⁴⁰.

Певна річ, припущення Льові лишаються тільки припущеннями. Проте цілком ясно, що принаймні Енгельс розумів: «інтернаціоналізм», який соціалісти великої й самостійної нації проповідували соціалістам залежної нації, має тенденцію до узаконення національного гноблення. Коли англійські соціалісти запропонували включити ірландські соціалістичні групи в єдину британську організацію, Енгельс виступав проти: «Становище Ірландії стосовно Англії, — вказував він, — не є рівноправним: воно аналогічне становищу Польщі стосовно Росії. Що сказали б, якби Генеральна Рада (Першого Інтернаціоналу. — *Перекл.*) закликала польські секції визнати керівництво російської федеральної ради в Петербурзі, а секції, які містяться у Пруській Польщі, в Північному Шлезвігу або Ельзасі, — федеральної ради в Берліні? Адже ця вимога щодо ірландських секцій, по суті, означає те саме. Коли члени Інтернаціоналу, які належать до пануючої нації, закликають завойовану і ще й досі підлеглу націю забути про свою власну національність і становище, «відкинути національні незгоди» і т. д., то це не інтернаціоналізм, а не що інше, як проповідь підкорення гнітові, спроба виправдати й увічнити панування завойовника під прикриттям інтернаціоналізму»⁴¹.

Щоправда, сам Енгельс також не прийшов до рішення цієї проблеми, якщо лишити поза увагою його висновок у листі до Карла Каутського (7 лютого 1882 р.) про те, що «інтернаціональний рух проле-~~/339/~~таріату взагалі можливий тільки серед самостійних націй ... Усунення національного гніту є основною умовою всякого здорового й вільного розвитку». Це можна було б розцінити як повну ревізію його попередніх позицій, якби Енгельс не сказав у тому ж листі, що «до того часу, поки немає національної

незалежності, великий народ історично не може навіть обговорювати хоч трохи серйозно будь-які внутрішні питання»⁴². Тоді виникає логічне запитання: а що ж з малими націями? Чи варто їм обговорювати *їхні* внутрішні проблеми, якщо вони все одно не мають незалежності? Здавалося, що тоді, у 1882 р., Енгельс був схильний погодитися з тією можливістю, що одного дня менші народи монархії Габсбургів можуть створити власні держави, проте в нього не було сумнівів і в тому, що «... для більшості австро-угорських слов'ян досить буде шести місяців незалежності, щоб вони стали благодійними прийняти їх назад»⁴³.

Розмірковуючи над взаєминами Європи з іншими країнами світу, Енгельс припустився певних протиріч: з одного боку, він досить презирливо відгукнувся про британський пролетаріат (англійські робітники, писав він, думають про колоніальну політику «те саме, що вони думають про політику взагалі: те саме, що думають про неї буржуа»). Там же йшлося про те, що «вони спокійнісінько користуються разом з буржуазними партіями колоніальною монополією Англії», — сам Ліст не сказав би краще). З іншого боку, він твердив, що європейський пролетаріат вкаже шлях розвитку всьому світові. На його думку, колоніальні країни, населені тубільцями (колонії, де переважали європейські колоністи, мали стати незалежними вже незабаром і без допомоги ззовні), потребували того, щоб пролетаріат перейняв їх і якнайшвидше привів до самостійності. «Якщо /340/ тільки Європа та Північна Америка будуть реорганізовані, це дасть таку велетенську силу й такий приклад, що напівцивілізовані країни самі собою рушать за нами; про це подбають уже самі економічні потреби. Які соціальні й політичні фази доведеться тоді пройти цим країнам, поки вони дійдуть теж до соціалістичної організації, то щодо цього, я думаю, ми могли б висунути тільки досить пусті гіпотези. Одне безсумнівно: переможний пролетаріат не може нікому чужому народові нав'язувати ніяке ошчасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги. Певна річ, це аж ніяк не виключає різні оборонні війни»⁴⁴.

Така заява промовисто свідчить про те, що Енгельс і далі вірив у загальну лінійність історичного процесу, навіть незважаючи на визнання того, що деякі країни поза межами Європи та Північної Америки можуть певний час відставати від лідерів. Якою була думка Маркса з цього приводу? Іноді на підтвердження того, що його бачення історії не було лінійним, наводяться його висловлювання про так званій «східний деспотизм». Здається, що Маркс вважав «східні деспотії» свого роду окружним шляхом історії. Хоча вони й існували у цілих народів протягом довгого часу, все одно були історичним глухим кутом або окружним шляхом. Рано чи пізно нації Сходу повинні були повернутися на магістральний шлях розвитку, до якого вело утворення світового ринку.

Теодор Шанін і деякі інші вчені вважають, що наприкінці свого життя, зіткнувшись з «російською проблемою», Маркс почав переосмислювати певні базові положення своєї *схеми* історичного розвитку — гадається, що ці твердження не виглядають достатньо обґрунтованими. Розмірковуючи над про-/341/блемами Росії, вважає Шанін, Маркс поступово наближався до визнання того факту, що історичні шляхи окремих частин світу можуть бути набагато різноманітнішими, ніж він уявляв раніше. Проте це не дає нам достатніх підстав твердити, що Маркс нібито йшов до того, аби позбавити західноєвропейську модель історії статусу *via regia* в розвитку людства і вважати її лише одним з декількох, рівних за значенням, варіантів. Як у 1845 р. він стверджував всесвітнє, універсальне значення доробку англійців у галузі політичної економії, французів — у політичних науках і німців — у філософії, так і в останні роки свого життя він мусив вірити в те, що специфічна закономірність історії, яка спричинила розвиток капіталізму в Західній Європі та появу марксизму, мала діяти всюди. Фактично ми не маємо підстав для припущень, згідно з якими Маркс нібито передбачав виникнення в Росії якогось іншого варіанту комунізму, ніж той, що мав виникнути в Західній Європі.

* * *

Отже, наведений огляд позицій Маркса та Енгельса щодо національних проблем дозволяє нам зробити певні висновки.

Спочатку, в період 1840-х років, Маркс трактував поняття «нація» й «націоналізм» як прояви хибної свідомості — «ідеології», поняття, які належали до розряду містифікацій з тієї ж серії, що й релігія, держава, закон тощо. Як тільки люди перетворюються на «всесвітньо-історичні особистості» при комунізмі, нація має зникнути (як і релігія та інші «штучні» категорії). Пізніше Маркс неохоче визнавав значення німецького націоналізму /342/ та націоналізму інших великих націй. Втім, його підхід до них був цілком інструменталістський: ставлення визначалося тим, сприятимуть вони революційній справі пролетаріату чи ні.

Здається, Маркс так і не зрозумів (чи, може, не наважився визнати цього відверто) того, що робітничий клас не здатний діяти як наднаціональна чи позанаціональна спільнота. Нагадаємо, що в 1870-і, коли німецькі

соціалісти почали діяти в рамках національної держави, німецька нація щойно пережила фундаментальні зміни. Як тільки націоналізм з царини планів і програм переходить у площину практики (саме це відбувалося у Німеччині 1864 — 1871 pp.), змінюються і «умови існування націоналістичних рухів та ідей», — пише Джеф Ілі. «Нація, — вказує він, — уже стає уособленням ідеологічної та інституціональної структури всеосяжної влади, яка починає встановлювати межі дозволених форм політичної діяльності й суспільної думки. Майже непомітно націоналізм втрачає ознаки групового кредо, яке відбивало прагнення ліберального та інших спрямувань серед буржуазії, і перетворюється на спільне надбання політичної культури — стає, за висловом Тома Нейрна, «загальною характеристикою стану сучасної держави, скоріше чимось на зразок клімату соціальної і політичної думки, ніж ще однією теорією»⁴⁵.

Німецький націоналізм досягнув єдності теорії та практики в об'єднанні Німеччини й таким чином змінився сам і змінив німців, які стали іншим народом у процесі усвідомлення власної національної ідентичності. Змінилася «загальна характеристика стану» нації. Зрозуміло, що німецькі соціалісти ніяк не могли відійти чи «відколотися» від спільноти, в якій вони опинилися внаслідок формування об'єднаної Німеччини. Не існувало способу, за допомогою якого можна було б стати членом міжнародної спільноти, не ставши спочатку німцем, італійцем тощо. (Енгельс натякав на це, коли писав про ірландсько-англійські взаємини, і зазначав, що відмова від націоналізму з боку ірландців означала не інтернаціоналізм, а поступку англійському націоналізмові). Як пише Гобсбаум, «на практиці «пролетарський інтернаціоналізм» був не альтернативою «національній» політичній свідомості, а парapolітичною свідомістю, яка все одно діяла в масштабах, значно менших, ніж національна держава. Кількість чоловіків і жінок лівих політичних поглядів, які робили чіткий вибір між національними й наднаціональними ідеалами, такими, як інтернаціональна справа пролетаріату, була незначною. «Інтернаціоналізм» лівих в дійсності означав солідарність або підтримку тих, хто боровся за ту ж справу в інших країнах, або, як у випадку з політичними біженцями, готовність до боротьби всюди, де б вони не опинилися. Проте, як свідчать приклади Гарібальді, Ключере з Паризької комуни (який допомагав феніям в Америці) і численних польських борців, це не було несумісним з палкими націоналістичними поглядами»⁴⁶.

Багато з того, що для сучасного марксиста є само собою зрозумілим, було б несприйнятним для Маркса. Втім, дехто з його пізніших послідовників, навіть досить впливових, також не спромігся на те, щоб модифікувати «класичну» марксистську позицію в національному питанні. Найнаочнішим може бути приклад Розі Люксембург, видатної діячки соціалістичного руху кінця XIX — поч. XX століття. Питання націоналізму та інтернаціоналізму в її політичній думці піддані докладному й ретельному аналізу в праці її біографа Дж. П. Нетла. Він зауважує, що «інтернаціоналізм загалом є запереченням, а не позитивним сприйняттям, він є скоріше протестом проти національної невладованості, ніж сприйняттям ширшої, розмаїтішої єдності. Більшість таких бунтарів стають палкими прихильниками нового націоналізму, дехто приходять до християнства (чи іншої релігії), меншість стає громадянами світу — але завжди мотивом є заперечення». В таких випадках «почуття, які загалом розвиваються в патріотизм, чахнуть», хоча «деякі патріотичні ознаки й почуття залишаються»⁴⁷. На противагу цьому, пише Нетл, з боку Люксембург «наступ на принцип самовизначення націй був позитивною заміною однієї батьківщини на іншу. Чому, зрештою, уявлення про патріотизм має обмежуватись довільними політичними та етнічними кордонами й ґрунтуватися на артефакті національної держави?»⁴⁸

Нетл наводить таку промовисту заяву Люксембург: «В класовому суспільстві нація не існує як єдина соціально-політична цілісність. Натомість всередині кожної нації діють класи з антагоністичними інтересами і «правами». Фактично немає такої соціальної арени — від досить чітко окреслених матеріальних взаємин до більш розпливчастих моральних — де класи-власники і свідомий пролетаріат могли б займати спільну позицію й розглядатися як однорідна національна цілісність»⁴⁹.

Нетл підкреслює той факт, що «відчуття національної батьківщини, навіть власного культурного дому, було повністю чужим» для Люксембург і що її боротьбу проти польського національного самовизначення «треба розуміти не лише як заперечення, а як і напластування націоналістичного почуття на політичну й класову ідеологію». У протистоянні з нацією та націоналізмом Люксембург спробувала «зробити /345/ дієздатною марксистську концепцію класу як основного соціального адресата і розірвати раз і назавжди *давній національний ... зашморг*. Щодо цього її внесок неперевіршений»⁵⁰.

Пишучи свою працю в 1960-і роки, Нетл висловлював досить суттєве зауваження: чи можливо «бути марксистом без того, щоб не тільки позбутися патріотичних сентиментів на користь класової свідомості, а й без повної відданості класові *замість* нації». На його погляд, лідери Радянської Росії або комуністичного Китаю не відповідали цим вимогам, нація залишалася важливим елементом їхньої свідомості «і як факт, і як концепція». Навіть Ленін, на думку Нетла, узгоджував свою відразу до російського шовінізму «з повною відданістю й повагою до російської культури та її цінностей; чи був він інтернаціоналістом?» У всякому

разі, Нетл був упевнений в тому, що серед усіх головних представників марксизму Роза Люксембург була справді вірною ідеям Маркса.

Втім, чи дійсно була успішною спроба Люксембург «розірвати раз і назавжди ... національний зашморг»? Відповідь Нетла залишає певні сумніви. Єдиною батьківщиною Розі Люксембург, доводить він, був «пролетаріат взагалі і німецька соціалдемократія зокрема» «. Отже, все ж таки *«німецька соціалдемократія»?!*

Нам відомо, що Розі Люксембург не судилося зіткнутися з проблемою, яка постає перед будь-якою універсальною ідеологією, коли вона, за словами Гобсбаума, стає «власністю якої-небудь держави». В цьому випадку національний чи націоналістичний елемент цієї ідеології значно підсилюється. Це сталося, вважає Гобсбаум, з «американізмом» — «спочатку програмою універсальною ... заклик до всіх бажаючих стати американцями»⁵³. Така ж проблема /346/ виникла перед російськими більшовиками, коли вони встановили контроль над колишньою Російською імперією, її довелося вирішувати іншим комуністам усюди, де вони приходили до влади.

Серед них не було Розі Люксембург, але, виходячи з досвіду Леніна й маючи на увазі погляди Гобсбаума, дозволимо собі пофантазувати: уявімо, що Люксембург не було вбито у 1919 р, а вона очолила Раду Народних Комісарів Німецької Соціалістичної Республіки. Чи мали б територіальні претензії цієї держави (у випадку, якщо б німецька революція, як і російська, не переросла в світову) якісь відмінності від тих, що Ліст програмував для своєї Німеччини (і тих, які Маркс і Енгельс повторили за Лістом)? Чи було б поведження Радянської Німеччини з поляками і чехами відмінним від того, як Ленін поведився з грузинами та українцями?

Зрозуміло, що стиль дії німецького уряду, очоленого Розою Люксембург, залишається для нас у сфері припущень. Можливо, цей уряд здійснював би політику німецького радянського «офіційного націоналізму», подібного до того, що з'явився в Росії після революції. (Див. розділи 13 — 14). Однак ми знаємо точно, що у Веймарській республіці німецькі комуністи (чи німецькі марксисты загалом) виробили щось на зразок суто «пролетарської» політики, згідно з якою справа пролетаріату розглядалася ізольовано від непролетарських класів і верств нації: ліві (тобто комуністи й соціалісти) породили феномен, який Джеф Ілі влучно назвав «класово-політичним гето». В ситуації жорсткого протистояння з праворадикальними силами соціалісти й комуністи опинилися перед проблемою: «Як знайти народну підтримку соціалізму у межах виборчої системи» в умовах, коли пролетаріат чисельно не перетворився на біль-/347/шість населення (ще одне Марксове припущення виявилось неспроможним) і коли «реформістська тактика вже не давала відчутних результатів?» У цій ситуації, пише Ілі, «необхідність зламати кордони класово-політичного гето, яке будувалося всією попередньою історією лівих, стала для них імперативом». Це можна було зробити, повернувшись обличчям до потреб дрібних власників, пенсіонерів, студентів, представників розумової праці та інших груп, створюючи політичні альянси з ними. «Понад усе, це була необхідність побачити в позакласових спільнотах, які об'єднували людей як споживачів, як жінок, як платників податків, як громадян, навіть як німців ... відповідну основу для найширшого демократичного об'єднання. Втім, саме в цьому демократичному проєкті політика лівих виявилася жалюгідно невиробленою»⁵⁴.

Для наших міркувань не є суттєвим: чи збігалися, чи узгоджувалися між собою уявлення соціалістів і комуністів того часу про «соціалізм» і «демократію». (Для комуністів, наприклад, СРСР був демократичною державою, для соціалістів — ні.) Важливішим є інше, а саме те, на що справедливо звертає увагу Джеф Ілі: самоізоляція лівих від ширших, національних проблем, їхнє небажання подолати її, спроектувати власну модель нації. Така позиція вражає контрастує з тактикою нацистів, які, використовуючи «невибагливе пристосовництво» своєї пропаганди, поширили свій вплив і на ті верстви, які не належали до прибічників нацистської ідеології. НСДАП (йдеться про нацистів), пише Ілі, не тільки встановила контроль над правими, вона також «створила широку коаліцію співчуваючих класів, ядром якої були селянство та буржуазія, до неї входили і представники найманої праці». Італійським /348/ фашистам, у свою чергу, вдалося відновити «призабуту традицію нездійснених радикально націоналістичних прагнень у душі Мадзіні»⁵⁵. Зауважимо, що захист «національних інтересів» нацистами і фашистами справив велике враження на багатьох відомих діячів того часу. Зокрема, президент Чехословаччини Едвард Бенеш у статті 1936 р. охарактеризував фашистський режим в Італії як «останню стадію італійського Рісорджименто (національного відродження. — *Перекл.*), додавши, що «це стосується й гітлеризму та його сучасного централізаторського розвитку»⁵⁶.

«Свідомо чи ні, — пише Ісає Берлін, — але все своє життя Маркс постійно недооцінював націоналізм як самостійну силу». Ця ілюзія, вважає цей автор, «спричинила помилковість аналізу фашизму й націонал-соціалізму його послідовниками в двадцятому столітті, що коштувало багатьом із них життя і породило чимало хибних припущень та поглядів щодо характеру історичного розвитку у наш час <...> Незважаючи на глибину й оригінальність його основних тез, Марксові не вдалося зробити адекватний аналіз джерел і

природи націоналізму, він недооцінив його як самостійний фактор суспільного життя, як він недооцінював силу релігії. Це одне з найслабших місць в його великій системі»⁵⁷.

Не викликає сумнівів те, що неспроможність лівих вчасно зрозуміти небезпечність і силу нацистів безпосередньо пов'язана зі ставленням Люксембург і Маркса до національного питання. Дезорієнтованість лівих сил поглибилася розколом між соціалістами й комуністами, і не в останню чергу — впертими твердженнями останніх про те, що їхньою «справжньою батьківщиною» є Радянський Союз, до якого Німеччина у відповідний час увійде як одна з рес-/349/публік (вони наполягали на цьому аж до кінця 1932 р.). З цього приводу можна зауважити, що «націоналізація» комунізму в Росії призвела до «побічних наслідків» за кордоном: завдяки їй комуністи Німеччини, Франції, Польщі та інших країн втратили можливість діяти як справді національна сила.

Облишмо питання про вплив Марксових ідей на історію двадцятого століття й повернімося безпосередньо до їхнього автора. Як ми побачили, ані Маркс, ані Енгельс не змінили своїх поглядів щодо природи чи значення слов'янського та й взагалі східноєвропейського націоналізму. Їх неприхована зневага до «села» як уособлення варварства (згадаємо про «ідіотизм сільського життя») неухильно призводила до відповідного ворожого ставлення до будь-якого руху, котрий був би прихильним до селянського життя, культури й мови (щоб не сказати — ідеалізував їх), — саме це було характерним для націоналізму. Маркс і Енгельс іноді демонстрували дивну неухильність до багатьох аспектів сучасного їм життя навіть тоді, коли вони якимось чином торкалися їх самих. Це стосується, наприклад, питання розвитку національної самосвідомості. Ототожуючи юдаїзм лише з певною економічною практикою й відмовляючи єврейській культурі (в широкому розумінні цього слова) у праві на самостійну роль в новітній історії, Маркс і Енгельс не зрозуміли, як завдяки етнічному самоусвідомленню людина може стати сіоністом, залишаючись при цьому відданою соціалізові, — саме це сталося з колишнім другом і наставником Маркса Мозесом Гесом. (Цікаво, що таке самоусвідомлення змусило іншу видатну особу єврейського походження — Бенджамена Дізраелі — якось узгоджувати, хоча й не завжди успішно, свої національні та релігійні уподобання з успішною кар'єрою /350/ в британській політиці). Втім, таке світосприйняття не мало жодного сенсу для Маркса. Берлін вважає, що і Маркс, і Дізраелі, будучи відірваними від своїх коренів, марно намагалися знайти альтернативну ідеалізовану (й удавану) ідентичність. У випадку з Марксом цією міфологізованою альтернативою був «великий клас позбавлених спадку робітників, від імені яких він міг проголошувати свої анафеми. ... Близькість Маркса до конкретного пролетаря була такою ж сумнівною ... як близькість Дізраелі до серцевини британського вищого класу ... Пролетаріат Маркса залишається абстрактною категорією»⁵⁸.

Думка про те, що національний характер, національні традиції чи національну спільноту можна трактувати інакше, ніж з класової точки зору, і при цьому ще й вводити їх у сферу політики, була несприйнятною для Маркса. (Це, між іншим, не заважало йому характеризувати окремі особистості чи їхню поведінку «типово німецькими» і т. ін., зрозуміло, не надаючи цим епітетам політичного змісту). Цікаво, що деякі дослідники називали Маркса «німецьким націоналістом», посилаючись на його вислови з «Капіталу» про триумф німецької науки, яким може пишатися кожний окремий німець, оскільки цей триумф — надбання нації⁵⁹. Зрозуміло, що Маркс не був націоналістом у нашому розумінні цього терміна, однак цілком очевидно, що небезпідставними були звинувачення на його адресу з боку Мозеса Геса або чеських націоналістів у тому, що його інтернаціоналізм увічнює вищість великих націй (наприклад, німців) над «неісторичними». Не менш показовим було ставлення Маркса до майбутнього націй в умовах всесвітньої комуністичної цивілізації — вони, на його думку, мали зникнути як окремі функціональні одиниці. При цьому він «не /351/ врахував» очевидного факту: навіть у «безнаціональному» комуністичному майбутньому історичні, тобто усталені, нації все одно існували б — принаймні на рівні суспільної свідомості (історична пам'ять, традиції тощо), у той час як «неісторичні» нації, які не встигли оформитися до приходу «світлого майбутнього», були б приречені на повне небуття. Така специфічна перспектива виглядала для соціалістів «неісторичних» націй не надто оптимістичною, хоча загалом комунізм залишався для них привабливим. Чехи, наприклад, за Марксовим сценарієм, назавжди залишалися підлеглими німцям⁶⁰.

Подібне питання підіймав старий друг Маркса Мозес Гес стосовно євреїв. Він писав: «В ім'я якого принципу свободи чи соціалізму можна було б закликати євреїв до того, щоб вони відмовилися від своєї колективної ідентичності в світі, де всі подібні спільноти будуть здатними підтримувати своє національне буття?» Відповідь Геса — в ім'я «створення єврейської співдружності в Палестині» — свідчила про те, що ця ідея є «невід'ємною частиною його світогляду». Гес вважав, що вона не суперечить його соціалістичним переконанням і радше є «здійсненням визвольного принципу соціалізму, застосованого щодо специфічного контексту єврейського буття»⁶¹.

Така постановка проблеми була для Маркса несприйнятною, втім, як і аналогічні підходи, запропоновані чеськими, словацькими, українськими, румунськими та й усіма іншими марксистами. Проте його спадщину в цьому питанні не слід трактувати однобічно. Навпаки, як вважає Вокер Конор, у ній можна виділити «три

варіанти» в інтерпретації національного питання. Перший — варіант «класичного марксизму» — понад усе ставив «класову боротьбу, отже, був несумісний з націоналізмом». У другому /352/ формально визнавалося право націй на самовизначення, і деякі національні рухи навіть визнавалися вартими підтримки у сфері практичної політики. Співіснування цих двох варіантів, пише Конор, не було природним, проте їх можна було узгодити, беручи до уваги, «що націоналізм був буржуазною, отже, недовговічною ідеологією, чия прогресивність ... поступово підупадає з просуванням суспільства від феодалізму до капіталізму і від нього — до соціалізму». Нарешті, існував і третій варіант — «націонал-марксизм». Він проявлявся, на думку Конора, «в згадках про національні особливості, що пережили цілі епохи», і у визнанні «ролі націй як головних суб'єктів, через які проявляється дія історичних сил». (Особливо характерним цей варіант був для Енгельса). Конор вважає, що націонал-марксизм «несумісний з класичним марксистським наголосом на класах і класовій боротьбі» «.

Ці розбіжності були відображенням того, що націоналізм виявився значно впливовішим, стійкішим і складнішим явищем, ніж його уявляли Маркс і Енгельс у 1840-і роки. Як пише Самір Амін, «Європейська історія періоду 1850 — 1914-х рр. фактично була головним чином історією національних змагань... Маркс і Енгельс вважали класи важливішими за нації. Отже, їхнє ставлення до національних змагань було суто прагматичним...»⁶³

Три варіанти, про які пише Конор, можна вважати своєрідними етапами зміни позицій основоположників марксизму в галузі національного питання. Почали вони з цілковитого заперечення можливих перспектив розвитку націй та націоналізму. Згодом, під впливом практично-політичних міркувань, вони змінили свої позиції. Нарешті, вони підійшли до сприйняття того факту, що феномен національного /353/ неможливо повністю «розшифрувати» чи зрозуміти лише з погляду класового підходу. Проте навіть на цьому етапі Маркс і Енгельс не переглянули основ своєї теорії стосовно національного питання. Фактично, вони не спромоглися створити скільки-небудь струнку теорію нації й націоналізму, — вибачимося за каламбур і скажемо, що марксистська теорія нації полягала в тому, що нація не потребує теорії.

Примітки

¹ Roman Rozdolsky. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker (die Nationalentätenfrage in der Revolution 1848 — 1849 im Lichte der «Neuen Rheinischen Zeitung»). // Archiv für Sozialgeschichte, 5. — 1964. — pp. 87 — 282. Див. також: Roman Rosdolsky. Engels and the «Nonhistoric» Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 (Transl., ed., and with introduction by John-Paul Himka). — Glasgow: Critique Books, 1986.

² Цит. за: Ian Cummins. Marx, Engels and National Movements. — London: Croom Helm, 1980. — pp. 40 — 41.

³ Цит. за: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. — Т. 5. — С. 402.

⁴ Ф. Енгельс. Громадянська війна в Швейцарії. // Там само. — Т. 4. — С. 342 — 343.

⁵ Ф. Енгельс. Початок кінця Австрії // Там само. — С. 456.

⁶ Jan Cummins. Op. cit., — p. 40.

⁷ Ф. Енгельс. Революція і контрреволюція в Німеччині // Там само. — Т. 8. — С. 50.

⁸ Там само. — С. 51.

⁹ Там само. — С. 52.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — С. 53.

¹² Там само. — С. 81.

¹³ Маркс — Енгельсу, 8 жовтня 1858 р. // Там само. — Т. 29. — С. 284. /354/

- ¹⁴ Див.: Michael Lowy. Marxists and the National Question // New Left Review. — March — April 1976. — №. 96. — p. 84; а також Roman Rosdolsky. Op. cit.
- ¹⁵ Walker Connor. The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy. — Princeton: Princeton University Press, 1984. — p. 15. Цитату з Енгельса автор подає за: Friedrich Engels. Hungary and Pan Slavism // The Russian Menace to Europe (ed. P. Blackstock and B. Hoselitz). — Glencoe, IL: Free Press, 1952. — p. 59.
- ¹⁶ Walker Connor. Op. cit. — p. 16.
- ¹⁷ Ian Cummins. Op. cit. — p. 23
- ¹⁸ Там само. — С. 27. Автор посилається на працю В. Леніна «Краще менше, та краще» за виданням: V. I. Lenin. The national Liberation Movement in the East. — Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957. — p. 315.
- ¹⁹ Jan Cummins. Op. cit., — p. 23.
- ²⁰ К. Маркс. Тези про Фюєрбаха (текст 1845 року) // Там само. — Т. 42. — С. 245.
- ²¹ К. Маркс. Капітал // Там само. — Т. 23. — С. 8.
- ²² Там само. — С. 12.
- ²³ Jon Elster. Historical materialism and economic backwardness // After Marx (ed. Terence Ball and James Farr). — Cambridge: Cambridge University Press, 1984. — p. 44.
- ²⁴ Цит. за: К. Маркс. Лист до редакції «Отечественных записок» // Зібрання творів. — Т. 19. — С. 117.
- ²⁵ Маркс — Енгельсу, 30 листопада 1867 р. // Там само. — Т. 31. — С. 329.
- ²⁶ E. J. Hobsbawm. The Age of Capital 1845 — 1875. — New York: New American Library, 1979. — p. 99.
- ²⁷ Teodor Shanin. Late Marx and the Russian «Periphery of Capitalism» // Monthly Review 35. — June, 1983. — №. 2. — p. 19 — 20.
- ²⁸ К. Маркс. Лист до редакції «Отечественных записок». — С. 11.
- ²⁹ Там само. — С. 118.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. — С. 118 — 119.
- ³² К. Маркс. Начерки відповіді на лист В. Засулич // Там само. — Т. 19. — С. 395 — 396.
- ³³ К. Маркс. Передмова до другого російського видання «Мані фесту Комуністичної партії» // Там само. — Т. 19. — С. 292. /355/
- ³⁴ К. Маркс. Про книгу Фрідріха Ліста «Національна система політичної економії» // Там само. — Т. 42. — С. 227.
- ³⁵ E. J. Hobsbawm. The Age of Capital... — p. 101. (Підкреслення Р. Ш.).
- ³⁶ К. Маркс. Критика Готської програми // Зібрання творів. — Т. 19. — С. 23.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — С. 23 — 24.

- ³⁹ Michael Lowy. Op. cit., — p. 12.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Ф. Енгельс. Про взаємовідносини між ірландськими секціями і Британською федеральною радою // Там само. — Т. 18. — С. 73.
- ⁴² Енгельс — Карлу Каутському, 7 лютого 1882 р. // Там само. — Т. 35. — С. 213, 212.
- ⁴³ Там само. — С. 216.
- ⁴⁴ Енгельс — Карлу Каутському, 12 вересня 1882 р. // Там само. — С. 286.
- ⁴⁵ Geoff Eley. State Formation, Nationalism and Political Culture in Nineteenth Century Germany // Culture, Ideology and Politics (ed. Raphael Samuel and Gareth Stedman Jones). — London: Routledge and Kegan Paul, 1983. — p. 288. *Внутрішня цитата подається за: Tom Nairn. The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Colonialism. — London: New Left Books, 1977. — p. 94.*
- ⁴⁶ E. J. Hobsbawm. The Age of Capital. — p. 100. *Варто також звернутися до цікавого нарису про фантом «інтернаціоналізму» у марксистському русі у: Tom Nairn. Internationalism: A Critique // Bulletin of Scottish Politics 1. (August, 1980). — №1. — pp. 101 — 125.*
- ⁴⁷ J. P. Nettl. Rosa Luxemburg. — London, New York and Toronto: Oxford University Press, 1966. — Vol. 2. — p. 861.
- ⁴⁸ Там само. — С. 33. «Там само. — Т. 2. — С. 849.
- ⁴⁹ Там само. — С. 860, 862; — Т. 1. — С. 32 — 33. *Курсив Р. III.*
- ⁵⁰ Там само. — Т. 2. — С. 861 — 862.
- ⁵¹ Там само. — Т. 1. — С. 33.
- ⁵² Eric J. Hobsbaum. Some Reflections on Nationalism. — p. 395.
- ⁵³ Geoff Eley. What Produces Fascism: Preindustrial traditions or a Crisis of a Capitalist State // Geoff Eley. From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past. — Boston, London and Sydney: Allen and Unwin, 1986. — p. 269. /356/
- ⁵⁴ Там само. — С. 269 — 270.
- ⁵⁵ Roman Szporluk. The Political Thought of Thomas G. Masaryk. — Boulder, CO: East European Monograph, 1981. — p. 162.
- ⁵⁶ Isaiah Berlin. Benjamin Disraeli, Karl Marx and the Search for Identity // Against the Current. — p. 280.
- ⁵⁷ *Див. есе І. Берліна про Дізраелі, Маркса і Геса у: Against the Current... — pp. 252 — 286, 213 — 251.*
- ⁵⁸ Bruce Mazlish. The Meaning of Karl Marks. — New York: Oxford University Press, 1984. — pp. 148 — 149.
- ⁵⁹ *Див.: Józef Chlebowczyk. Ruch robotniczy a kwestia narodowa w monarchii Habsburgów // Z pola walky 11. — 1968. — №1. — p. 103*
- ⁶⁰ *Див. розділ: Moses Hess: Socialism and Nationalism as a Critique of Bourgeois Society у книзі: Shlomo Avineri. The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State. — New York: Basic Books, 1981. — p. 46.*
- ⁶¹ Walker Connor. The National Question. — pp. 19 — 20.

12. Після 1848: «соціалізація» націоналізму

У другій половині дев'ятнадцятого століття характер і напрям розвитку націоналізму змінився. Це було викликано багатьма причинами й не в останню чергу — необхідністю протиставити щось зростаючому впливові соціалізму. Взаємини з останнім розгорталися приблизно в двох напрямках. У певних конкретних випадках націоналізм переходив на традиційні праві позиції й визначався як безумовний антагоніст соціалізму. В інших — націоналісти визнавали слушність і важливість питань, які підіймав соціалізм, але при цьому намагалися довести, що соціальні проблеми «об'єктивно» є частиною, аспектом фундаментальнішого, ширшого й важливішого «національного питання», отже, мають вирішуватися в його рамках. Вони намагалися включити робітничий клас в національну спільноту й вивести його з-під сфери впливу марксистської філософії, революційної класової політики й пролетарського інтернаціоналізму. Робітники мали відстоювати свої класові інтереси в межах національної спільноти демократичними засобами.

Перш ніж продовжувати наші міркування, виразніше сформулюємо деякі необхідні для цього положення. Теорія Ліста, яка віддзеркалювала реалії епохи промислової революції, де існувала економічна й політична нерівність націй, будувалася, крім іншого, на ідеалах Французької революції. Німеччина, якою її хотів бачити Ліст, мала бути не тільки економічно могутньою, але також ліберально-кон-**/358/**ституційною країною, де гарантувалася свобода особистості. Незважаючи на те, що в цьому пункті виникала певна невідповідність між метою та засобами її здійснення, а досягнення деяких ідеалів Ліста не збігалося з реальною суспільною практикою, він залишався відданим духові 1789 року. Проте в націоналізмі існували інші течії, які цілком негативно оцінювали ідеали Французької революції. Ясна річ, що й після появи лістівського варіанту націоналізму ці спрямування не зникли. «Націонал-соціалізм» Гітлера, наприклад, який являв собою відгалуження націоналізму (доволі деформоване), якщо не окремий його підрозділ, повністю відкидав ідеали 1789 року (зрозуміло, й ідеали Ліста). Якщо говорити конкретніше, гітлерівський нацизм протиставлявся тим демократичним варіантам «націонал-соціалізму», які сповідували соціальні реформи й національне визволення в рамках конституційної системи. (Є різні підходи до проблеми співвідношення і спорідненості націоналізму і націонал-соціалізму. Ентоні Сміт, наприклад, вважає, що фашизм і нацизм були антиподами націоналізму. Джон Брюлі, навпаки, підкреслює їхню спорідненість. У будь-якому випадку, цілком очевидно, що між Лістом і Гітлером немає нічого спільного, а «націонал-соціалізм» останнього треба відрізнити від ідеології партій на зразок Чеської національної соціалістичної партії, створеної в 1890-і роки, яка виступала за демократичні реформи, соціальне законодавство й національне визволення чехів)¹.

У менш розвинених частинах світу, які потребували політичної, економічної й культурної модернізації, де лістівський націоналізм знайшов би своє природне середовище, націоналізм також відхилявся від класичної європейської моделі. Оскільки спосіб **/359/** життя в цих регіонах значно відрізнявся від європейського, і до того ж тут поширювалися соціалістичні ідеї, то створилися нові версії націоналізму: певні марксистські положення й соціалістичні ідеї були «вмонтовані» в націоналістичну ідеологію. Ці націоналісти вважали, що для того, щоб подолати економічну відсталість і зберегти (або вибороти) національну незалежність, вони повинні дотримуватися марксистських поглядів. Можна сказати, що вони використовували Маркса, щоб адаптувати світогляд, породжений Лістом.

Почнемо наш огляд з Німеччини епохи після 1848 р., де, як ми вже згадували, націоналізм передував соціалізму і особливо — марксизмові. Загальна програма лістівського варіанту націоналізму мала чітку проіндустріальну спрямованість. Ранній німецький націоналізм був ліберальною політичною течією (у 1848 — 1849 рр. навіть радикальною); ранні німецькі соціалісти, зі свого боку, віддавали належне патріотизмові. З іншого боку, опозиція націоналізмові спочатку складалася з реакційних правих сил: феодалного дворянства й аристократії. Національна справа створювала спільний «національний» ґрунт, на якому об'єдналися буржуазія, середні верстви й навіть пролетаріат, а згодом, з поширенням популярності та впливу націоналізму, під його прапори перейшли й колишні опоненти з табору правих.

Німецький націоналізм змінився після того, як його взяли на озброєння Пруська держава й дворянство. Створення Другого рейху у 1871 р. лише до певної міри можна вважати втіленням програми Ліста. Згідно з нею, не Прусія мала очолити об'єднавчий процес, не кажучи вже про те, що сили, які зайняли панівне становище в новій Німеччині — військові, бюрократія, монархія, юнкери, — не нале-**/360/**жали до тих, кому

Ліст волів би доручити керівництво країною. Зрозуміло, з цього не випливає, що після 1871 р. німецька буржуазія не отримала необхідних юридичних і політичних гарантій для реалізації своїх амбіцій та інтересів; доктрина Ліста не була єдиною ліберальною програмою у Німеччині XIX століття. Беручи все це до уваги, ми все ж таки маємо визнати, що Німеччина (і Європа загалом) після 1870 р. значно більше відповідала баченню Ліста, ніж проектам Маркса.

Деякі сучасні автори, зокрема Роберт М. Бердаль, закликають переглянути традиційний підхід, згідно з яким в об'єднанні Німеччини провідна роль відводиться ідеям. У 1972 р. Бердаль писав, що виникнення бісмарківського рейху «було не «об'єктивно зумовленим», а «суб'єктивно визначеним» результатом дій провідних діячів, незалежним від народного волевиявлення». Об'єднання Німеччини, на його думку, не було завершено, бо території з німецькомовним населенням залишилися поза межами рейху, у той час як в його складі опинилися регіони, де переважали інші мови. Бердаль вважає, що «культура не «формує» німецьку національну державу, вона узаконює її»².

Втім, той факт, що певний ідеал не був повністю втілений в життя, не є доказом того, що він не впливав на *результат*. Це, власне, націоналістичні ідеї стали передумовою того, щоб «реальні» факти, про які говорить Бердаль, могли мати місце: хтось повинен був спочатку в уяві накреслити карту, де існувала б Німеччина як «уявлена» спільнота, щоб тільки згодом політичні діячі, військові й провідні представники ділових кіл могли політичними засобами забезпечити виникнення Німеччини на справжній карті Європи. /361/

Відаючи належне ролі націоналістичних ідей у створенні самої можливості появи «проблеми об'єднання Німеччини», ми не мусимо доводити, що специфічні поради й плани Ліста безпосередньо вплинули на економічну політику в Німеччині до і після 1870 року. До 1870 р. протекціонізм не став пануючою течією, він навіть не перетворився на популярне гасло. Після об'єднання Німеччини протекціонізм набув таких масштабів, що навіть поширився на сільське господарство, але саме проти цього виступав Ліст. Його книги перевидавалися, сам Бісмарк називав себе шанувальником Ліста. Однак економічна політика імперської Німеччини, яка призвела до введення у 1879 р. протекційних мит на сільськогосподарську продукцію й викликала відповідні наслідки, була несумісною з пропозиціями Ліста. Ліст був принциповим противником сільськогосподарського протекціонізму, а застосування протекційних митних тарифів щодо промисловості він вважав припустимим тільки в країні, що розвивається. Німеччина 1880-х вже не належала до цієї категорії. В. О. Гендерсон наводить таку думку І. В. Ламбі з цього приводу: «Аргументи Ліста вже не відповідали повністю умовам більш розвиненої економіки. Необхідність протекціонізму для німецької промисловості важко було обґрунтувати її відсталістю й виправдовувати цим втрати споживачів. Підпорядковувати інтереси сільського господарства потребам промисловості було безплідним і з політичного погляду там, де аграрії не тільки ставали дедалі впливовішими у відстоюванні своїх інтересів, а й сільське господарство вже вийшло з розряду примітивних занять, яким бачив його свого часу Ліст»³.

Отже, ми не можемо погодитися з зауваженням Гейза про те, що «в 1880 р. німецька національна /362/ держава, формально керована Бісмарком, насправді прямувала саме тим шляхом, який для неї накреслив Ліст»⁴. Близький до істини Гендерсон, коли він пише, що «Ліст, мабуть ... піддав би критиці бісмарківський митний тариф 1879 р., оскільки той запроваджувався не для допомоги «молодій індустрії», а захищав фермерів та промисловців»⁵.

Така економічна політика не обмежувалася кордонами Німеччини: вся Європа переживала відродження протекціонізму й відповідний відхід від принципів вільної торгівлі⁶. Одночасно поширювалися соціальний дарвінізм, соціальний імперіалізм та інтегральний націоналізм. Лібералізм занепадав. За таких умов позиції представників економічного націоналізму змінилися. Більш відверто, ніж раніше, вони підпорядковували економічні міркування національному інтересові, порушуючи характерний для попередніх часів баланс між ними. Популярний в Америці вислів: «Амерікен Моторз» краще для Америки, ніж «Брітіш моторз», і вже тому заслуговує на підтримку», — змінився на інший: «Те, що є добрим для Америки, є добрим і для «Амерікен Моторз» (іншими словами — якщо раніше інтереси промисловості вважалися «автоматично» корисними для країни, то тепер інтерес країни визначав пріоритети для промисловості)⁷.

Новий напрям економічного націоналізму в Німеччині репрезентувала так звана «історична школа», її провідним представником вважається Густав фон Шмолер (1838 — 1917). Він стверджував, що «всі протекціоністські течії тісно пов'язані з національними почуттями, боротьбою за міжнародне панування, намаганням встановити рівновагу впливів». Протекціоністська політика, на його думку, мала тривати далі, оскільки поруч з розвиненими державами /363/ існували ті, які прагнули досягнути такого ж рівня економічного розвитку, і ця мета виправдовувала будь-які «засоби»⁸. Шмолер та інший визначний представник «історичної школи», Адольф Вагнер, визнавали, що національні інтереси й національна політика не завжди відповідають вимогам економічної раціональності, отже, остання має бути підпорядкованою першим⁹. Вагнер писав, наприклад, що не лише такі потреби, як обороноздатність,

розвиток державного управління, судова система, освіта й соціальний захист, але й «необхідність забезпечення постійного зростання економічної могутності та чисельності нації силами життєздатного сільського населення вимагають жертв»¹⁰.

У книзі «Імперіалізм» Джордж Ліхтгайм доводить, що головна ідея Шмолера, котру він обстоював усе життя, була такою: економіка залежить від політики. У зв'язку з цим Ліхтгайм погоджується з Чарлзом Вілсоном, який визначив політику меркантилізму як «державотворчу — не у вузькому розумінні, а як таку, що одночасно творить і державу, і економіку»¹¹.

Новий варіант економічного націоналізму став панівним у міжнародних взаєминах. Імперська Німеччина, що «спізнилася», прагнула «наздогнати час». Шмолер та його однодумці, які були лідерами громадської думки Німеччини часів Бісмарка й Вільгельма II, сприяли формуванню німецького імперіалістичного світогляду, закладаючи «теоретичний базис німецької політики нової епохи — епохи розбудови імперії». В цій ситуації «їхній політичний консерватизм не призводив ні до чого привабливішого ... ніж самозвеличення на національному ґрунті. Отже, розвиток німецького імперіалізму не був підкріплений якоюсь універсальною ідеєю, і ця обста-**/364/**вина зрештою обумовила його загибель». (Ліхтгайм підкреслює, що «імперіалізм» не був специфічно німецьким явищем: він існував і за часів панування лібералізму та фрітредерства, а в 1880-і знову був взятий на озброєння великими державами)¹².

«Історична школа» не залишила поза увагою й внутрішню політику, зокрема соціальні проблеми: її представники пропонували ряд спеціальних заходів, включаючи законодавче забезпечення прав робітників. Розробляючи програму «соціальної політики», економісти «історичної школи» протиставляли її соціалізму, змагаючись за вплив у масах. Тому Бісмарка ототожнюють з «антисоціалістичною соціальною політикою історичних економістів»¹³.

Крім того, Шмолер та його колеги не обмежувались науковою й викладацькою діяльністю: для реалізації та пропаганди своїх ідей серед ширшого кола вони заснували Союз соціальної політики (*Verein für Sozialpolitik*). Шмолер також був досить популярний за кордоном, зокрема у Великій Британії та Сполучених Штатах¹⁴.

В останній чверті XIX ст. в Німеччині проводилася широка антисоціалістична кампанія, однак соціалісти витримали урядові репресії, а після скасування антисоціалістичних законів стали однією з наймасовіших партій. Напередодні виборів 1913 р. до рейхстагу вони мали шанси отримати більшість голосів виборців. Проте одним з результатів згаданої кампанії стало відокремлення соціалістичного руху та його високорозвинених організаційних структур від держави й офіційного німецького «суспільства». Виступаючи представником переважно індустріального пролетаріату, німецький соціалізм не був готовий, у разі приходу до влади, перетворитися на представника інтересів усього суспільства. В лавах **/365/** соціалістів випрацьовувалася своєрідна «ментальність гето». Ця тенденція посилилася за часів Веймарської республіки, коли комуністи відверто проголосили себе «інтернаціональною» партією, тобто такою, що не обмежує себе рамками нації. Така позиція виключала можливість «співжиття» з вигідним партнером (термін французьких соціалістів 1980-х), являючи собою щось на зразок ідеологічного «целібату», що мав різкий контраст з політичним «промискуїтетом», який сповідували нацисти. Отже, німецькі ліві, переконані «націонали» в 1848 р., згодом віддали питання національної політики на поталу нацистам. (Додамо, що це сталося саме тоді, коли німецькі ліві взагалі розкололися на соціалістів і комуністів, причому останні декларували свою відданість іншій державі коштом власної).

Втім, повернімося до німецького націоналізму після 1870 р. Проблеми, які йому доводилося вирішувати, не можна було визначити як чисто внутрішні чи зовнішні. Німецька імперія була багатонаціональною державою. Під її владою, зокрема, опинилася сильна, добре організована й досить впливова польська меншина в Познані та Сілезії, серед якої в епоху Бісмарка дедалі відчутнішими ставали національні тенденції.

Польське питання не було лише німецькою внутрішньою проблемою: багато поляків жило під владою Габсбургів, не кажучи вже про імперію Романових. В межах імперії Габсбургів німці становили досить численну групу, проте після 1871 р. їхнє становище стало непевним. З одного боку, вони, безумовно, були провідною групою. З іншого, тобто з національного погляду, після появи об'єднаної Німеччини вони опинилися «за її бортом». Виникла своєрідна «*Germania irredenta*». Німецька імперія була наймо-**/366/**гутнішою державою Європи — при цьому ідеал німецького націоналізму залишався нереалізованим, аж доки мільйони співвітчизників жили «у ближньому зарубіжжі». Німці імперії Габсбургів (у самій Австрії, а також моравські, богемські й сілезькі) опинилися перед важким вибором. Династична лояльність, принцип *Keisertreue* (відданості цісареві) вимагали від них залишатися добрими підданими імператора Австрії. В той

же час німецький націоналізм вимагав включення усіх німців у єдину державу під владою Берліна або, у поміркованішому варіанті, трансформації монархії Габсбургів у другу німецьку державу¹⁵.

Становище німців у австрійській частині імперії Габсбургів, досить непевне з націоналістичного погляду, ускладнювалося з підйомом етнічного націоналізму чехів, поляків, словенців, українців, румунів та ін. Наприкінці XIX — поч. XX ст. серед німців, які населяли суміжні чесько-німецькі території, виникли течії, що в певному сенсі були провісниками німецького націонал-соціалізму: звертаючись до робітників із соціалістичними гаслами, вони закликали їх приєднуватися до цілої нації. Завдяки цій ін'єкції соціалістичних гасел «нові» німецькі націоналісти наближалися до вирішення німецької проблеми поза рамками «традиційної» політики, яка керувалася конституційними принципами і ліберальними цінностями.

З огляду на зростання напруженості в міжнаціональних взаєминах можна було б чекати, що соціал-демократичний рух, вірний принципам Маркса, стане противагою націоналізмові й візьме на себе роль інтегруючої сили. Проте цього не сталося. По-перше, коли німецькі соціалісти Австрії створювали єдину, централізовану партію, представники інших народів /367/ країни сприймали її не як інтернаціональну, а як асиміляторську, пронимецьку силу. Наприкінці XIX ст. Соціал-демократична партія Австрії піддалася тискові націоналістичних сил і перетворилася на федерацію національних партій. Після цього австрійська соціал-демократія стала ще менш «національною» в очах німецького буржуа. По-друге, напередодні першої світової війни колись єдиний профспілковий рух Австрії також уже являв собою окремі національно-автономні одиниці¹⁶.

У попередньому розділі ми згадували про те, що саме в австрійському соціалістичному русі з'явилася течія, яка піддала ревізії класичну марксистську позицію в національному питанні. Ця течія увійшла в історію під назвою «австро-марксизму» (вона неприємно вразила б Маркса: він особисто вважав Австрію аномальним явищем і виступав за її ліквідацію у 1848 р.) — її представники прагнули зберегти Австрію саме як багатонаціональну державу.

Серед видань «австро-марксистів», присвячених національному питанню, найоригінальнішими були праці Отто Бауера. В книзі «Національне питання і соціал-демократія» (1924) він доводив, що нація створюється на основі спільної культури, а її історичне коріння сягає найдавніших часів. Упродовж історичного розвитку під впливом різноманітних обставин змінюється й сама національна спільнота, й національний характер. Підкреслюючи спадкоємність і безперервність існування нації в різних соціально-економічних формаціях, Бауер виразно заперечував ортодоксально-марксистський погляд, згідно з яким нація є продуктом капіталізму і має зникнути після його повалення. Бауер вважав, що капіталізм змінює нації, втягуючи в сферу активного національного життя ті соціальні елементи, які раніше перебували /368/ поза нею. З іншого боку, капіталізм далі відокремлює пролетаріат однієї країни від його спільників у інших: «Сучасний капіталізм поступово укріплює кордони між нижчими класами різних націй, забезпечуючи цим класам доступ до національної освіти, національного культурного життя, національної літературної мови». Бауер пророкував, що при соціалізмі «завдяки відмінностям у національній освіті ... цілі народи настільки відрізнятимуться один від одного, наскільки зараз відокремлені лише освічені верстви різних націй»¹⁷. Він, безумовно, не погоджувався з Марксом і більшістю марксистів, які вважали, що нації при соціалізмі зникнуть.

Фактично Бауер наважився відверто сказати про те, що мовчазно визнавали соціалісти Західної, Центральної та Східної Європи, а саме, що нація є стабільною, усталеною спільнотою, в основі якої лежать спільні духовно-ментальні риси (характер), які в свою чергу є продуктом спільної історії.

Якими б не були інтелектуальні принади нових теоретичних знахідок «австро-марксистів» (чи їхній вплив на подальший розвиток європейського соціалізму), австрійським соціалістам не вдалося отримати з них політичних прибутків. Австрійська соціал-демократія перетворилася на аморфну федерацію етнічних партій, що загалом було віддзеркаленням процесів, які відбувалися в усьому європейському соціалістичному русі. Заснований в 1889 р. Другий Інтернаціонал до кінця своєї діяльності залишався асоціацією соціалістичних партій різних країн. Представники цих партій час від часу збиралися на міжнародні конгреси, проте якогось ефективного централізованого механізму для втілення в життя своїх рішень Другий Інтернаціонал не мав, чим нагадував майбутню Лігу Націй або сучасну нам /369/ Організацію Об'єднаних Націй. Цілком очевидно, що він був не здатний реалізувати заклик Маркса «Пролетарі всіх країн — єднайтеся!».

Намагаючись спрямувати в безпечне русло етнічний націоналізм у 1900-і роки, прем'єр-міністр Австрії Ернст Кербер запропонував досить амбітний план модернізації країни (включаючи прискорений промисловий розвиток) під гаслами австрійського патріотизму. Основою об'єднання народів імперії мала

стати спільна економічна мета. Як пише Александер Гершенкрон, Кербер сповідував більш помірковану політику щодо соціалістів, очікуючи, що вони, виходячи з власних міркувань, будуть підтримувати масштабний розвиток промисловості, оскільки це збільшуватиме кількість пролетаріату. Проте соціалісти не зрозуміли цього ширшого значення програми Кербера і відмовилися підтримати її. Соціал-демократія мала реальний шанс очолити справу, побудовану на «понадкласових» засадах, але вона не спромоглася піднятися над вузьокласовими поглядами. Керберові також не вдалося завоювати підтримку ширшого загалу, хоча його радником була постать такого масштабу, як Теодор Герцль¹⁸.

Отже, як ми бачимо, ані соціалізм, ані понадетнічний «патріотизм» не змогли конкурувати з націоналізмом у боротьбі за симпатії мас, коли треба було замінити занепадаючу систему династичної лояльності іншою системою цінностей. Народи Австрії робили вибір на користь власних етнічних спільнот. Хоча монархія Габсбургів зникла з карти Європи тільки в 1918 р., тобто після тривалої війни, соціально-психологічні й політичні зв'язки, які утримували її народи разом, зникли набагато раніше.

Взаємодія націоналізму й соціалізму в країні, яка зустрілася з проблемою економічної модернізації, /370/ мала свої особливості в Італії. Економічна відсталість Італії стала однією з головних проблем порядку денного після об'єднання країни. Як писав Луїджі де Роза, італійці побачили «контраст між політичною Італією, яка зараз реально існувала в остаточному й завершеному вигляді, і економічною Італією, яку ще треба було створити»¹⁹. Саме ці італійці вважали, що національно-державне будівництво не закінчується з досягненням державної незалежності, вони виступали проти пануючого на той час фрітредерства й вимагали запровадження протекціонізму. Якщо італійські фрітредери створили «Товариство Адама Сміта», то протекціоністи, які вважали себе послідовниками німецьких економічних теорій, об'єдналися у власну «Асоціацію сприяння розвитку економічних наук». Найбільшим авторитетом для діячів асоціації був Фрідріх Ліст, погляди якого вони вважали цілком придатними для економічної ситуації в Італії²⁰. Один із італійських послідовників Ліста, Алесандро Россі, вважав, що Англія й Америка завдячували своїм успішним економічним розвитком саме протекціонізові. Це ж стосувалося й Франції та Німеччини. Россі також заявляв, що вільна торгівля є «повним запереченням такого необхідного нам морального визволення працюючих класів»²¹.

Россі підкреслював, що протекціонізм — не єдиний засіб, за допомогою якого можна вивести Італію на рівень розвинутої промислової держави. Протекціоністські заходи треба було запроваджувати лише в певний час і за певних обставин (це відповідало і поглядам Ліста). Навіть більше, особливості економічної системи кожної нації мали відповідати специфічним рисам її історії і конкретним потребам. Як вважає де Роза, Алесандро Россі наполягав на тому, /371/ що саме держава, оскільки вона виконує функції «органу громадського порядку», покликана підтримувати раціональну рівновагу між виробництвом і розподілом. Вона також має гарантувати національній промисловості рівні позиції в конкурентній боротьбі з іноземними виробниками²².

Представник наступного покоління, економіст і активний член Націоналістичної спілки Італії Альфредо Рокко, окреслюючи завдання нової економічної політики країни у 1914 р., також звертався до ідейного доробку Ліста. Він вважав, що саме завдяки Листові німці усвідомили свої національні потреби в економічній сфері й стали «грізним і часто переможним суперником Англії у промисловості і торгівлі»²³.

Втім, як і в Австрії, італійські послідовники Ліста не впливали на економічну політику перших десятиліть після об'єднання країни, їм також не вдалося створити широкий громадський рух на підтримку індустріального розвитку Італії. В країні не сформувалася «ідеологія індустріалізації» на зразок тих, які виникли свого часу в Англії, Франції, Німеччині та Росії. Гершенкрон пише, що Італія не спромоглася виробити «скільки-небудь дієвий ідеологічний стимул до індустріалізації». Протекціонізм в Італії служив уже існуючим впливовим групам і «не розгорнувся у впливовий інтелектуальний рух».

З огляду на подальший політичний досвід Італії, досить показовою є та обставина, що хоча марксизм у 1890-і роки вже був досить популярним серед італійської інтелігенції (що нагадує тогочасну ситуацію в Росії), але, «на відміну від російських, італійські марксистки виявили вельми обмежений інтерес (якщо взагалі він у них був) до проблеми промислового розвитку країни». Лідери італійського /372/ робітничого руху підтримували існуючу на той час структуру промислових митних тарифів, але ні вони, ні громадськість взагалі не переймалися тим, щоб «прискорити зміни, які шойно розпочиналися в країні»²⁴.

Це дає підстави для такого припущення: ані італійський марксизм, ані робітничий рух (у широкому значенні цього поняття) не цікавилися проблемою саме *італійського* економічного розвитку. На початку ХХ ст. проблема економічної відсталості Італії стала одним з центральних питань в ідеології націоналістичного руху, який був попередником фашизму. Націоналісти розглядали економічне становище Італії в контексті

взаємин між країнами, що розвиваються, і передовими націями, тобто в дусі доктрини Ліста. Вони також відверто запозичили певні теоретичні настанови з марксизму. Один з їхніх лідерів, Енріко Коррадіні, казав на Першому конгресі націоналістів у Флоренції (1910): «Те, що соціалізм зробив для робітників, — а італійські націоналісти визнавали, що соціалізм сприяв покращенню матеріального й культурного добробуту робітників, — націоналізм має зробити для Італії». Запозичивши марксистську дихотомію «пролетаріат-буржуазія», Коррадіні використав її для характеристики взаємин між державами. Гадається, цілком несвідомо Коррадіні копіював стиль російських народників 1870-х (а не тільки Ліста), коли писав таке: «Ми мусимо почати з визнання того факту, що існують не лише пролетарські класи, а й пролетарські нації; тобто є нації, які залежать, на велику шкоду для себе, від способу життя інших націй, як це буває серед класів. Збагнувши це, націоналізм мусить перш за все відстоювати таку істину: і в матеріальному, і в моральному відношенні Італія є пролетарською нацією-373/цією. Ще важливіше те, що вона є пролетарською в переддень її відродження, інакше кажучи, тоді, коли вона ще не організувалася, блукає потемки і ще слабка. Її залежність від інших націй обумовлена не слабкістю народу, а слабкістю її як нації. Саме так виглядав пролетаріат напередодні того, як соціалізм став його зброєю»²⁵.

Е. Джеймс Грегор вважає, що погляди італійських фашистів на проблему відсталості Італії й засоби її подолання шляхом прискореного розвитку промисловості формувалися під впливом ідей Ліста²⁶.

У Болгарії послідовники Маркса й Ліста розвивали свої ідеї паралельними шляхами. Під впливом своїх російських товаришів болгарські марксистки наполягали на тому, що «капіталістичний розвиток неминучий», і доводили, що «промисловий розвиток відбуватиметься в Болгарії саме в тому вигляді, як його описував Маркс». Як зауважує Гершенкрон, у своєму прихильному «ставленні до індустріалізації болгарські марксистки наближалися до тих відносно нечисельних груп болгарської інтелігенції, які під впливом Ліста дбали про «національне виробництво» й «розвиток продуктивних сил нації». Одна з таких груп наприкінці 1880-х видавала журнал «Промисленост». Пізніше вона виступала на підтримку політики І. Е. Гешова, спрямованої на розвиток національної промисловості»²⁷.

Цікаво, що болгарський соціаліст Димитр Благоев навіть перевершив болгарського націоналіста — міністра Гешова у відданості принципам промислового протекціонізму й жорстко критикував останнього за те, що той нібито не досить послідовно впроваджував цю політику. Благоев вимагав широкомасштабної індустріалізації Болгарії замість того, щоб турбуватися «економічним становищем селян-374/ства». При цьому Гешов діяв як бізнесмен-практик, а Благоев «був продуктом революційного руху студентів російських університетів і учнем Плеханова». Саме завдяки російському марксизмові 1890-х він став прибічником ідеї «непопулярної й обтяжливої індустріалізації в дуже відсталій країні». Як зауважує Гершенкрон, «мало що більше надихає людину на певну справу, ніж тверда впевненість в її неминучості». Благоев дуже оптимістично оцінював перспективи й передумови модерного промислового розвитку Болгарії²⁸.

Втім, незважаючи на впевненість Благоева в можливості «бурхливого промислового розвитку» Болгарії, цього не сталося²⁹. Можна вважати це досить цікавим, але ще цікавішим здається той факт, що болгарські марксистки виглядали як ортодоксальні послідовники Ліста, коли планували розвиток «капіталізму в одній, окремо взятій країні», хоча б ця країна й була такою маленькою, як Болгарія. В їхньому марксистському варіанті соціалістичні перетворення в Болгарії залежали від того, чи стане саме Болгарія спочатку промисловою, капіталістичною країною. Таке бачення економічного розвитку виглядає значно ближчим до Ліста, ніж до Маркса (див. розділ 3).

Вже в дев'ятнадцятому столітті націоналізм Ліста поширювався не тільки в Європі, але і в Китаї, Японії, Кореї та інших країнах³⁰. Як пише Хітоши Янага, після 1885 р. не тільки дослідники в галузі політичної економії, але й політичні діячі Японії цікавилися німецькою політичною і економічною думкою. Особливе зацікавлення в них викликали ідеї Ліста про необхідність фрітредераства на ранніх етапах, що передували промислому стрибкові, і можливості протекціонізму в забезпеченні конкурентно-375/спроможності молодій національній промисловості на світовому ринку³¹.

Прихильники й епігони націоналізму Ліста з'явилися також в Індії, яка на той час ще перебувала під англійським пануванням. Вже на початку 1890-х років у висловлюваннях лідерів Індійського національного конгресу безпомилково вгадувалися лістівські мотиви. Ось уривок з промови одного з них — Лала Мурлідара — на з'їзді Індійського національного конгресу 1891 р.: «Зрозуміло, я знаю, що це чиста філантропія наводнювала Індію товарами з англійською маркою і повільно, але впевнено вбивала всяку місцеву промисловість; і, щоб полегшити собі це завдання, саме чиста філантропія скасовувала ввізні мита, розщедрюючись аж на три гроша на рік з кишені багатія, і, щоб компенсувати цю неприємну жертву, підвищувала соляний податок, який доводиться платити біднякам...

Вільна торгівля, чесна гра між націями — яка потворна облуда! Про яку чесну гру в торгівлі може йтися між нужденною Індією та розпухлою капіталістичною Англією? З таким же успіхом можна говорити про чесний бій між малюком і дорослим здорованем — між кроликом і удавом. Зрозуміло, все це відповідає принципам високої економічної науки, проте пам'ятайте, друзі мої, — все це виморює голодом ваших братів»³².

М. Дж. Ранад, якого Гайнц Вольфганг Арндт називає «індійським учнем Ліста», закликав до розвитку індійської промисловості не тільки тому, що промисловість дає матеріальні вигоди, але й тому, що «промисловість ще більше впливає на виховання інтелекту та розвиток підприємливості нації»³³.

Індійські та японські націоналісти кінця XIX — поч. XX ст. поділяли відданість Ліста політичному /376/ лібералізмові та його впевненість у тому, що відстала країна має використовувати політичні важелі для прискорення свого економічного розвитку. (Зрозуміло, що при цьому вони не переймалися характерним євроцентризмом Ліста). Як вказує Баскер Ананд Салетор, і після першої світової війни індійці надихалися ідеями Ліста у вирішенні своїх національних економічних проблем. На думку цього автора, між Індією першої половини двадцятого століття й Німеччиною часів Ліста було багато спільного, але Індія відрізнялася тим, що вона до певної міри вже була промисловою державою й мала державну систему залізниць. Цікаво і те, що, як і в Німеччині часів Ліста, в Індії також були націоналісти, які виступали проти індустріалізації, наприклад, видатний борець за свободу Індії Махатма Ганді називав машинне виробництво «великим гріхом», а Джавагарлал Неру у 1930-і закликав до соціалістичної індустріалізації Індії³⁴. Пізніші покоління азійських (а також африканських і латиноамериканських) націоналістів уже відійшли від певних настанов Ліста, зокрема його конституціоналізму. Їхній націоналізм був радикальнішим. У ньому віддзеркалювалася не тільки специфіка його інтелектуальних джерел, більша економічна та політична відсталість і гострота соціальних конфліктів у відповідних країнах, але й вплив Радянського Союзу.

Отже, якщо «національно-визвольні» рухи Азії, Африки й Латинської Америки після другої світової війни знаходили джерело натхнення в ідеях Маркса й Леніна, то це було обумовлено певними історичними причинами. Декілька десятиліть після 1945 р., після поразки нацизму й фашизму, найбільший політичний вплив у колоніальному й постколоніальному світі мав досвід Радянського Союзу. (У 1980-і ро- /377/ ки, коли писалася ця праця, ситуація почала змінюватися). Саме в Росії (і СРСР) відбулася перша «націоналізація» комунізму. Саме там марксизм з теорії, яка пропонувала ліквідацію держави у високорозвинутих країнах, перетворився на програму модернізації відсталої країни під керівництвом сильної держави. Саме такий варіант марксизму поширився в третьому світі. Тому і нам варто поцікавитися «пригодами» ідей Маркса і Ліста в Росії.

Примітки

¹ Див. докладніше: Anthony D. Smith. *Nationalism in the Twentieth Century*; John Breuilly. *Nationalism and the State*; Bruce M. Garver *The Young Czech Party 1874 — 1901 and the Emergence of a Multy-Party System*. — New Haven, CT: Yale University Press.

² Robert M. Berdhal. *New Thoughts on German Nationalism* // *American Historical Review* 77. — February 1972. — №1. — p. 70.

³ V. O. Henderson. *Friedrich List...* — p. 214 — 215; I. W. Lambi *Free Trade and Protection in Germany, 1868 — 1879*. — N. p., 1965.

⁴ Carlton J. Hayes. *Historical Evolution...* — p. 272.

⁵ W. O. Henderson. *Friedrich List...* — p. 215.

⁶ Див. про це: Arcadius Kahan. *Nineteenth-Century European Experience...* — pp. 24 — 25.

⁷ Там само. — С. 20, 28.

⁸ Gustav von Schmoller. *Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik* // *Schriften des Vereins für Socialpolitik*. — 1902. — pp. 264 — 271. Цит. за: Arcadius Kahan. *Op. cit.* — p. 23. Див. також: H. W. Spiegel. *The Growth of Economic Thought*. — pp. 411 — 433.

⁹ Arcadius Kahan. *Op. cit.*, — p. 18 — 19.

- ¹⁰ Adolf Wagner. Agrar- und Industriestaat. — Jena: G. Fisher, 1901. — p. 25. *Цит. за:* Arcadius Kahan. Op. cit. — p. 18.
- ¹¹ George Lichtheime. Imperialism. — London: Allen Lane/Penguin, 1971, *цитує* Charles Wilson. Mercantilism. — London: Routledge and Kegan Paul, 1958. — p. 6. /378/
- ¹² George Lichtheime. Op. cit., — p. 68 — 69, 76 — 77.
- ¹³ Henry William Spiegel. Growth of Economic Thought... — p. 425.
- ¹⁴ Там само. — С. 426, 431 — 433; George Lichtheime. Op. cit., — p. 64.
- ¹⁵ Henry Cord Meyer. Mitteleuropa in German Thought and Action 1815 — 1945. — The Hague: Martinus Nijhoff, 1955.
- ¹⁶ *Розгляд проблеми взаємин марксизму й націоналізму див. у:* Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat. — Vol. I: Das Ringen um das supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung, 1867 — 1907. — Vienna: Europa-Verlag, 1963; Arbeiterbewegung und Nationale Frage. — Gottingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979.
- ¹⁷ Otto Bauer. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. — Vienna: Volksbuchhandlung, 1924. — p. 135. *Цит. за:* Karl W. Deutsch. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality. — Cambridge, MA: M. I. T. Press, 1966. — p. 286n — 287n. *Видання мовою оригіналу див.:* Otto Bauer. Werkausgabe. — Vienna: Europa-Verlag, 1975. — Vol. 1. — p. 194. *Див. також:* Tom Bottomore and Patric Goode, eds., Austro-Marxism. — Oxford: Clarendon Press, 1978.
- ¹⁸ Alexander Gershenkron. An Economic Spurt That Failed. — Princeton: Princeton University Press, 1977. — pp. 58, 62 — 68, 70, 78.
- ¹⁹ Luigi de Rosa. Economics and Nationalism in Italy // Journal of European Economic History 11. — Winter, 1982. — №3. — pp. 537 — 574.
- ²⁰ Там само. — С. 547 — 550.
- ²¹ Alessandro Rossi. Le trasformazioni deH'industria e i loro effetti in Ilghilterra ed America // Nuova Antologia. — 1878. — April 15. — p. 681. *Цит. за:* Luigi de Rosa. Op. cit., — p. 552.
- ²² Luigi de Rosa. Op. cit., — p. 552.
- ²³ Там само. — С. 572. *Цитату наведено за:* Alfredo Rocco. Economia liberale, economia socialista ed economia nazionale // Rivista delle Società commerciali. — 1914. — April 30. — p. 299.
- ²⁴ Alexander Gershenkron. Economic Backwardness... — p. 86 — 87.
- ²⁵ Enrico Corradini. The Principles of Nationalism // Italian Fascism: From Pareto to Gentile (ed. Adrian Lyttelton. — New York: Harper and Raw, 1975. — p. 146. /379/
- ²⁶ A. James Gregor. Italian Fascism and Developmental Dictatorship. — Princeton: Princeton University Press, 1979. — p. 138.
- ²⁷ Alexander Gershenkron. Op. cit., — p. 217 — 218.
- ²⁸ Там само. — С. 218 — 219.
- ²⁹ Там само. — С. 221.
- ³⁰ *Див.:* W. O. Henderson. Friedrich List... — p. 261, 217.

³¹ Chitoshi Yanaga. Japan Since Perry. — New York: McGraw Hill, 1949. — pp. 73 — 74. *Про впливи німецьких економістів, у тому числі Ліста, в Японії див.:* Kenneth B. Pyle. Advantages of Followership: German Economics and Japanese Bureaucrats, 1890 — 1925 // Journal of Japanese Studies 1. — Autumn 1974. — pp. 127 — 137.

³² *Цит. за:* Thomas Balogh. The Irrelevance of Conventional Economics. — London: Weidenfield and Nicolson, 1982. — p. 250.

³³ M. G. Ranade. Indian Political Economy (1892) // Essays on Indian Economics. — Bombay: Thacker, 1899. — p. 20. *Цитата наводиться за:* Heinz Wolfgang Arndt. Economic Development: The History of an Idea. — Chicago: The University of Chicago Press, 1987. — p. 19.

³⁴ *Див.:* Basker Anand Saletore. Der Wert der Listschen Lehren für die Lösung der indischen Frage. — Leipzig: Universitätsverlag von Robert Noske, 1933. — pp. 35 — 42; Heinz Wolfgang Arndt. Op. cit. — pp. 19 — 20.

13. Ліст і Маркс у Росії

Розвиток російської політичної думки, а в ширшому контексті — модерної національної свідомості, був тісно пов'язаний з розширенням контактів і відносин Росії з Заходом. Уже з часів Петра Великого (1689 — 1725) і особливо з часів Катерини II (1762 — 1796) ставлення росіян до своїх проблем значною мірою визначалося дихотомією «Росія — Європа» або ж «Росія — Захід».

Дещо гіпертрофована стурбованість російських мислителів «долею Росії», підкреслює Анджей Валіцький, «не мала нічого спільного з вузьким провінціалізмом. Навпаки, всі російські мислителі дев'ятнадцятого століття, незалежно від їхнього ставлення до Заходу, були значною мірою «вестернізованими» з погляду обізнаності в інтелектуальному житті Європи та інтересу до нього; на Росію вони дивилися крізь призму європейських проблем, а в своїх роздумах про призначення Росії використовували досягнення думки найкращих умів більш розвинутих країн Заходу. Однією з специфічних переваг відсталості було те, що Росія могла використовувати досвід і досягнення Європи, а інтелектуальний та культурний вплив Заходу слугував могутнім каталізатором розвитку російської суспільно-політичної думки. Саме таке поглиблення й посилення культурних контактів спонукало Росію до глибшого самоусвідомлення, сприяло виникненню російської інтелігенції й породило численні версії історичного /381/ розвитку Росії та варіантів її подальшого шляху в майбутнє».

Росія майже ідеально вкладалася в схему Ліста, в якій центральне місце посідала проблема взаємин між народами й країнами, у першу чергу — між передовими й відсталими. Лістівська програма модернізації Німеччини як відсталої у порівнянні з Англією країни цілком відповідала ситуації, в якій перебувала Росія. Відмінність полягала хіба що в термінах: якщо Ліст писав про Англію, то Росія відставала від «Заходу».

У зв'язку з цим, згадуючи тезу Гершенкрона про ідеології індустріалізації (Сен-Сімон у Франції, Ліст у Німеччині, Маркс у Росії), мусимо поставити питання: чому ж націоналізм *не став* у Росії ідеологією індустріалізації? Чому цю роль перебрав на себе марксизм?

Для того щоб зрозуміти суть взаємодії націоналізму й марксизму в Росії, необхідно звернутися до деяких визначних фактів з новітньої історії цієї країни.

По-перше, Росія перетворилася на багатонаціональну імперію ще до того, як сформувалася модерна російська національна самосвідомість (ідентичність). На Заході процес будівництва імперій розгортався слідом за формуванням націй. Навіть більше, там існувало чітке територіальне розмежування між метрополією (де була побудована національна держава) та заморськими колоніальними володіннями. Як вважає Річард Пайпс, цих двох моментів бракувало Росії. Московська держава поступово поглинала сусідні неросійські території. В результаті росіяни створили імперію тоді, коли ще не завершився процес побудови їхньої власної національної держави. Внаслідок цього росіянам було важко розрізнити /382/ «російське» та ті імперські надбання царів, які не були «російськими» за своєю суттю. Ця плутанина у свою чергу породила надто застережливе ставлення росіян до вимог підлеглих народів, оскільки такі вимоги розглядалися як загроза територіальній цілісності Російської держави ².

Другим і, мабуть, не менш важливим фактором, який вплинув на розвиток політичної та інтелектуальної історії Росії, була виняткова роль держави практично в усіх сферах життя суспільства. Починаючи з середніх віків і протягом століть у Західній Європі держава й суспільство не ототожнювалися, існували, так

би мовити, у паралельних просторах. Це стало можливим завдяки тому, що статус монарха як правителя з погляду державного права не збігався з його статусом як приватного власника з позицій цивільного права. За словами середньовічного юриста, імператор був «політичним господарем країни, але не її власником»³.

У Росії суверенність включала в себе «атрибути спадкової чи майнової влади, тобто повного володіння не тільки землею, але також її жителями». Це означало, що концепція держави і, відповідно, концепція громадянського суспільства залишалася невиробленою. Як вважає Пайпс, такі концепції після їх появи в сімнадцятому столітті залишалися в напівзародковому стані⁴.

Навіть після того, як Росія налагодила взаємини з Заходом, царизм не бажав запроваджувати політичні й правові реформи і цим уповільнював формування новітньої російської нації, яку не можна було уявити без певного відокремлення суспільства від держави. Проте правителі не могли зупинити процес формування модерних політичних ідей серед освіченої частини населення. Саме в колах освіченого /383/ російського суспільства виникла дискусія з питання: якою бути російській нації. Загальновідоме протистояння слов'янофілів та західників було, мабуть, найвиразнішим проявом цієї дискусії. Ідеологи самодержавства, зі свого боку, намагалися протидіяти формуванню російської нації як окремого від держави феномена, запропонували власну версію: з'явилася відома теорія «офіційної народності», яка проголошувала три основних принципи — самодержавство, православ'я, народність як основні суттєві характеристики російського народу. Іншими словами, царизм визначав російську націю з погляду її лояльності самодержавству, тій формі правління, за якої суспільство не відігравало жодної ролі й не мало представницьких органів та функцій. Таким чином, російській нації відмовляли в праві на окрему від держави ідентичність⁵.

Наведемо слова російського аристократа, князя Володимира Одоєвського (1835), які, хоча і не є вичерпною характеристикою реалій російського життя, дають певне уявлення про офіційний ідеал: «Служба у нас в Росії — це єдина можливість бути корисним батьківщині ... (В Росії. — Авт.) немає природного ... прагнення до просвітництва. Скажіть, хто в нас будує школи? Уряд. Хто будує фабрики й машини? Уряд. Хто підтримує компанії? Уряд і тільки уряд. Усі ці речі не цікавили приватних осіб, і навряд чи це трапиться і в майбутньому. Проте уряд потребує людей для своїх починань. Відокремлюватися від нього — означає відокремлюватися від того, що все в Росії рухає вперед, що дає їй можливість жити й дихати»⁶.

Навіть якщо вважати слова Одоєвського перебільшенням, немає сумнівів у тому, що Росія дев'ятнадцятого століття значно відрізнялася від Німеччини /384/ молодого Ліста. Хоча Росія й була соборною державою (на відміну від Німеччини 1820 — 40-х років), самодержавство не надавало «суспільству» навіть тих обмежених свобод, якими користувалися промисловці й купці в Німеччині часів Метерніха (згадаємо 1819 р., коли вони створили добровільний Союз для сприяння економічному й політичному об'єднанню німецьких держав). Російське суспільство користувалося навіть меншим обсягом громадянської свободи, ніж індійці під владою Британії: російський «національний конгрес», на зразок Індійського національного конгресу (останній на початку 1890-х виступав з відвертою критикою британського панування, виходячи з лістівських настанов), навряд чи мав будь-які шанси виникнути та існувати у царській імперії.

Майже єдиними сферами, де освічене російське суспільство могло служити народові, керуючись своїми ідеалами і залишаючись поза обіймами державних структур, були література й журналістика. Верстви, які не були заангажовані в діяльність бюрократичної машини й присвячували своє життя цим «вільним професіям», належали до інтелігенції. Втім, під цю категорію підпадали не всі освічені люди: бути *інтелігентом* означало бути відокремленим, відчуженим від держави, якщо не за джерелами заробітку, то принаймні за світоглядом. «Виникнення інтелігенції, — зауважував Тібор Самуелі, — збіглося з великим розквітом російської літератури та літературної критики»⁷.

Для тих, чий схильності мали суто політичний характер, єдиною альтернативою служінню державі було революційне підпілля. Перші російські революціонери — учасники руху декабристів — були лібералами й демократами, але їх нащадки в революцій-/385/ній діяльності вже стали соціалістами. Вони відкидали ідею, згідно з якою нація складалася з різних соціальних класів, у тому числі буржуазії, тобто відмовлялися від концепції нації, яка була загальноприйнятою на Заході й формувалася в таких країнах, як Німеччина. Їхня програма розвитку Росії була іншою.

Російське «суспільство» отримало право вільно обговорювати національні (державні) справи лише після скасування кріпацтва (1861), проведення серії обмежених реформ (у галузях управління, місцевого самоврядування, судочинства) та певної лібералізації цензури. До 1881 р. Росія наблизилася до того ступеня розвитку, на якому суспільство, здавалося, вже могло брати участь в управлінні країною. Згідно з так званним конституційним планом царського міністра Лоріс-Мелікова передбачалася реформа Державної ради —

однієї з найвищих бюрократичних установ імперії: йшлося про введення до її складу представників громадськості (тобто «суспільства»). Цей план було відкладено після вбивства Олександра II (1881).

Знайомство з доктриною Ліста дає можливість досить чітко простежити характер взаємин держави й суспільства в Росії. Пригадаймо, що Ліст писав про Росію в своєму огляді стану справ в окремих країнах Європи. Він вважав, що Росія має всі необхідні матеріальні передумови для того, щоб перетворитися в провідну промислову державу. Він визнавав доречність запровадження Росією протекціоністських заходів (хоча вони й суперечили торговельним інтересам Німеччини), але підкреслював той факт, що проблеми Росії мали не тільки економічний характер. Ліст наголошував на «необхідності цивілізації та політичних інститутів» для країни. Він вважав, що політичні умови в Росії можна «гармонізувати» з потребами промисловості «шляхом введення ефективного муніципального та провінційного врядування, поступового обмеження й остаточного скасування кріпацтва, формування освіченого середнього класу й вільного селянства»⁸.

Програма Ліста, яка певною мірою мала відношення до формування модерної російської нації, як з'ясувалося, пропонувала досить солідну основу побудови майбутнього Росії. Тут знайшлися діячі, які цікавилися Лістом. Наприклад, граф Є. Ф. Канкрін, міністр фінансів царя Миколи I, був першим серед урядовців високого рангу, обізнаних з вченням Ліста⁹.

Втім, ще до появи ідей Ліста в Росії деякі діячі розуміли, що їхня країна в порівнянні з Заходом є промислово відсталою, і виступали за державну підтримку промисловості. Найвідомішим серед них був граф С. М. Мордвінов (1754 — 1845). Як пише Алек Ноув, Мордвінов висував «ідеї національного економічного розвитку» задовго до Ліста. Він виступав за протекціоністські заходи щодо російської промисловості, спрямовані проти британської конкуренції, за економічну експансію Росії в Азії, був поборником освіти й висловлювався за скасування кріпацтва, щоправда, рекомендуючи бути обережним в останньому¹⁰.

Проте планам Мордвінова не судилося здійснитися за його життя. Тільки наприкінці 1880-х на одну з найвищих урядових посад у Росії прийшов прихильник ідей Ліста — С. Ю. Вітте. У 1889 р., щойно очоливши міністерство фінансів, Вітте видав невелику книжку під назвою: «По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист». Як зауважив Теодор фон Лауе, ця праця «стала до- /387/роговказом для нього (С. Вітте. — *Перекл.*) і для Росії». В Лістовій праці Вітте «знайшов основу системи економічного розвитку Росії, і згодом вона залишалася наріжним каменем його думки й дії»¹¹.

Втім, указує фон Лауе, застосування теорії Фрідріха Ліста в умовах Росії мало один, так би мовити, «нюанс». Ліст пропонував запровадження правових і політичних реформ (не обмежуючись лише економічними заходами) і вважав, що конституційна форма правління є передумовою прогресу в промисловості й торгівлі. Вітте «відредагував» Ліста в свій спосіб. Він нічого не сказав про його ліберальні ідеї та про соціальні й політичні спрямування його програми. Вітте не повідомив російським читачам про те, що Ліст вірив не тільки в економічні вигоди індустріалізації, а й у те, що «індустріалізація несе з собою зернятка ідеалів конституційного правління і свободи». Вітте прагнув відокремити «економічні фактори промислового розвитку» від «соціального й політичного павутиння» для того, щоб «зміцнити самодержавство»¹².

В результаті програма Вітте була приреченою на глибокі й безнадійні протиріччя. З одного боку, Вітте мав «серйозні наміри вмонтувати індустріалізм в систему самодержавства»¹³. З іншого, його політика не була повністю сприйнятною для самодержавства, оскільки передбачала великі структурні зміни у державній машині. Вона також вимагала свободи особистості, вивільнення ініціативи і одночасно — її підкорення дисциплінарним вимогам держави, яка стала на шлях промислового розвитку, тобто містила несумісні елементи¹⁴. Виступаючи від імені самодержавства, Вітте не був готовий до того, щоб дозволити російській буржуазії (інтересам якої відповідала його програма) діяти незалежно й таким чином вчи- /388/тися на власних помилках. Він вважав, що російський імперський уряд, який був відповідальним за суверенітет Росії, «ніколи не перетвориться на рупор лише інтересів буржуазії»¹⁵. Програма Вітте була недемократичною і до того ж не могла розраховувати на підтримку населення, світогляд якого залишався на архаїчному рівні. Відповідно, запровадження цієї програми повністю залежало від самодержавства (або, на думку фон Лауе, від створення сучасної державної машини, пристосованої для забезпечення промислового розвитку)¹⁶.

Дослідник російської інтелектуальної історії досить легко ідентифікує систему Вітте як економічний націоналізм, варіант концепції «офіційної народності» в економічній сфері. Цілком очевидно, що ця система

відкидала думку Ліста про те, що Росія готова до конституційного й ліберального правління, а її суспільство має звільнитися з-під влади самодержавства.

У 1890-і роки нарешті з'явилася ліберальна версія російського лістіанства, яка точніше відповідала ідеям Ліста¹⁷. Досить показовим для Росії було те, що найвиразніший і найвидатніший представник цього варіанту лістівського націоналізму — Петро Струве — до того, як стати націоналістом, був марксистом. У книзі «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России» (1894) Струве доводив, за словами його біографа Річарда Пайпса, що «перехід до грошової економіки, який відбувається в Росії, є неминучим і прогресивним». Цим Струве протиставився «антикапіталістичному духові, що панував як серед російських лівих, так і правих». Хоча його книга й відповідала марксистським канонам, вона була «передусім трактатом, який підносив історичну місію капіталізму, особливо його роль в орга-**389**/нізації виробництва в найдосконалішій формі». Пайпс вважає, що в цьому відношенні книга Струве нагадує «Національну систему» Фрідріха Ліста. І справді, Струве часто цитував Ліста й охарактеризував «Національну систему» як «переможний гімн тріумфу товарного виробництва, декларацію його історично-культурної могутності й неухильного поступу». Ці слова, зауважує Пайпс, «не меншою мірою стосуються й «Критичних зауважень» самого Струве¹⁸.

На той час, коли Вітте і Струве починали проповідувати свої лістіанські теорії, марксизм уже нараховував десятиліття свого вторгнення в думку російської освіченої громадськості, російської інтелігенції. Навіть Струве, як ми вже згадували, починав з марксизму. «Національна система» Ліста з'явилася російською мовою лише в 1891 р., «Капітал» Маркса — в 1872. (Це взагалі був перший переклад «Капіталу» з німецького оригіналу 1867 р.). Саме марксизм, а не лістівський націоналізм, визначав теоретичні рамки дискусій серед російської інтелігенції щодо сучасного й майбутнього Росії. Панування марксистської доктрини не гарантувало одноманітності поглядів серед її прихильників, однак саме воно підсилювало традиційну неухильність до деяких політично-правових, особливо конституційних проблем — рису, яка була характерною як для правих, так і для лівих в Росії. Маркс навчав своїх російських послідовників у тому дусі, що саме брутальна соціальна революція, а не мирні політичні реформи, вирішить проблеми Росії.

Оскільки голос поміркованих «націотворців» з середніх класів було майже неможливо почути у вирішальні десятиліття економічних і соціальних змін у Росії, соціалізм став єдиною ефективною альтерна-**390**/тивною царизмові. Втім, соціалізм протистояв не тільки самодержавству, він також не сприймав західної альтернативи, тобто конституційної держави й капіталістичної економіки. Соціалісти Заходу також виступали з критикою ліберальної держави, однак вони визнавали її історичну роль в еволюції суспільства. Російські соціалісти намагалися запобігти встановленню конституційної форми правління, прагнучи перейти до соціалізму безпосередньо від існуючого старого суспільного устрою. Цей перехід до соціалізму мав відбуватися під керівництвом революційної інтелігенції шляхом короткого, насильницького повстання. Вони вважали, що сильна диктаторська держава здатна вирішити те, яким шляхом, капіталістичним чи соціалістичним, прямуватиме Росія. Якщо до влади прийдуть вони, представники революційної інтелігенції, соціалізм перемаже¹⁹.

Отже, певною мірою несвідомо, але цілком логічно з погляду стороннього спостерігача, російські соціалісти прийняли фундаментальну тезу традиційного російського світогляду стосовно творчої ролі держави — хоча вони й відводили провідну роль у цій державі інтелігенції, а не спадковій монархії та бюрократії.

Розмірковуючи над станом справ у Росії, перше покоління російських соціалістів, народників, підіймало таке питання: чи повинна їхня країна на шляху до соціалізму проходити через стадію капіталізму, влади буржуазії та промислового розвитку, як це було в Західній Європі? Читаючи праці ранніх західних соціалістів — критиків капіталізму, вони дійшли висновку, що завдяки певним специфічним рисам Росія не повинна перетворюватися на капіталістичну країну західного зразка, навіть якщо уряд або ж буржуазія прагнуть цього. Незважаючи **391**/ на свою відсталість, Росія має перейти безпосередньо від «феодалізму» та самодержавства до соціалізму.

Гавін Кітчінг зауважив, що західні соціалісти — критики капіталістичної індустріалізації, виходили з етичних і соціальних мотивів і робили наголос на людському вимірі цього процесу²⁰. На відміну від своїх західних колег, для яких капіталізм був не абстракцією, а реальністю, російські народники виступали проти тієї системи, яка ще не існувала в Росії. Для того, щоб обґрунтувати своє негативне ставлення до капіталізму, який мав надто очевидні переваги над системою, що панувала в Росії, народники доводили, що в їхній країні існують відповідні передумови для соціалізму — цивілізації, яка є вищою за капіталізм. Ці передумови вони знаходили в певних сільських громадських інститутах і цінностях. Народник Олександр Герцен (1812 — 1870) вважав, що так звана відсталість Росії насправді є перевагою, і саме завдяки цьому Росія може уникнути капіталістичного шляху. Навіть коли у 1880 — 1990-і роки капіталізм почав набирати оберти в розвиткові російської економіки, соціалісти виступали проти нього. Народники В. П. Воронцов та

М. Даніельсон, наприклад, визнаючи факт капіталістичної індустріалізації Росії, наполягали на тому, що в результаті Росія все одно не піде західним шляхом. Даніельсон вважав, що справжня індустріалізація Росії може відбутися тільки завдяки соціалістичній революції. Воронцов не визнавав соціалістичну революцію необхідною, доводячи, що царський режим може започаткувати основні економічні й правові реформи в Росії й таким чином завадити перетворенню її у капіталістичну країну ²¹. /392/

Вважаючи капіталізм зовнішньою загрозою, народники доходили висновку, що не тільки робітничий клас, а й Росія взагалі може стати його жертвою. Отже, фактично російські соціалісти стали на відверто націоналістичні позиції, навіть незважаючи на те, що в склад «нації» вони включали тільки «народ», без «привілейованих» класів. Кітчинг зауважує, що Герцен, виступаючи за соціалізм у Росії, створив концепцію (звичайно, не вживаючи цього терміна) «пролетарської нації». «Все це підживлювало, — пише Кітчинг, — невивразний, але стійкий націона-

ЛІЗМ

Після Герцена цей націоналізм став виразнішим. Коли Воронцов пропонував царському урядові націоналізувати промисловість для того, щоб захищати інтереси Росії, він чітко дав зрозуміти, що держава має поставити добробут Росії як країни понад інтересами будь-яких класів чи верств. Воронцов сподівався, що саме царська Росія «зможе стати на соціалістичний шлях», оскільки «індустріалізація була об'єктивною необхідністю для Російської держави ... і її не можна було здійснити капіталістичними методами». На думку Анджея Валіцького, Воронцов вважав, що «некапіталістична індустріалізація під протекцією держави» дозволить подолати відставання Росії, і що саме у цьому сенсі Росія може стати прикладом для робітництва Заходу. Місія Росії — здійснення гасла рівності й братерства, проте, визнавав Воронцов, «боротьба за свободу не була її покликанням» ²³.

Даніельсон (який вважав себе марксистом і був перекладачем «Капіталу») також погоджувався, що держава може відігравати провідну роль у визначенні напрямку економічного розвитку до соціалізму. Ортодоксальний марксист Георгій Плеханов вважав /393/ цю думку абсурдною. В листі до Енгельса Плеханов писав: «Але припустимо, що община — наш якір спасіння. Хто запровадить реформи, які пропонує Д-он? Царський уряд? Краще чума, ніж реформи від таких реформаторів! Соціалізм, насаджуваний російськими *ісправниками*, — яка химера!» ²⁴

Як бачимо, і соціаліст Даніельсон, і царський урядовець Вітте погоджувалися з тим, що саме держава має спрямовувати й здійснювати фундаментальні економічні та соціальні зміни в Росії і що потреби в політичних реформах, які б обмежували цю державу, немає. Вказуючи на стурбованість народників ідеєю зміцнення позицій Росії в світі, Валіцький характеризує російське народництво як «першу спробу ідеологічного осмислення» ситуації, в якій опинилися «запізнілі», тобто «відсталі аграрні країни, що намагалися здійснювати модернізацію за умов співіснування з високорозвинутими індустріальними націями». Народники вважали, що капіталізм несе зовнішню загрозу всій російській нації і державі. Вони хотіли запобігти «пролетаризації» не тільки російського селянства, але й «пролетаризації Росії як держави ... запобігти її експлуатації розвинутішими країнами» ²⁵.

Цікаво, що ці підходи успадкував ленінізм. Ленін, як відомо, вважав себе ортодоксальним марксистом і доводив, що закони історії, які Маркс відкрив у своєму «Капіталі», є цілком справедливими й для Росії. В цьому Ленін відрізнявся від народників, які сподівалися, що Росії вдасться уникнути капіталізму. Ленін визнавав неминучість капіталізму і стверджував, що капіталістичні виробничі відносини вже міцно вкорінилися в Росії, особливо в сільському господарстві. Проте, на його думку, російські умови дозволяли прискорити перехід від капіталізму до /394/ соціалізму. Визнання історичної неминучості не зробило з Леніна та його соратників пасивних фаталістів, навпаки, надихало їх емоційно та інтелектуально, кликало до дії ²⁶.

Якоїсь наднаціональної програми чи всесвітнього марксистського проводу, який обмежував би інтелектуальну самостійність російських марксистів, як відомо, не існувало. В самому «Капіталі» марксистам-«націоналам» чітко гарантувалася автономія, коли окремі країни визнавалися як самостійні одиниці історичного розвитку. (Згадаймо Марксове *De te fabula narratur!* щодо Німеччини). Другий Інтернаціонал, до якого охоче ввійшли росіяни, не був централізованою організацією і не визначав політику партій, з яких він складався, отже, не існувало міжнародного органу, який спрямовував би дії соціалістів у їхніх країнах і наглядав би за ними. Після смерті Енгельса в 1895 р. жодний марксистський мислитель чи лідер не мав беззастережного персонального авторитету в міжнародному русі.

Коли йдеться про революцію в Росії і особливо — про жовтневий переворот 1917 р., завжди постає питання про те, наскільки дії Леніна відповідали канонам марксизму? «Класики» мали два загальних сценарії революції в Росії. В першому варіанті вони розглядали комуністичну революцію в Росії як складову частину пролетарської революції на Заході (передмова Маркса до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1882 р.)²⁷. В іншому випадку засновники марксизму говорили про можливість революційного захоплення влади в Росії без будь-яких особливих попередніх умов (лист Енгельса Вірі Засулич 23 квітня 1885 р.). Тібор Самуелі наголошує на тому, що Енгельс цілком підтримував такий революційний переворот, не пов'язуючи його з /395/ якимись відповідними подіями поза межами Росії. Самуелі робить звідси висновок: «Важко погодитися з думкою про те, що більшовицька революція 1917 р. здійснювалась невідповідно до принципів марксизму»²⁸.

Інше питання — чи відповідали цілі Леніна й методи їх досягнення вже після жовтня 1917 р. настановам Маркса? Як зауважив Алфред Дж. Меєр, Ленін належав саме до тих, хто дивився на становище Росії через порівняння з державами Заходу. Всі вони погоджувалися з тим, що Росія відстає від Заходу, проте між ними існували розбіжності щодо шляхів подолання цієї відсталості. Дехто, у тому числі меншовики, вважали, що Росія має повторити західний шлях капіталістичної індустріалізації, лібералізму й демократії. Для меншовиків і «буржуазних» ліберальних та демократичних кіл Жовтнева революція означала порушення поступової і загалом успішної еволюції Росії в суспільство західного типу²⁹.

Аналізуючи причини відсталості Росії й шукаючи способи її подолання, Ленін зробив діаметрально протилежні висновки. Якщо ліберали вважали 1789 р. ідеалом для Росії, то Ленін казав, що 1789 р. цілком відповідає потребам вісімнадцятого століття, але його повторення в двадцятому вже недостатньо: тільки нові й значно радикальніші засоби дозволять подолати відсталість Росії. Ленін вважав, що такі країни, як Росія, будуть здатні зберегти незалежність лише в тому разі, якщо вони зможуть перетворитися на промислові, не «відтворюючи надбудову західних капіталістичних відносин власності». З того, що на Заході сучасна промисловість побудована капіталізмом, — казав Ленін, — зовсім не випливає необхідність для таких країн, як Росія, йти таким /396/ самим шляхом. Узагалі, Ленін не вважав, що лише капіталізм є головною передумовою промислової культури³⁰.

Метою пролетарської революції, за версією Леніна, була «економічна розбудова в ім'я національного визволення». Досягнення цієї мети забезпечувалося політичними, ідеологічними, коротко кажучи, «надбудовними» засобами». Для націй, в котрих індустріалізація не була підготовлена внутрішньою економічною еволюцією, вона перетворювалась на політичну мету, і Ленін відводив провідну роль у досягненні цієї мети державі. Отже, ленінізм, на думку Меєра, можна вважати «теорією держави».

«Всі відомі закони марксистського історичного матеріалізму поставлені з ніг на голову. Політична дія визначає економічний розвиток; свідомість виступає потужнішою силою, ніж суспільні відносини. Причини перетворюються в наслідки, а наслідки — в причини»³¹.

Предтечею ленінської теорії держави була його концепція партії та її взаємин з пролетаріатом, яка з'явилася ще на початку ХХ ст. Ленін дотримувався погляду, згідно з яким «партія» представляла і формулювала об'єктивні інтереси пролетаріату, і ця її роль визначалася тим, що вона мала кадри професійних революціонерів. Саме ця група робила партію здатною здійснювати політику, яка б відповідала законам історії й розвитку суспільства. Ленін однозначно не включав промислових робітників до цієї «когорти вибраних». Він наголошував на тому, що робітники самі по собі здатні піднятися лише до «третьюніоністської» свідомості, яка відповідає потребам капіталістичної системи. У 1917 — 1918 рр. Ленін пішов далі, коли став стверджувати, що більшовики «представляють» інтереси не тільки робіт-397/ництва, але ще й селянства. Джордж Ліхтгайм зауважує з цього приводу, що Ленін мав би визнати (звичайно, він не зробив цього) те, що партія могла відігравати таку роль лише в тому випадку, якщо б вона «представляла незалежну силу, конкретно — «безкласову» інтелігенцію, яка одна тільки була здатною постачати кадри правлячої політичної еліти»³².

Ленінська позиція означала відхід від марксистського розуміння класової боротьби. Якщо класичний марксизм і помірковані марксистські мислителі пізніших часів «ототожнювали марксизм з робітничим рухом» і наполягали на тому, що «без робітничого не може бути марксистського руху», то ленінізм відмежовував ці елементи. Меєр пише, що ленінізм «починає не з становища робітничого класу, а з

становища суспільства в цілому, яке завжди оцінюється критично. Ленінець прагне виявити в суспільстві руйнівні та конструктивні сили й дати їм свідомість та організацію, незважаючи на те, чим ці сили є»³³.

Отже, можна припустити, що ленінська концепція партії в певному відношенні повторює царистську доктрину держави як понадкласової сили, яка керує всім суспільством, усіма соціальними верствами без винятку. В той же час прагнення Леніна забезпечити «наукове керівництво» нагадує лістівські пошуки національної еліти. Взагалі ж ленінські політичні настанови найбільше наближені до російської революційної традиції з характерною для неї вірою в альтруїстичний і освічений провід, який веде маси до справедливого суспільства.

Втім, очевидно, що позиції Леніна в цьому питанні не були цілковито «немарксистськими». Меєр вказує на те, що ленінська позиція цілком відповідала /398/ тезі марксистської соціології знання, згідно з якою «знедолений завжди краще налаштований і більше здатний до того, щоб критикувати й перебільшувати хибні та застарілі якості правлячої групи». На підтвердження своєї тези Меєр наводить такий уривок з «Німецької ідеології»: «Звичайно, велика промисловість не в усіх місцевостях даної країни досягає однакового рівня розвитку. Це, однак, не затримує класового руху пролетаріату: та верства пролетарів, яка породжена великою промисловістю, стає на чолі цього руху й веде за собою всю іншу масу [тут Маркс і Енгельс висловлюють ленінський принцип пролетарського керівництва дрібнобуржуазними масами. — А. М.], а не втягнені у велику промисловість робітники опиняються з вини цієї великої промисловості ще в гіршому життєвому становищі, ніж робітники, зайняті саме в цій великій промисловості [дуже цікавий відхід від стереотипних концепцій теорії зрілості. — А. М.]. Так само країни, в яких розвинута велика промисловість, впливають на *plus ou moins* [більш або менш] непромислові країни, оскільки вони завдяки світовій торгівлі втягуються в загальну конкурентну боротьбу»³⁴.

Проте, коли Маркс писав про «знедолених», він мав на увазі не нації, а суспільні класи. Оскільки для Леніна центральним був конфлікт між відсталими й розвинутими країнами, він створив «цілком нову теорію розвитку». Згідно з цією теорією, суспільства поділялися на два типи: індустріально розвинуті країни й відсталі. Ленін вважав, що передові країни намагатимуться підтримувати *Status quo*, оскільки наявність відсталих для них вигідна. Відсталі нації, зі свого боку, будуть «ревізіоністами й бунтівниками в дії та думці» й «змагатимуться за досягнення рівня провідних суспільств та його перевернення»³⁵. /399/

Ця ленінська типологія, як і ленінська програма в цілому, явно стояла ближче до Ліста, ніж до Маркса. Меєр вважає, що ленінська діалектика міжнародних взаємин будувалася на ідеях Фрідріха Ліста й Александра Гамільтона. Той, хто з застереженням поставиться до такої тези, може бути не менше збентеженим твердженням про те, що теорія «комбінованого й нерівномірного розвитку» Л. Троцького, наприклад, також є комбінацією лістівських засновків з марксистськими висновками. По-перше, Троцький стверджував, що світ не стає чимось подібним до Англії чи Заходу і що на практиці економічно розвинуті країни прагнуть збереження *Status quo* (явно не поспішаючи поширювати революцію) в той час, як відсталі країни, чия відсталість посилюється через контакти з Заходом, стають джерелом революційної свідомості, спрямованої проти цього *Status quo*. Це була, так би мовити, лістівська частина теорії Троцького. Проте Троцький також стверджував, що нерівномірність розвитку, оскільки вона веде до уніфікації світової економіки в єдиному світовому ринкові, спричиниться до об'єднання пролетаріату у всесвітньому масштабі. Троцький вважав, що в змаганні між світовою економікою й національною державою переможе перша. Він відкидав висновок Ліста про те, що революційний рух має бути націоналістичним. У цьому пункті Троцький залишався вірним «Маніфестові Комуністичної партії», хоча факти, на основі яких він робив свої висновки, були зовсім іншими, ніж ті, з яких виходив Маркс. Ми не знаємо, чи був Троцький ознайомлений з ідеями Ліста, але достеменно відомо, що Александер Гельфанд, більше відомий як Парвус, добре орієнтувався в ідеях останнього. Це має значення з огляду на те, що саме Парвус створив теорію нерівномірного /400/ розвитку ще до Троцького. В одній зі статей, присвячених питанням зовнішньої торгівлі, протекціонізму й соціальної політики, Парвус жалкував із того, що засновники наукового соціалізму померли занадто рано і не встигли висловитися з даних проблем³⁶. Утім, повернімося до Леніна. Подібно до Ліста, він вважав: ті нації, що розвиваються, повинні вчитися в провідних промислових націй, але не копіювати їх. Однак між концепціями нації, висунутими Леніним і Лістом, існувала фундаментальна відмінність. Ленін фактично виключав пролетаріат зі складу російської нації, оскільки той був для нього позанаціональною спільнотою. Його бачення партії являло собою, якщо цитувати назву книги Е. Дж. Полана, «кінець політики». Ленін не визнавав права політичних конфліктів на існування в його державі: незгодні мали придушуватися як «буржуї» або як агенти буржуазії в робітничому класі³⁷.

Такий підхід призводив до певних політичних висновків не тільки щодо російської нації, а й щодо неросійських народів імперії. Коли Ленін та більшовики відокремлювали себе від російського суспільства як національної спільноти, — того ще незрілого суспільства, про відчуження якого від держави йшлося вище, — вони фактично заперечували той російський націоналізм, проповідником якого був Струве. Вони ставили

себе поза нацією й цим нагадували «вихід» німецької соціал-демократії з німецького суспільства й держави напередодні 1914 р. Утім, вони пішли значно далі.

На знак свого ворожого ставлення до буржуазного націоналізму соціал-демократи, в тому числі більшовики, поставили в назву партії територіально-політичну ознаку («російська»), що фактично збігалось з поняттям «всеімперська» і недвозначно вказувало /401/ на їхні наміри зберегти цілісність Російської держави. Іншими словами, вони відмовилися від етнічної самоідентифікації, яка могла б обмежити їх рамками «партії росіян».

Щоправда, можна було б вказати на те, що Ленін визнавав право націй на відокремлення. І це відповідає дійсності. Проте це визнання ставилося в залежність від двох досить суттєвих умов. По-перше, Ленін наполягав на тому, що «інтернаціональні» інтереси пролетаріату важливіші за національні права і що ці інтереси легше відстоювати в рамках великих держав (таких, як Росія), а не в малих. По-друге, зробивши свою партію «всеімперською», Ленін відмовляв неросійським народам у праві створювати власні соціалістичні партії, які б могли на практиці здійснювати право націй на самовизначення, не побоюючись звинувачень у «буржуазному націоналізмі».

До 1914 р. ці питання мали здебільшого теоретичне значення. Після 1917 р. вони перейшли в площину практичної політики, з усіма відповідними наслідками. Комуністичні партії колишніх окраїн Російської імперії, зокрема українські більшовики, залишалися підлеглими центральній партії в Москві, хоча відповідні республіки формально представляли собою суверенні держави. Коли українські комуністи спробували вступити до Комуністичного Інтернаціоналу як незалежна від ленінської партії організація, їм було відмовлено³⁸. Свого часу Сталін відверто проголосив те, що Ленін висловлював у прихованому вигляді: право на самовизначення треба розуміти «не як право буржуазії, а як право робітничих мас певної нації», отже, воно «повинне залежати від принципів соціалізму». В такому разі будь-які вимоги відокремлення можна було розцінити як буржу-/402/азні, а меншість, яка виступала за злуку з Росією, можна було проголосити виразником волі мас³⁹.

Оскільки задовго до революції Ленін відкинув «національний» підхід до національного питання в Російській імперії, у 1917 р. і згодом він не мав іншого вибору, як повернутися на практиці до єдиної реальної альтернативи — «імперського», або «великодержавного» визначення Росії. Це призвело до зіткнення між більшовиками й національно-визвольними рухами «окраїн», особливо в Середній Азії та на Кавказі, і одночасно — перетворило багатьох *російських* опонентів Леніна на прихильників Радянської держави як національної сили.

Невдовзі після жовтневого перевороту частина російської громадськості дійшла висновку, що 1917 р. — основна подія в *національному* розвитку Росії. Зрозуміло, що більшість лібералів і демократів, «великодержавників» дореволюційної епохи й надалі перебувала в опозиції комунізмові, виходячи з ідеологічних, політичних та світоглядних міркувань. Однією з найвидатніших фігур тут був П. Б. Струве. Проте багато хто з політиків, вчених, літераторів, журналістів тощо, серед них і члени партії кадетів, одним з лідерів якої був Струве, дивилися на перемогу Леніна дещо інакше. Ленінський режим, вважали вони, відповідає певним життєвим інтересам російської нації. Саме в їхньому середовищі з'явилася суспільно-політична та інтелектуальна течія — «зміновіхівство» (за назвою збірки статей «Зміна віх»), або «націонал-більшовизм».

«Зміновіхівці» закликали російських патріотів до примирення з більшовицьким режимом, доводячи, що жовтневий переворот можна вважати російською *національною* революцією. Леніна вони називали реставратором російської «державності» й єдиним лі-/403/дером, який спроможний повернути неросійські території колишньої імперії під контроль Росії. Те, що це робилося під гаслами пролетарської солідарності й світової революції, для них не мало значення — головне, що ці народи й нації знову опинилися в складі «єдиної й неподільної»⁴⁰.

Ось як пояснював свою позицію один з лідерів «зміновіхівців» М. В. Устрялов (1890 — 1938): «Головне і найважливіше — це ... відновлення Росії як великої й єдиної держави. Все інше прийде»⁴¹. Устрялов вважав, що «пігмейські держави», які виникли на колишніх окраїнах Росії (тобто Латвія, Вірменія, Грузія та ін.), раніше чи пізніше увійдуть до складу Росії. Радянський уряд, писав він, змагатиметься за це в ім'я світової революції: російські патріоти мають «боротися за те ж саме — в ім'я великої та єдиної Росії». Незважаючи на глибинні ідеологічні розбіжності між російськими патріотами та радянським режимом, «їхній практичний курс збігається»⁴².

Через багато років біограф Сталіна Ісак Дойчер писав про те, що дії більшовиків щодо окраїн імперії фактично були здійсненням програми російських націоналістів на зразок Устрялова: «Ленінці вважали, що

соціалізм вимагає рівності націй, однак вони також були впевнені в тому, що возз'єднання більшості, якщо не всіх, царських земель під радянським прапором служить інтересам соціалізму. В цьому пункті межа між ленінізмом і устряловством зникала»⁴³.

«Конвергенція» ленінізму зі «зміновіхівством» мала наслідки не тільки інтелектуального характеру. Після жовтня 1917 р. тисячі царських чиновників, офіцерів, службовців, взагалі членів старого «істеблішменту» пішли служити більшовикам. (Дойчер називає цифру — півмільйона царських службовців, /404/ які пішли в радянський державний апарат після громадянської війни). Зрозуміло, вони не стали марксистами-ленінцями — не останню роль зіграли міркування, подібні до устряловських. Дойчер писав з цього приводу: «Для старих службовців було цілком природно сприяти, опосередковано й безпосередньо, здійсненню ідеї «великої й неподільної» Росії в нових умовах. У цьому вони знаходили виправдання для свого служіння революції, яке не збігалось з їхніми консервативними переконаннями. Такі дії, як вторгнення в Грузію й приєднання інших віддалених провінцій до Росії, вони сприймали як *свій* ідеологічний триумф (за даними Михайла Агурського, приблизно половину з 130 тис. старшин і генералів Червоної Армії склали колишні офіцери царської армії. — *Авт.*). Справжні ленінці, зі свого боку, сприймали ці дії як завоювання революції, а не Росії. В їхніх очах Росія була лише першим плацдармом, першим бастионом міжнародної революції: її інтереси мали бути лише складовою частиною наднаціональної стратегії воєнничого соціалізму. Втім, кордони Росії і переможного соціалізму тим часом поки що збігалися»⁴⁴.

Масовий приплив службовців розпочався відразу після жовтневого перевороту. Як пишуть Вільям Дж. Розенберг і Моше Левін, більшовики відразу ж розгорнули процес «державотворення». В цій справі вони мали підтримку багатьох противників ліберальної й демократичної форм правління — тобто представників крайніх правих кіл⁴⁵.

Левін зауважує, що ще на початку 1918 р. «промислові робітники, з ідеологічного погляду — опора революції, виявляли ознаки непевності», отже, порятунок прийшов з «досить несподіваного боку»: з рядів царської бюрократії, «значної кількості колишніх /405/ царських офіцерів» і «численних колишніх членів інших партій». Звідси він робить такий висновок: «Політична реальність не завжди цілком відповідала ідеології в питаннях соціальної бази революції <...> Ідеологічні опори іноді коливалися або падали, а ідеологічні противники й групи, які вважалися непевними, часто надавали необхідну політичну підтримку системі, кінцева мета й дії якої часто були несприйнятними для них»⁴⁶.

Отже, успіх більшовиків у цій «вражаючій державотворчій діяльності» значною мірою визначався допомогою, яку вони отримували від значної частини старих елітарних і позаелітарних верств⁴⁷. Таким чином, стає цілком зрозумілим, що повна перемога більшовиків у громадянській війні була до певної міри результатом «історичного компромісу» між ленінізмом та «зміновіхівством». Цей тихий «компроміс» спрямовувався проти «націоналів окраїн» Росії (у тому числі «націоналів» соціалістичної й комуністичної орієнтації) в ім'я вищої мети — збереження територіальної єдності старої Росії⁴⁸. Союзники більшовиків з табору правих жертвували своїми класовими інтересами на користь національної справи.

Після 1917 р. більшовики «з розумінням» поставилися до дій цих своїх колишніх класових ворогів. Вони певний час навіть пропагували «зміновіхівство» в Радянській державі, використовуючи старі кадри для власних потреб. (Палким прихильником цієї справи був Сталін). Однак більшовики розуміли й небезпеку такої політики. Ленін і деякі інші лідери висловлювали стурбованість можливими наслідками такого насичення радянського апарату «чужим елементом». Микола Бухарін також відверто висловлював занепокоєння щодо «зміновіхівства». Зі свого боку, Троцький не тільки поблажливо ставився до та-/406/ких поглядів, але й сам вдавався до червоного націоналізму»⁴⁹.

Менше підозри викликали в більшовиків інженерно-технічні й управлінські кадри, які теж мали свої ідейні мотиви щодо співпраці з режимом. «Технічна інтелігенція» (можна також називати її представників «технократами», принаймні за їхніми прагненнями) мріяла про модернізацію Росії шляхом промислового й наукового розвитку. В цьому сенсі її прагнення були продовженням масштабних планів наукових і технологічних перетворень в Росії, автором яких був великий вчений дореволюційної епохи Д. І. Менделєєв⁵⁰. Цих «буржуазних» спеціалістів можна вважати російськими послідовниками Ліста, хоча безпосереднім джерелом їхніх планів скоріше були ідеї Менделєєва й Вітте, ніж самого Ліста⁵¹.

Втім, деякі комуністи з великою недовірою ставилися до «технократів». Михайло Покровський, наприклад, вважав їх потенційними претендентами на політичну владу й, відповідно, — конкурентами пролетарської диктатури. Навіть Бухарін вбачав потенційну небезпеку в цьому середовищі⁵². Сталін взагалі не визнавав жодної інституціональної чи інтелектуальної автономії інтелігенції, отже, після 1928 р., коли він мав вже необмежену владу, чимала кількість цих «буржуазних спеців» стала об'єктом терору⁵³.

У період, що передував сталінським чисткам, більшовики створили чимало установ, де «російські лісціанці» могли працювати на благо Радянської держави і не зраджувати своїм ідеалам. Однією з таких установ була Державна планова комісія (Держплан). Ця та інші подібні установи були тими місцями, де технократи й комуністи могли співпрацювати без якихось взаємних ідейних застережень. Як вважає /407/ Е. Г. Кар, ленінський підхід до управління й планування у промисловості нагадував німецьку промислово-військову систему часів першої світової війни, з огляду на інтелектуальну спадщину, він стояв ближче до ідеалів Ліста, ніж Маркса. Кар підкреслює, що історично Ліст був попередником Маркса «як батько теорії планування», подібно до того, як Ратенау, творець «першої планової економіки» (в Німеччині під час першої світової війни), був попередником Леніна, котрий застосував німецьку модель у радянській плановій політиці⁵⁴.

Подібний висновок робить і Теодор фон Лауе. В книзі про С. Вітте він пише про те, що погляди Ліста є основою для розуміння політики Вітте й навіть суті радянської індустріалізації. «... Ліст сплавив націоналізм та індустріалізацію в неперушне ціле, яке більше відповідає двадцятому, ніж дев'ятнадцятому століттю»⁵⁵.

Якщо ідеї Ліста були використані радянським режимом у політиці індустріалізації, то в розбудові інституціональних структур радянська влада зверталася скоріше до спадщини царських часів. Більшовики, вважає Галя Голан, обрали «етатистську» версію соціалізму» і створювали відповідні інститути, які могли б існувати і в автократичній царській державі⁵⁶.

У зв'язку з цим можна згадати Марксові зауваження щодо того, як на певних етапах своєї історії, встановлюючи владу, переможні класи західних суспільств ототожнювали себе з суспільством в цілому. В Росії нездатність «буржуазії» об'єднати суспільство (особливо показова в період між лютим і жовтнем 1917 р.) була доповнена відповідною нездатністю «пролетаріату»: замість того щоб «утвердитися» як «нація» (у Марксовому розумінні), пролетаріат, чи скоріше партія, яка виступала від його імені, утвердилася як державна сила, точніше, стала виконувати функції держави. Йосиф Сталін, який доклав до цього чимало зусиль, так охарактеризував результат цього процесу: «Радянський державний апарат складається не тільки з Рад. Радянський державний апарат у глибокому смислі цього слова складається з Рад плюс мільйонні організації всіх і всіляких безпартійних і партійних об'єднань, що поєднують Ради з найглибшими «низамми», що **зливають** державний апарат з мільйонними масами й знищують крок за кроком будь-яку подобу бар'єра між державним апаратом і населенням». В іншій праці Сталін визначав «систему диктатури пролетаріату» як структуру, в якій партія являє собою «провідну силу» в той час, як інші організації — Ради, профспілки, спілка молоді тощо — є «зв'язковими» між партією й масами⁵⁷.

Якщо Маркс прагнув того, щоб «суспільство» скасувало «державу», Сталін скасував суспільство, а точніше, розчинив його в державі. Сталінська інтерпретація цього процесу претендувала на статус «класичної» марксистсько-ленінської формули, проте дослідники російської історії без особливих труднощів знайдуть під «марксистською» фразеологією стару самодержавницьку ідею, згідно з якою суспільство не існує поза державою. Погляди Сталіна також цілком відповідають впевненості Леніна в тому, що робітничий клас не може бути незалежним від партії. Якщо державні радянські інститути «значною мірою нагадують» відповідні структури царської Росії (як вважає Галя Голан), то це можна пояснити декількома причинами. По-перше, тим, що комуністична партія ідентифікувала себе з робітничим класом, а держава, створена цією партією, поглинула /409/ суспільство. По-друге, Радянська держава майже повністю була тотожною своїй попередниці в географічному та історичному вимірах, іншими словами, — сама була багатонаціональною імперією. (Частина колишніх царських генералів та бюрократів через це пішла на угодовство з більшовиками). І, по-третє, модерний націоналізм, представлений лібералами (такими, наприклад, як Струве та ін.), виявився в Росії дуже слабким. Він програв принаймні з двох причин. Найочевидніше, він зазнав поразки тому, що освіченому середньому класові не вдалося очолити широкі маси, які залишалися ізольованими від нього культурно й в соціальному відношенні. Другу причину слід шукати в характері взаємин між державою й громадянським суспільством.

Щодо цього особливо показовим є порівняння історичного досвіду Росії і Заходу, яке наводить Ганс Рогер. Він вважає, що на Заході «перехід від династичної до національної держави, розпад старих систем взаємопідпорядкування та ієрархій на початку дев'ятнадцятого століття зробили націоналізм основним фактором політичної лояльності й суспільної інтеграції»⁵⁸. На Заході націоналізм об'єднував представників різних класів та релігійних груп, «узгоджував суспільство ... з державою». «Чим далі націоналізувалася держава, тим більше сам націоналізм ставав державницьким, перетворюючись з романтизму чи квазірелігійної мрії в жорсткіший та стійкий феномен. Він прийшов не тільки для того, щоб прийняти державу, а й для того, щоб зміцнити її.

В Росії цього не сталося. Новітня Росія не породила націоналізму, здатного примирити одне з одним впливові частини російського суспільства та державу»⁵⁹. /410/

Трагедія таких людей, як Струве, полягала в тому, що навіть ліберали з середніх класів і консерватори залишалися відчуженими від держави. Безодня між ними й світом самодержавства, котрий відмовлявся від компромісу з «суспільством», завжди залишалася безоднею. Держава, пише Рогер, повинна була діяти як «важіль модернізації та реформи». Вона також мала поважати «громадянські й політичні свободи», які сама надала в 1905 р. (В Японії імператорському режимові вдалося уникнути помилок царизму й «запустити» політичні реформи паралельно з економічними). Такі заходи повинні були допомогти зменшити протистояння «суспільства» й держави і, можливо, сприяти їхньому зближенню. Однак після 1905 р. націоналізмові «не вдалося ... викликати широкий громадський резонанс, оскільки на перешкоді стала держава та розбіжність інтересів і світогляду різних частин суспільства»⁶⁰.

У світлі цих порівнянь варто звернутися ще до однієї оцінки політичного клімату в Росії. На початку 1918 р., тобто невдовзі після більшовицького перевороту, видатний знавець теорії й практики націоналізму Т. Г. Масарик писав про те, що «росіяни не дійшли до необхідного рівня національної свідомості: народні маси задовольнялися своїми релігійними поглядами, а *інтелігенція*, переважно соціалістична, не мислила в національному ключі». Масарик вважав цю політичну відсталість спадщиною самодержавства й проявом певного рівня свідомості російських мас: «Царизм династії Романових був некультурним і брутальним ... царизм російських мас і революціонерів був ще гіршим: вони позбулися царя, але самі не позбулися царизму» (тобто такого ставлення до політики, згідно з яким дії влади не обмежені законом та незалежними громадськими установами)⁶¹. /411/

Отже, слова Масарика підтверджують те, про що ми вже говорили: в 1917 р. російському націоналізмові не вдалося інтегрувати різноманітні групи й верстви населення Росії в єдину національну спільноту. Натомість маси залишалися «аполітичними» (в згаданому сенсі) в той час, як інтелігенція — принаймні переважна її частина — була «соціалістичною» й позбавленою «національного почуття». Нарешті, частина освічених верств, які раніше служили царатові, перейшла на бік Леніна проти демократів та лібералів.

Нездатність націоналізму знайти, за словами Роджера, «широку громадську підтримку» можна пояснити його пізнішим приходом на російські терени в порівнянні з соціалізмом. Досить показовим є той факт, що в Росії перша політична організація середнього класу була створена тоді, коли вже певний час існували аналогічні організації пролетаріату⁶². Для порівняння — в Німеччині «націоналістичний маніфест» Ліста й перша політична організація буржуазії з'явилися до «Маніфесту Комуністичної партії».

Ці спостереження повертають нас до тези Гершенкрона (див. розділ 1) щодо ідеології індустріалізації. Ідеологічний взаємозв'язок між націотворенням (і державотворенням) та індустріалізацією, на який вказував Гершенкрон, існував принаймні в трьох варіантах.

У першому випадку, у Франції, індустріалізація почалася тоді, коли модерна нація вже була сформована (в ході революції 1789 р. і після неї). Відповідно, коли наслідки промислової революції стали даватися взнаки, французька національна самосвідомість уже існувала як факт. Існування французької нації для Сен-Сімона було самозрозумілим, коли він оцінював наслідки індустріалізації й накреслював плани європейської єдності. /412/

У другому випадку, в Німеччині, творення нації (процес об'єднання) збігся з початком процесу індустріалізації. Завдяки таким діячам, як Ліст, промислова революція стала складовою частиною німецького «національного питання», одним з компонентів культурної, політичної та економічної єдності й могутності.

Нарешті, в Росію промислова революція прийшла ще *до того*, як уповні розгорнулися процеси модерного націо- і державотворення (йдеться про процеси, аналогічні західним). Марксизм запанував тут раніше, ніж націоналізм. До того ж націоналісти ліберального гатунку не спромоглися знайти компроміс з традиційною династичною державою й залучити на свій бік широкі маси населення. Маси, зі свого боку, перебували переважно під впливом соціалізму (народницького чи марксистського) або ж узагалі залишалися аполітичними. (Чи можна вважати лише випадковістю той факт, що Японія та Індія, які будували демократії західного типу, просунулися значно далі, ніж Росія, в розбудові ліберального громадянського суспільства, а відповідно — і модерної нації, ще *до* проведення індустріалізації й *до* вибуху соціалістичних і націоналістичних революцій, викликаного першою світовою війною?)

Як вважає Адам Улам, «ідеальним суспільством для революційного марксизму є таке, що «затрималося з адекватною реакцією на індустріалізацію»⁶³. Росія, як ми побачили, «затрималася» не тільки економічно й соціально, але також політично, й стала, таким чином, благодатним ґрунтом для ленінського революційного марксизму. Втім, і «марксистська» Росія не уникнула проблем, які були головними в системі Ліста. Ленін

переклав Ліста на мову марксизму й адаптував його до російської політичної /413/ традиції, проте, як ми побачимо, йому не вдалося вийти за межі лістівської діалектики взаємин між націями чи скасувати її.

Примітки

¹ Andrzej Walicki. Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of Nineteenth Century Russia // Russian Review 36. — №1. — January 1977. — pp. 1 — 2. *Див. також:* Andrzej Walicki. A History of Russian Thought (From the Enlightenment to Marxizm) (Tr. Hilda Andrews-Rusiecka). — Stanford: Stanford University Press, 1979; The Slavofile Controversy (tr. Hilda Andrews-Rusiecka). — Oxford: Oxford University Press, 1975. *Щодо проблем, які обговорюватимуться в цьому розділі, див. також цікаве есе* E. H. Carr. Russia and Europe' as a theme of Russian History // Essays Presented to Sir Lewis Namier (ed. Richards Pares and A. J. P. Taylor. — London: Macmillan — New York: St. Martin's Press, 1956. — pp. 357 — 393.

² Richard Pipes. Introduction: The Nationality Problem // Handbook of Major Soviet Nationalities (ed. Zev Katz). — New York: Free Press — London: Macmillan, 1975. — p. 1.

³ Paul Vinogradoff. Roman Law in Medieval Europe. — Oxford, 1929. — p. 62. *Цит. за:* Richard Pipes. Russia. Under the Old Regime. — New York: Scribners, 1974. — p. 65.

⁴ Richard Pipes. Russia under the Old Regime. — pp. 64 — 65, 70. Cf. Marc Raeff. Understanding Imperial Russia: State and Society in the Old Regime (tr. Arthur Goldhammer). — New York: Columbia University Press, 1984.

⁵ Nicholas V. Riasanovsky. Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825 — 1855. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press», 1967.

⁶ П. Н. Сакулин. Из истории русского идеализма: князь Одоевский, мыслитель, писатель. — М.: Сабашников, 1913. — Т. 1. — С. 174. *Цит. за:* Edward C. Thaden. Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia. — Seattle: University of Washington Press, 1964. — p. 10.

⁷ Tibor Szamuely. The Russian Tradition (ed. Robert Conquest). — London: Secker and Warburg, 1974. — p. 147. /414/

⁸ Friedrich List. The National System... — p. 93.

⁹ William L. Blackwell. The Beginning of Russian Industrialization, 1800 — 1860. — - Princeton: Princeton University Press, 1968. — pp. 140 — 141.

¹⁰ Alec Nove. Political Economy and Soviet Socialism. — London: George Allen and Unwin, 1979. — p. 33.

¹¹ Theodore H. Von Laue. Sergei Witte and the Industrialization of Russia. — New York: Columbia University Press, 1963. — p. 56.

¹² Von Laue. Op. cit. — p. 62 — 63.

¹³ Там само. — С. 64.

¹⁴ Там само. — С. 306.

¹⁵ Там само. — С. 304 — 305.

¹⁶ Там само. — С. 305.

¹⁷ Sergio Amato. The Debate between Marxists and Legal Populists on the Problems of Market and Industrialization in Russia (1882 — 1899) and Its Classical Foundations // Journal of European Economic History 12. — №. 1 (Spring 1983. — p. 139. *Цей автор згадує декілька праць, які звертають увагу на вплив Ліста на дискусії з питань промислового й торговельного розвитку Росії, в тому числі:* В. Железнов. Очерки политической экономии (3-е издание). — Москва: Библиотека для самообразования, 1912. — С. 188 — 191, 792 — 814, 847 — 850.

- ¹⁸ Richard Pipes. *Struve: Liberal on the Left. 1870 — 1905.* — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970. *Цитата всередині цитати наводиться за:* П. Струве. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. — Спб.: Скороходов, 1894. — Т. 1. — С. 124. *Посилання на Ліста в цій праці див.:* — С. 116, 121 — 124, 181 — 182, 211.
- ¹⁹ Tibor Szamuely. *Op. cit.* — p. 415.
- ²⁰ Gavin Kitching. *Op. cit.* — p. 21.
- ²¹ Там само. — С. 35, 37 — 38.
- ²² Там само. — С. 147 — 148.
- ²³ Andrzej Walicki. *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian populists.* — Oxford: Oxford University Press, 1969. — pp. 120 — 121. *Цит. наводиться за:* В. В. [оронцов]. Судьбы капитализма в России. — Спб, 1882. — С. 63, 64.
- ²⁴ Andrzej Walicki. *Op. cit.*, — p. 127. *Цитату наведено за:* Г. В. Плеханов — Энгельсу в Лондон, Морнэ, июль 1894 г. // Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. — М.: Госполитиздат, 1947. — С. 274. /415/
- ²⁵ Andrzej Walicki. *Op. cit.*, — p. 151 — 152.
- ²⁶ Albert Resis. *Das Kapital Comes to Russia // Slavic Review* 29. (June, 1970). — №. 2. — p. 237, 224. *Про це ж саме писав Гергиенкрон у:* Alexander Gershenkron. *Op. cit.* — p. 221.
- ²⁷ К. Маркс. Передмова до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. — Т. 19.
- ²⁸ Tibor Szamuely. *Op. cit.*, — p. 404.
- ²⁹ Alfred G. Meyer. *Leninism.* — New York: Praeger, 1965. — p. 262.
- ³⁰ Там само. — С. 262 — 263.
- ³¹ Там само. — С. 272.
- ³² George Lichtheim. *Op. cit.*, — p. 348.
- ³³ Alfred G. Meyer. *Op. cit.*, — p. 270 — 271.
- ³⁴ Alfred Meyer. *Leninism.* — pp. 264 — 265n. ; К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. — С. 57.
- ³⁵ Alfred G. Meyer. *Op. cit.*, — p. 264.
- ³⁶ Там само. — С. 261.
- ³⁷ A. J. Polan. *Lenin and the End of Politics.*
- ³⁸ Richard Pipes. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917 — 1923.* — New York: Atheneum, 1968 and Walker Connor. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy.* — Princeton: Princeton University Press, 1984; Tom Nairn. *Internationalism: A Critique // Bulletin of Scottish Politic* 1. (Autumn 1980). — pp. 116 — 119.
- ³⁹ Charles Patrick Nettle. *Rosa Luxemburg.* — Vol. 2. — p. 858. *Сталін цитується за:* И. В. Сталин. Сочинения. — Москва: Госполитиздат, 1947. — Т. 4. — С. 31 — 32.

- ⁴⁰ *Найважливіша праця з цієї теми:* Михайл Агурский. Идеология национал-большевизма. — Париж: ІМСА-Press, 1980.
- ⁴¹ Н. В. Устрялов. Борьба за Россию. — Харбин: Окно, 1920. — С. 5. *Див. також:* Jane Burbank. Intelligentsia and Revolution: Russian Views of Bolshevism, 1917 — 1922. — New York: Oxford University Press, 1986.
- ⁴² Н. В. Устрялов. Там само. — С. 11.
- ⁴³ Isaak Deutscher. Stalin: A Political Biography (2nd ed.) — New York: Oxford University Press, 1967. — p. 243.
- ⁴⁴ Там само. — С. 242 — 243. Михайл Агурский. Там само. — С. 55.
- ⁴⁵ *Див.:* William G. Rosenberg. Russian Labor and Bolshevik Power After October // Slavic Review 44. — 1985. — №2. — /416/ p. 213 — 238; Moshe Lewin. More than One Piece is Missing in the Puzzle // Там само, — pp. 239 — 243; William G. Rosenberg. Reply. // Там само. — С. 251 — 256.
- ⁴⁶ Moshe Lewin. Op. cit., — p. 242; William G. Rosenberg. Reply. — p. 252.
- ⁴⁷ Moshe Lewin. Op. cit., — p. 242.
- ⁴⁸ Alexandre A. Bennigsen and S. Enders Wimbush. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. — Chicago and London: University of Chicago Press, 1980.
- ⁴⁹ Isaak Deutscher. Op. cit., — p. 240 — 242; Darrell P. Hammer. N. V. Ustrialov and the Origins of National Bolshevism (Paper presented to the Third World Congress of Soviet and East European Studies, Washington, DC, October 31 — November 4, 1985). — pp. 16 — 17; Михайл Агурский. Там само. — С. 144 — 146.
- ⁵⁰ Jeremy R. Azrael. Managerial Power and Soviet Politics. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966.
- ⁵¹ *Це думка професора Лорена Грехам (Кембрідж, Массачусетс, вересень 1985).*
- ⁵² *Див.:* Roman Szporluk. Pokrovskii's View of the Russian Revolution // Slavic Review 26. — 1967. — №1. — pp. 83 — 84.
- Jeremy R. Azrael. Op. cit., — pp. 56 — 64.
- ⁵⁴ E. H. Carr. The Bolshevik Revolution, 1917 — 1923. — Baltimore, MD: Penguin, 1966. — Vol. 2. — p. 360.
- ⁵⁵ Theodore H. Von Laue. Op. cit., — p. 59.
- ⁵⁶ Galia Golan. Elements of Russian Tradition in Soviet Socialism // Socialism and Tradition (ed. S. N. Eisenstadt and Yael Azmon). — Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1975. — p. 21.
- ⁵⁷ И. Сталин. Вопросы и ответы // Сочинения. — Т. 7. — С. 62; Ёго ж: К вопросам ленинизма // Там само. — Т. 8. — С. 34, 35, 36.
- ⁵⁸ Hans Rogger. Nationalism and the State: A Russian Dilemma // Comparative Studies in Society and History 4. — 1962. — p. 253.
- ⁵⁹ Там само. — С. 253.
- ⁶⁰ Там само. — С. 263.
- ⁶¹ Thomas G. Masaryk. The New Europe (The Slav Standpoint). — Lewisburg: Buckneil University Press, 1972. — pp. 118, 123.
- ⁶² M. N. Pokrovskii. Bourgeoisie in Russia // Russia in World History (ed. Roman Szporluk, tr. Roman and Mary Ann Szporluk). /417/ — Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1970. — pp. 78 — 82.

⁶³ Adam B. Ulam. *The Unfinished Revolution: an Essay on the Sources of Influence of Marxism and Communism.* — New York: Vintage Books, 1964. — p. 153.

14. Висновок

Світ, в якому довелося жити Карлу Марксу й Фрідріху Лісту, світ, який вони намагалися пояснити й змінити, був зруйнований у відносно короткий історичний проміжок, центральною подією якого була російська революція 1917 р.

Події цього часу стали поворотними в історії соціалізму, марксизму та міжнародного робітничого руху, не меншою мірою вони були визначальними для Росії, російського націоналізму й націоналізму взагалі. З огляду на це, цілком логічно буде закінчити наше дослідження розглядом цього періоду, коли і марксизм, і націоналізм змінилися, іншої якості набули і відносини між ними. Ідеї Маркса й Ліста зберегли свою силу та привабливість, вони стали ще впливовішими після 1917 р. Проте відповідні доктрини втратили свою початкову інтелектуальну та політичну монолітність і внутрішню узгодженість. Марксизм, а точніше марксизм-ленінізм перетворився на різновид націоналізму.

Оскільки центральними персонажами цієї книги є Маркс і Ліст, певні наслідки й результати російської революції 1917 р. залишилися поза нашою увагою, незважаючи на їхню очевидну важливість. (До цієї книги не увійшли, наприклад, і такі проблеми, як розкол міжнародного соціалістичного руху на комунізм і демократичний соціалізм або підйом фашизму в Італії та націонал-соціалізму в Німеччині як націоналістична реакція на комунізм). /419/

Революційна ідеологія марксизму сформувалась у 1840-і роки, але тільки через сімдесят років, у 1917 р., вперше відбулася революція, метою якої було встановлення диктатури пролетаріату, що вважалося першим кроком до комунізму. До цього часу траплялося чимало робітничих виступів та заворушень і відбулося принаймні одне велике повстання робітників — Паризька комуна 1871 р., однак у жодному з них марксизм не був провідною доктриною. Виглядало так, що саме більшовикам судилося нарешті проголосити еру пролетарської революції, історичну епоху, під час якої марксистська теорія отримала нагоду «реалізуватися» в революційній практиці, а пролетаріат — «скасувати себе» в процесі самовизволення. Ленін та його товариші намагалися не тільки повалити владу буржуазії в існуючих на той час державах, а й взагалі пропонували скасувати державу як таку.

Комуністична революція, стверджували Ленін, Троцький та інші лідери більшовиків, неминуче має стати всесвітньою, оскільки пролетаріат за самою своєю природою є інтернаціональною (та інтернаціоналістською) силою. Російська революція — це прояв боротьби між пролетаріатом і буржуазією у всесвітньому масштабі, доводили вони, отже, в Росії вона втримається тільки в тому випадку, якщо пролетаріат візьме владу принаймні у декількох інших великих країнах Європи. Його перемога означатиме не тільки поразку капіталізму, але й також руйнування шкідливої, хибної ідеології — націоналізму. Знову, як це вже було у 1848 — 1849 рр., завдання комунізму були діаметрально протилежними завданням націоналізму.

Ленінська революція сталася в поворотний для націоналізму момент. Вона збіглася з новою хвилею /420/ націоналізму, піднятою першою світовою війною. Вже після 1848 р. націоналізм розпочав успішний похід Європою та іншими континентами, створюючи нові національні держави й поширюючи та поглиблюючи процес «націоналізації мас» у межах уже існуючих держав. У 1914 р., з початком першої світової війни, націоналістична політика вийшла на новий рівень. Воюючі нації, у тому числі значну частину їхнього робітництва, поглинула хвиля шовінізму. Розпався Другий Інтернаціонал. І якщо Ленін і революційні марксиста Росії та інших країн закликали до створення нового Інтернаціоналу, який мав нарешті вивести гасло Маркса «Пролетарі всіх країн

— єднайтеся!» на рівень суспільної практики, то націоналізм виступив зі своєю, альтернативною революційною програмою. Томаш Масарик, Юзеф Пілсудський та інші націоналісти закликали до перетворення великої війни між державами на революційну війну за звільнення націй ¹.

Після 1914 р. учень Палацького (і опосередковано — Ліста) Томаш Масарик зіткнувся з учнем і послідовником Маркса Володимиром Ленінінм. Інтелектуальне протистояння комунізму й націоналізму у 1840-і роки (Маркс і Енгельс з одного боку — Ліст і Палацький з іншого) повторилося вже на політичній

сцені у 1917 — 1918 рр. Дві «великих хвилі», про які писав Фрідріх Майнеке в «Німецькій катастрофі», знову зіткнулися, і це зіткнення призвело до появи нового типу націоналізму й якісно нового марксизму.

Очевидно, немає сенсу ще раз докладно розглядати події після 1917 р. Ленінська революція не переросла в міжнародну. В деяких країнах, таких, як Німеччина, Австрія та Угорщина, «буржуазія» виявилася сильнішою чи то сама по собі, чи то завдяки допомозі зовні. Завершальні акорди першої світової /421/ війни та її наслідки засвідчили — соціалізм та комунізм зазнали поразки в Центральній Європі. Щоправда, соціалісти прийшли до влади у Відні та Берліні, а в Будапешті на зміну соціалістичному урядові швидко прийшов комуністичний режим. Проте цей режим був скинутий інтервенцією Антанти й не встиг за ленінським зразком взяти на себе роль захисника «територіальної цілісності» Угорщини. Як зауважив сучасний угорський історик Тібор Гайду, провідник Радянської Угорської Республіки Бела Кун (свого роду «угорський Ленін»), «прийшовши до влади, прийшов і до проповіді війни — теоретично в ім'я «світової революції», практично — за ті частини Угорщини, які були анексовані Чехословаччиною і Румунією». Втім, саме це рішення боротися за історичну єдність Угорщини (Антанта виступала на боці Чехословаччини та Румунії), пише Гайда, «дало Парижу всі необхідні аргументи й виправдання для того, щоб знищити угорський більшовизм»².

У Німеччині та Австрії прихід соціалістів до влади збігся з поразкою у війні та відмовою Антанти визнати необхідність об'єднання німецької нації в єдиній державі. (Союз німецької Австрії з Німеччиною був гаслом «лівих» у 1919 р., подібно до того, як у 1848 — 1849 рр. вони виступали за включення Судетів до складу Австрії або ж Великої Німеччини). Однак ані соціалісти, ані комуністи не спромоглися об'єднати німецькі землі чи запобігти дезінтеграції Центральної та Східної Європи й створенню тут рівною мірою надзвичайно націоналістичних і ворожих одна одній держав. Натомість колись недержавні нації, в тому числі ті, що Маркс і Енгельс охрестили «неісторичними», успішно провели націоналістичні революції проти Німеччини та Австрії і /422/ утворили власні незалежні держави. Стосовно цього 1918 р. має пряий причинний зв'язок з 1848 р. Люїс Нем'єр писав, що «кожна Гдея, породжена народами імперії Габсбургів у 1848 р., у тій чи іншій формі була реалізована в певний історичний момент» протягом наступного століття, і що 1918 р. щодо цього мав особливе значення⁰.

Після війни Томаш Масарик опублікував книгу про свою діяльність під назвою «Світова революція». Про яку саме революцію йшлося, досить виразно було сказано назвою англomовного видання книги — «*The Making of a State*» («Творення держави») ⁴. Обидва титули здаються пророчими, якщо подивитися на всю наступну історію двадцятого століття, коли хвиля антиколоніальних, націоналістичних революцій заплеснула Азію й Африку. Всі ці революції, як і революція Масарика, прямували до однієї головної мети: утворення держави. (Після другої світової війни політологія назве це «державотворенням»).

Досягнувши своєї мети, лідери нових (або ж збільшених за рахунок територіальних надбань старих) східно- та центральноєвропейських держав зробили те ж саме відкриття, що й деякі італійці в 1860-і, після об'єднання країни: політичний суверенітет не компенсував економічного відставання від розвинутих держав, таких, як Німеччина, Франція чи Британія. Отже, нові держави прийняли програму економічного націоналізму, в якій особливий наголос робився на індустріалізації, що мала вирішити цю проблему. Нова політика, ядром якої були планування й жорсткий контроль, обмежувала політичні, соціальні та юридичні права громадян, особливо представників національних меншин. Націоналізм у Східній Європі, таким чином, став «державним» (чи «етатистським») — хоча й не досягнув тут такого /423/рівня «етатизації», як комунізм у Росії за часів Леніна й Сталіна.

Як зауважує Аркадіус Каган, з посиленням націоналізму в період після 1918 р. зв'язок між ним та індустріалізацією значно посилюється: «Оскільки після першої світової війни сплав націоналізму з радикалізмом став значно стійкішим, ніж у попередні часи, зміцнилося й стало серйознішим прагнення запровадити індустріалізацію. Це впорскування радикалізму призвело націоналізм не тільки до крайнощів автаркії віч-на-віч із зовнішнім світом, але й до підкорення всіх групових інтересів національним, якими б вони не були»⁵.

Саме такий, новий, радикальніший економічний націоналізм став панівним світоглядом у нових державах Східної Європи. Розпад імперії Габсбургів і утворення нових держав, вказує Гарі Дж. Джонсон, надало «дискусіям про економічну політику й проблеми розвитку в цих країнах виразного націоналістичного тону». Великий вплив на зміст цих дискусій справило те, як східні європейці сприймали німецьку економічну політику і які уроки вони мали з праць німецьких економістів. Навіть більше, провідні постаті цих дискусій свого часу навчалися у Німеччині⁶.

Угорський історик економіки, марксист Іван Т. Беренд охарактеризував націоналізм такого типу як «ідеологію заколоту ретроградів». Утім, він погоджується, що в цьому «заколоті» була певна «раціональність ірраціонального». Стосовно цього він визнавав, що всі ці країни (в тому числі Італія) усвідомлювали ступінь своєї відсталості й необхідність щось з цим робити, виходячи з націоналістичних настанов. Оскільки їхній стан у двадцятому столітті нагадував Німеччину дев'ятнадцятого, вони виявили прихильність до ідеологій, споріднених з ідеями Фіхте й Ліста ⁷.

Як пише Беренд, цей «заколот країн» набував різних форм, не обов'язково фашистських. Наприклад, турецький національний рух після першої світової війни запропонував щось на зразок теорії третього світу. Однак кожний з цих рухів виходив з головної настанови німецьких мислителів, яка відкидала класовий конфлікт всередині нації й робила наголос на конфлікті між націями. (В одній із своїх останніх праць — «Кризова зона Європи» (1986) Беренд визнає, що треба відрізнити національну революцію від «праворадикальної спроби», такої, як фашизм) ⁸.

Міжнаціональні взаємини відіграли визначну роль у більшовицькій революції, позначившись на її результаті (див. розділ 13). Невдовзі після жовтня 1917 р. деякі противники більшовиків, незважаючи на втрату своїх класових позицій, почали позитивно трактувати приход своїх ворогів до влади як корисну з національного погляду подію. Більшовики, вважали ці вороги комунізму, можуть бути найпридатнішими для того, щоб зберегти територіальну єдність Росії в боротьбі з сепаратизмом неросійських народів. Як показав час, їхні розрахунки були небезпідставними. Лише Фінляндія й Польща спромоглися відокремитися від Росії, незважаючи на підтримку «місцевих» комуністів Червоною Армією. (Латвія, Литва та Естонія залишалися незалежними двадцять років). Проте більшовикам вдалося перемогти націоналістів в Україні, Грузії, Вірменії, Середній Азії та інших «окраїнах» колишньої Російської імперії.

Досить швидко стало зрозумілим, що більшовицька революція не переросте у всевітню, однак її творцям вдалося втримати владу в Росії. Оскільки /425/ це не відповідало прогнозам Маркса й Леніна, перед частиною комуністів постало питання: чи не має революція специфічно російських, національних витоків, крім того що вона є проявом всевітнього класового конфлікту? Яке місце займає 1917 рік в *російському* революційному календарі?

Основа для «національної» інтерпретації революції була закладена особисто Леніним. У статті «Пам'яті Герцена», написаній за п'ять років до жовтневого перевороту, Ленін назвав *російське* дворянство історично першим революційним класом у Росії ⁹.

Це підіймає доволі «делікатні» питання стосовно національного (а не класового) характеру російського революційного руху. Якщо дворянство було революційним класом у державі, яка, за Леніним, була дворянською, то його революційні прагнення спрямовувались на благо саме Росії, а не свого класу. Після 1917 р. Ленін уже відверто проголосив те, що в прихованому вигляді висловлював у 1912: він писав про «національне пробудження Росії» в Жовтневій революції та про «новий підйом» Росії «від кріпосництва до незалежності» під проводом більшовиків. Але одночасно він наполягав на тому, що «врятувати» революцію можна тільки «через міжнародну революцію, яку ми розпочали». Отже, визнаючи справедливості твердження Алфреда Дж. Меєра про те, що Ленін відводив Росії «центральне місце в історії прогресу людства», ми маємо пам'ятати, що одночасно в його розумінні Росія стояла водночас з іншими залежними країнами. Ленін твердив, що коли Індія, Китай та інші країни також здійснять свої «жовтневі революції», вони разом з Росією утворять щось на зразок міжнародного товариства «знедолених» націй. «Результат революції», — писав він у 1923 р., — залежить, зрештою, від того, що Росія, /426/ Індія, Китай і т. п. становлять переважну більшість населення». Тільки це «цілком і безумовно забезпечувало» «повну перемогу соціалізму» ¹¹. (Зауважимо, що деякі автори ставлять під сумнів відданість Леніна ідеї всевітньої революції. Карл Дітріх Брагер, наприклад, доводить, що Ленін, «хоч і був реалістом у державній політиці, але в 1917 — 1918 рр. протистояв ідеології світової революції, зосереджуючись на захисті власної російської диктатури як соціалізму в одній країні») ¹².

Наступник Леніна, лідер Радянської держави й міжнародного комуністичного руху Сталін, пішов у «русифікації» радянського комунізму значно далі. У 1931 р. він виставляв царську Росію одвічною жертвою зовнішньої агресії (як з Заходу, так і зі Сходу). Росію, казав він, «... безперервно били за відсталість. <...> За відсталість воєнну, за відсталість культурну, за відсталість державну, за відсталість промислову, за відсталість сільськогосподарську». З цього робився категоричний висновок: «Ми відстали від передових країн на 50 — 100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть» ¹³.

Зрозуміло, що сталінські варіації щодо важкої долі Росії не мали нічого спільного з історичною реальністю й не відповідали поглядам Маркса й Леніна. Царизм, який до 1917 року марксистки зображували жорстоким експлуататором трудящих мас Російської імперії та гнобителем неросійських народів, — у сталінській версії зник. Натомість на авансцену вийшла класово нейтральна «Росія», з якою Сталін повністю ототожнював Радянський Союз...

Таким чином, більш приховано в ленінському варіанті й відвертіше у сталінському марксизм-лені-/427/нізм явно трансформувався в доктрину національного визволення. В цьому контексті революція 1917 р. розглядалася як етап, початок процесу подолання Росією залежності від західних держав. Найбільшим внутрішнім успіхом радянського режиму стала індустріалізація, а не новий соціальний і політичний устрій. Марксизм перемиг в Росії, але вдалося йому це тільки тоді, коли він перетворився на націоналізм. Ця доктрина передбачала мирне співіснування Маркса й Ліста.

Новий варіант націоналізму являв собою своєрідну суміш трьох досить різнорідних складових: марксизму, літїанства та власне російської політичної традиції, яка визнавала, як ми побачили, вищість держави над суспільством і вважала державу провідною силою в усіх сферах людської діяльності.

Це був обтяжливий, досить облудний націоналізм. Панівна нація, росіяни, не лише втратила свої політичні права — офіційна ідеологія відмовилася від самої назви «Росія» у визначенні тієї політично-територіальної спільноти, якою керували більшовики і де домінували росіяни. В 1922 р. радянські Росія, Україна, Білорусія та республіки Кавказу (Грузія, Вірменія та Азербайджан), до цього часу номінально незалежні, утворили нову державу — СРСР. У її межах Росія формально мала рівні права з іншими республіками. Створення Радянського Союзу було даниною комунізму й російського центру націоналізмові народів, які не спромоглися відстояти незалежність у ході своїх національних революцій. Воно одночасно узаконило включення неросійських територій під правління Москви саме в епоху, коли перемиг принцип національного самовизначення. /428/

Проте нове призначення держави полягало й у тому, щоб відстоювати справу пролетарського інтернаціоналізму: проголосивши Радянську державу багатонаціональним утворенням нового типу, комуністи створили модель, яка подавалася усьому світові як зразок майбутньої організації світу в умовах перемоги соціалізму. Малося на увазі, що в відповідний час інші країни приєднаються до СРСР або на правах республік, або якимось іншим чином. До того часу, як це трапиться, робітники всього світу вже мають свою «справжню батьківщину» в особі СРСР, а не в буржуазних країнах, де їм доводиться жити. Отже, комуністи претендували на те, що вони знайшли вихід з парадоксальної ситуації (чи спромоглися вирішити «діалектичну суперечність»), в якій диктатура пролетаріату (тобто класу за самою своєю природою інтернаціонального) обмежувалася кордонами національної держави, спадкоємниці Російської імперії. (Це виглядало так принаймні в очах міжнародних законів, яким СРСР мав віддавати належне, нехай формально). Ні, відповідали комуністи, справа стояла інакше: процес перетворення СРСР на всесвітню державу *триває*, навіть незважаючи на те, що тимчасово цей процес обмежений певною частиною земної кулі.

Утворений в 1919 р. Третій, або Комуністичний Інтернаціонал був покликаний виконувати великі, суто практичні завдання, але одночасно його діяльність мала й важливий ідеологічний зміст. Згідно зі статутом, Комуністичний Інтернаціонал був чимось на зразок всесвітньої комуністичної партії. Усі національні партії, не виключаючи російську, були лише територіальними, регіональними відділеннями Інтернаціоналу, формально підлеглими йому. Зав-/429/дання Інтернаціоналу полягало в підготовці світової революції, а саме його існування було фактом формального визнання пролетаріату як інтернаціональної сили, оскільки головний ворог пролетаріату — буржуазія — також розглядалася як світовий феномен.

Цілком природно, що між Інтернаціоналом і Радянською державою та партією мала виникнути напруженість у взаєминах. Нема нічого дивного у тому, що зрештою Інтернаціонал став інструментом політики Радянської держави, оскільки російські більшовики панували в цій організації.

Єдиний випадок, коли Інтернаціонал реально міг вийти з-під контролю більшовицької партії та держави і перетворитися на справді міжнародний орган, трапився під час фінальної стадії другої світової війни. Дедалі очевиднішим ставало те, що східноєвропейські комуністи прийдуть до влади в своїх країнах за допомогою багнетів Червоної Армії. Чи не перетворився б Інтернаціонал на самостійнішу силу, якщо б до нього увійшли інші правлячі партії, крім радянських? Сталін розпустив Третій Інтернаціонал у 1943 р. Безсумнівно, він віддавав перевагу прямим, двостороннім взаєминам зі східноєвропейськими партіями та режимами. Він також наклав вето на план, запропонований його східноєвропейськими товаришами після війни: створити конфедерацію комуністичних держав — Югославії, Болгарії, Албанії та Румунії. Сталін

фарисейськи сповідував принцип «національного суверенітету» для всіх держав і запроваджував на практиці великодержавницьке панування над слабшими націями.

У 1948 р. з'явилася альтернатива цій практиці: Югославія недвозначно дала зрозуміти Сталінові, що вона не буде далі ані виконувати його накази, ані /430/ терпіти втручання в її внутрішні справи. Сталін звинуватив югославського керівника Йосипа Броз Тіто (багато в чому той був його двійником) у націоналізмі й зраді ідеалам марксизму-ленінізму. Тіто відповів своєю версією «справжнього» марксизму-ленінізму. Ленін довів можливість перемоги соціалізму в одній країні, казав Тіто, отже, югослави лише повторюють ленінський досвід побудови соціалізму *ще в одній* країні. Що ж було націоналістичного в їхніх діях, якщо вони робили саме те, що зробив Ленін (і продовжував робити Сталін)? Зрозуміло, одного дня всі соціалістичні країни з'єднаються. Однак це станеться у віддаленому майбутньому і лише за добровільною згодою. Тим часом усі вони мають бути суверенними і *рівними* ¹⁴.

Ця подія ознаменувала формальне народження явища, яке отримало назву «націонал-комунізм». Фактично ж воно з'явилося значно раніше, коли російські комуністи почали ототожнювати свої політичні інтереси з інтересами Росії. Якщо бути точним, то першим націонал-комуністом був Ленін, але це з'ясувалося лише тоді, коли Тіто став другим. Конфлікт 1948 р. між Москвою й Белградом, таким чином, не був зіткненням міжнародного марксизму з націоналізмом; це був конфлікт двох держав — великої і малої, двох державних комуністичних націоналізмів.

Російська революція не спричинила вибуху пролетарських революцій в передових країнах Заходу й не призвела до створення нового міжнародного устрою, як це наочно продемонструвала історія радянсько-югославських, радянсько-китайських, китайсько-в'єтнамських, в'єтнамсько-лаоських та інших міжкомуністичних відносин і, нарешті, розпад «соціалістичного табору» наприкінці 1980-х років. /431/

Бенедикт Андерсон вважав, що Радянський Союз являє собою, як і Об'єднане Королівство (Велика Британія), державне утворення, яке не наважилося поставити в свою назву ім'я певної нації, тобто чітко визначити себе саме як національну державу. Це, писав Андерсон, дає підстави вважати СРСР скоріше «спадкоємцем династичних держав» дев'ятнадцятого століття, ніж «предтечею міжнародного устрою двадцять першого століття» ¹⁵. У внутрішньому житті Радянська держава не спромоглася вирішити ті проблеми, які були центральними в Росії до 1917 р.: взаємини між державою й суспільством, взаємини між росіянами та неросійськими народами.

Реальний ідеологічний вплив Радянського Союзу полягав у тому, що його досвід став прикладом для залежних народів Азії та Африки й певною мірою для відсталих націй Латинської Америки — прикладом того, як національне визволення може здійснитися у формі соціальної революції.

Сучасна ідеологія національного визволення, вважає С. Нейл Макфарлайн, відрізняється від старих форм націоналізму тим, що складовим елементом національного визволення в цьому випадку є соціальні перетворення антикапіталістичного характеру. В цій доктрині, донедавна популярній у країнах третього світу, пише він, «соціальна революція є *інтегральною* частиною самої концепції національного визволення». Напевно, Макфарлайн правий, коли він вважає це наслідком впливу марксизму-ленінізму. Він також вказує на те, що для доктрини національного визволення характерний «етатистський підхід до проблем економічного, соціального й культурного розвитку», застосування якого логічно призводить до концентрації влади. Макфарлайн вказує на те, що /432/ ідеологія третього світу, з одного боку, приймає погляди Ліста щодо економічної незалежності нації, а з іншого — вона є антилістянською в її негативному ставленні до капіталізму. Він також зазначає, що національно-визвольна доктрина «відрізняється від марксизму своєю засадничою прихильністю до національної ідентичності. Можна сказати, що національно-визвольна революція є національною не тільки за формою, але й за змістом» ¹⁶.

Якщо прихильність національно-визвольних рухів до ідеї національної незалежності, безумовно, є протилежною позиціям Маркса, то навряд чи можна без застережень твердити про їхні антикапіталістичні «ухили» як суто «антилістянські». Справді, Ліст був прихильником капіталізму, або, якщо говорити точніше, вважав капіталізм цілком природним явищем; він вважав, що в межах національної держави принцип вільної торгівлі має бути правилом. Проте, на його думку, в деяких менш розвинених країнах політична сфера могла претендувати на міцніший контроль над економічною. В певних ситуаціях, писав він, абсолютистська чи диктаторська форма правління може бути єдиною силою, здатною здійснити необхідні для економічної модернізації країни заходи. Ліст виступав від імені нації, а не на захист інтересів буржуазії. Отже, ми можемо погодитися з Теодором В. фон Лауе, коли він називає Ліста «пращуром усіх сучасних (тобто постколоніальних. — *Авт.*) промислових проєктантів усього світу», вважаючи учнями Ліста таких діячів, як Сукарно, Нкрума і навіть Мао, — цікаво, що Дітер Зенгаз характеризував Ліста як «раннього

маоїста». (Фон Лауе гадає, що ці національні лідери підпали під вплив ідей Ліста опосередковано, через опанування досвіду царської Росії та СРСР) ¹⁷. /433/

Отже, ми підійшли до висновку, який доповнює й завершує одне з початкових положень цієї книги: націоналізм вперто відмовляється вміщуватися в прокрустове ложе комунізму чи капіталізму.

В той же час доконаним фактом є націоналізація комунізму. Успішні комуністичні революції, пише Бенедикт Андерсон, вбиралися в «національний одяг» і розгорталися в «територіальному та соціальному просторі, успадкованому від дореволюційного минулого» ¹⁸. Націонал-комунізм, пише з цього приводу Петер Цвік, перетворився на «панівний варіант марксистських рухів» ¹⁹. Усі марксистські рухи й держави, втворює йому Ерік Гобсбаум, стали «національними не тільки за формою, але й за змістом, тобто націоналістичними» ²⁰.

Це означає безумовний розрив з центральною ідеєю Маркса й класичного марксизму. Проте, відмовившись від інтернаціоналізму, націонал-комунізм (чи комуністичний націоналізм) не став прокапіталістичним. Як зауважує Алфред Дж. Меєр, в епоху після 1945 р. «етнонаціоналізм — трибалістський, расовий, релігійний, культурницький, традиціоналістський, ірраціональний і підривний — зміцнився й поширився по всій земній кулі». Але він є таким «принципом суспільного устрою (чи виробничих відносин), який в своїй основі є чужий загальносвітовим процесам виробництва». Націоналізм, вважає Меєр, «надихає й мобілізує нації світу на повстання проти всесвітнього, всюдисущого, глобального панування капіталізму». Він визнає той факт, що політичний розвиток держав, які нещодавно стали незалежними, ставить з ніг на голову певні аксіоми попередніх теорій та усталені історичні істини. Наприклад, зараз національна держава перебирає «на себе ту роль і функції, які були відведені приватному /434/ власнику-підприємцю в марксистській моделі капіталізму». Революції, які мали подолати протиріччя капіталізму, відтворили їх, хоча й у дещо «оновленому вигляді» ²¹.

Цікаво, що висновки Джорджа Ліхтгайма, які він зробив на початку 1970-х, багато в чому співзвучні щойно наведеним зауваженням Меєра. У третьому світі, — писав Ліхтгайм, — «тягар революції несе селянство Азії, Африки та Латинської Америки, яке має підхопити справу, полишену індустріальним робітничим класом, котрий, очевидно, інтегрувався в систему. Внаслідок цього націоналізм ототожнюється з соціалізмом, селянство — з пролетаріатом, антиімперіалізм — з антикапіталізмом, і зрештою всі категорії, які так тяжко протягом століття вироблялися в марксистській літературі, викидаються за борт на користь простої дихотомії: західний імперіалізм проти голодуючих мас третього світу» ²².

В цій ситуації не залишається нічого кращого, як погодитися з тим очевидним фактом, що доктрини комунізму й націоналізму, теорії Маркса й Ліста в класичному вигляді вже не існують у сучасній політиці.

Те ж саме можна сказати і про наукові дослідження та ідеологічні інтерпретації. Сучасні праці з проблем «залежності» та «відставання», наприклад, загалом належать до розряду промарксистських. Насправді ж прибічники й автори теорій «залежності», у тому числі такі відомі, як Пол Баран, Андре Гундер Франк, Самір Амін, Аргірі Емануел та інші, скоріше належать до «послідовників Флеровського, Воронцова, Даніельсона», тобто до російських популістів. Як вважає Гавін Кітчінг, усі ці сучасні мислителі відкидають погляди Маркса та тих пізніших представників класичного марксизму, які «ні-/435/коли не відмовлялися від Марксової впевненості в довготривалій «прогресивності» імперіалізму». Кітчінг знаходить у сучасних теоріях «залежності» «помітні паралелі з позиціями російських народників». Він пише про їх «песимістичне» ставлення до перспектив вітчизняного капіталізму, про «ворожість до вільної торгівлі й впевненість у тому, що вона призводить до національної експлуатації», та про підтримку «національної» індустріалізації під керівництвом держави, індустріалізації, яка відбувається в будь-якій — соціалістичній чи капіталістичній формі ²³.

Інтелектуальний зв'язок цих поглядів з російським народництвом очевидний, проте вони до певної міри є також «літтанськими».

Як вважає Гарі Дж. Джонсон, ідеї економічного націоналізму, які зародилися в Німеччині й набули подальшого розвитку в Центральній та Східній Європі, почали поширюватися в англо-саксонській економічній думці після еміграції до Великої Британії та Америки таких дослідників, як К. Мандельбаум, Ніколас Кальдор, Пауль Розенштайн-Родан і Томас Балог. Ось як Джонсон підтверджує свою думку, посилаючись на приклад останнього: «Особливо показовою щодо цього є інтелектуальна історія та праці Балого: досить проста теоретична структура, переклад на мову економіки міждержавних політичних взаємин Угорщини та Німеччини в 1930-і роки, звідси вдалий перехід на воєнні й післявоєнні взаємини Об'єднаного Королівства (та Європи загалом) зі Сполученими Штатами, згодом (дуже коротко) — до

суперництва між Британією та Німеччиною в післявоєнній Європі, і звідси — до взаємин між менш розвинутими та передовими країнами»²⁴. /436/

Економісти з Центральної Європи (такі, як Балог) «пересадили» в західноєвропейську інтелектуальну традицію «звичку думати радше в націоналістичному, ніж у космополітичному стилі», крім того, вони висловили «концепцію нації як економічної спільноти, яка має спільні завдання й узгодженість в реалізації цих завдань засобами національної економічної політики». Джонсон вважає, що саме ці економісти робили «головний наголос на необхідності індустріалізації та можливостях протекціоністської політики як засобу її здійснення»²⁵. «Незважаючи на панування ліберальних та космополітичних ідей англійських класичних економістів серед основних течій економічної думки, — пише Джонсон, — націоналістичні та інтервенціоністські ідеї німецького економіста Фрідріха Ліста опосередковано, через центральноєвропейських наслідувачів Німеччини, стали панівними ідеями англо-саксонської економіки в питаннях економічного розвитку нових націй»²⁶.

Спочатку ці автори намагалися винайти «політику розвитку балканських держав за німецьким зразком», проте, після того як ці ідеї перейшли на Захід, їх почали представляти «універсальними». Згодом, як пише Джонсон, ці ідеї «виявилися також близькими до психологічних настанов нових націй в їхніх взаєминах з розвинутими країнами та в їхньому осмисленні власних проблем розвитку»²⁷.

Відповідають аргументи Джонсона історичній реальності чи ні (особливо його думка щодо «проникнення ідей з Центральної Європи до англо-саксонської традиції»²⁸, яка в свою чергу вплинула на мислення третього світу), але не викликає сумнівів те, що існує зв'язок між сучасною «марксистською» думкою з проблем розвитку та відсталості й класичним лістівським націоналізмом. Деякі сучасні діячі /437/ можуть бути несвідомими того факту, що вони дотримуються лістівських поглядів і, зрозуміло, вважають свій підхід до проблем відсталості країн марксистським. Насправді ж вони мають з німецьким націоналістом Лістом не менше спільного, ніж з автором «Маніфесту Комуністичної партії». У передмові до італійського видання «Національної системи» Джорджіо Морі вказує на очевидні паралелі та збіги в працях Аргірі Емануеля та Ліста. «Хіба це припустимо, — питає Морі, пишучи про інтелектуальних попередників сучасної думки, — не згадати поруч з іменем засновника наукового соціалізму імені його сучасника?»²⁹

Економісти вже робили спроби з'ясувати, чи є націоналістичні варіанти прискореного промислового розвитку, включаючи фашистський, найраціональнішими з економічного погляду³⁰. Звичайно, можна поставити питання: чи варто взагалі відносити такі питання до розряду наукових? Виглядає так, що націоналісти просто віддають перевагу політичним міркуванням перед економічними в тих випадках, коли вони суперечать одне одному. Націоналістичний світогляд щодо цього зводиться до кількох досить простих постулатів. По-перше, основою їхньої геополітичної системи координат є територіально визначена держава, а не весь світ. По-друге, ця держава, в їхньому розумінні, є національною державою й потребує економічної, політичної та культурної розбудови, тобто не належить до вже завершених і усталених утворень. По-третє, провідну роль у державотворенні вони відводять інтелігенції, тій соціальній верстві, яка нібито здатна піднятися над груповими економічними чи професійними інтересами. (Ліст не розробив досконало питання про керівництво такого роду, проте деякі з сучасних ідей /438/ про національний провід є близькими до його міркувань). По-четверте, теорії «залежності» поділяють світ на три види взаємодіючих націй: розвинуті, ті, що розвиваються, і відсталі. Це повністю відповідає класифікації Ліста, хоча, зрозуміло, його термінологія була іншою.

Ця система значно відрізняється і від марксистської чи марксистсько-ленінської теорії капіталізму в імперіалістичну епоху, і від споріднених з нею концепцій нерівномірного розвитку капіталізму, взаємин між метрополією та колоніями і т. ін. Усі марксистські теорії, навіть коли в них враховується антиімперіалістична спрямованість націоналізму в колоніальних країнах, вважають аксіомою те, що такий націоналізм має бути союзником пролетарської революції й повинен перетворитися на частину об'єднаних революційних сил. (Ілюстрацією цього ставлення до націоналізму як союзної й підлеглої міжнародному комуністичному рухові сили є цитована вище праця Леніна 1923 р.).

Проте на практиці націоналізм *третього* світу утвердився як *третья* сила — часом союзник, часом суперник комунізму та капіталізму. Його відмова підпадати під дихотомію «Схід — Захід» політично оформилася в ідеї «неприєднання», згідно з якою можливо уникнути необхідності вибору лише між Сходом і Заходом. У системі мислення третього світу центральним є поділ земної кулі на Північ — Південь, що, зрозуміло, цілком відповідає доктрині Ліста. Деякі марксистки вже відверто приймають лістівське бачення глобальних взаємин. Наприклад, Андре Гундер Франк у своєму розділі в колективній праці «Соціалізм на порозі двадцять першого століття» (1985) пише, що «значною мірою конфлікт «Схід — Захід», особ- /439/ ливо між Вашингтоном і Москвою, є димовою завісою конфліктів «Північ — Південь»³¹.

Визнаючи той факт, що сьогоденний третій світ є «лістіанським» за своїм світоглядом і що навіть марксизм «лістіанізувався», було б некоректним обмежити дію цього феномена виключно кордонами Азії, Африки та Латинської Америки. Ми вже згадували націоналкомунізм в Югославії і в самому Радянському Союзі. Варто додати ще одне зауваження, дещо іронічне, стосовно батьківщини Ліста й Маркса. Німецька Демократична Республіка, яку очолювали марксистки, вшановувала Ліста як одну з найвидатніших і прогресивних постатей Німеччини. Німецька Академія наук у Східному Берліні в 1961 р. видала «Національну систему політичної економії» в новій редакції (після 1945 р. були й інші видання цієї праці Ліста в Східній Німеччині). Зрозуміло, що відразу ж після публікації в Москві Марксової критики Ліста в 1971 р. з'явилося відповідне німецьке видання. Щоправда, східні німці визнавали, що Марксова критика Ліста була до певної міри «однобічною», оскільки в програмі останнього містилися прогресивні елементи³².

Східнонімецькі редактори не наважилися на те, щоб особливо відзначити як прогресивний елемент лістівської програми ідею об'єднання Німеччини. Проте, чи випадково Москва вирішила опублікувати виступ Маркса проти націоналізму саме в 1971 р., через рік після того, як у 1970 р. була розгорнута нова сторінка у взаєминах Східної та Західної Німеччини і знову виникла тема возз'єднання Німеччини? Публікація забутого тексту 1845 р., в якому Маркс недвозначно заперечив будь-яку спільність інтересів буржуазії й пролетаріату Німеччини, могла бути застереженням для східнонімецьких товаришів: сам Маркс сказав, що ідея єдиної німецької /440/ нації, де об'єднуються пролетаріат і буржуазія, є буржуазною.

Цілком очевидно, що в наші часи світом керує не раціональна логіка, а так звана «державна доцільність» (*raison d'état*). Маркс вважав, що «лукавство Розуму» (вислів Гегеля) завжди перемагатиме будь-які людські схеми. Однак ми можемо припустити, що «лукавство Розуму» було переможене «розумом Ліста» (нагадаємо, що «Ліст» німецькою мовою означає «лукавство». — *Перекл.*). (Дозволимо собі цей каламбур, який з'явився з такого міркування ена Камінза: «Там, де Гегель бачив «лукавство Розуму» як дієву силу історичних змін, Енгельс, зі свого боку, сам продемонстрував чимале лукавство, вважаючи ідеї Фрідріха Ліста дієвою силою в підготовці національної арени для революції»³³). Чи, може, навпаки, сам «Розум» проробив трюк з марксизмом, перетворивши цю ідеологію глобальної уніфікації на інструмент національного самоутвердження, спрямованого проти єдиної, одноманітної моделі соціального, політичного й культурного розвитку. Сьогодні не існує країни, про яку «пізній Маркс» міг би впевнено сказати те, що він адресував Німеччині 1867 р.: «*De te fabula narratur!*» Націоналізм, чи то лістівський, чи то марксистський, є, по суті, повстанням проти історичної неминучості, яку відстоював класичний марксизм. Націоналізм також боронив культурне й мовне розмаїття як нормальну й бажану умову існування людства — на противагу Марксові, який засуджував його як один з видів відчуження.

Втім, хоча новітній націоналізм і став безсумнівним переможцем, його тріумф був досить проблематичним і має сприйматися із значною мірою іронії. Як зауважує Меєр, уряди нових незалежних держав успадкували експлуататорські функції попередньої влади. На думку фон Лауе, націоналістич-/441/ні плани, лістівські й ленінські «схеми індустріалізації» взагалі дещо «запліснявіли»³⁴.

Прагнучи національної незалежності й влади, націоналістичні лідери зовсім забули про те, що їхній прадід Ліст вважав свободу найголовнішою передумовою справжнього прогресу. Саме принцип свободи, інтелектуальної й політичної, Ліст поставив у центрі своєї програми для Німеччини. Він визнавав необхідність обмеження свободи в певних, специфічних ситуаціях, пов'язаних з відсталістю, однак і ці обмеження розглядалися як тимчасові. Про співвідношення між свободою та організацією як про одну з головних проблем, породжених Французькою революцією та модерною промисловістю, писав Бертран Расел. Коли сучасні національні уряди нових незалежних країн чи традиційніші марксистсько-ленінські режими доходили висновку, що забезпечити науковий, технологічний та промисловий прогрес дуже важко (якщо взагалі можливо), причину варто було шукати саме в тому, що вони віддавали надмірну перевагу організації й заганяли в глухий кут свободу.

Сучасні націоналісти також ігнорували чи недооцінювали ще одну передумову прогресу, яку Ліст вважав дуже важливою: відкритість зовнішньому світові. Про те, що національна самоізоляція перешкоджає інтелектуальному й матеріальному розвитку, писав ще Гердер у 1772 р.

Існує також суто «марксистське» пояснення проблем сучасних марксистсько-ленінських та національно-визвольних режимів. Маркс і марксистки вважали, що скасування приватної власності на засоби виробництва само по собі створює передумови (і, ясна річ, стає стимулом) для підйому продуктивності на основі наукового прогресу. Однак, чи може бути націоналіза-/442/ція панацеєю? Чи залежить наука від взаємин власності, а чи від економічних умов взагалі?

Звернімося до критики історичних поглядів Маркса, написаної Раселом більше п'ятдесяти років тому, яка допоможе нам виявити джерела складнощів сучасного марксизму-ленізму та націоналізму. «Марксова теорія потребує виправлення, — писав Расел, — саме там, де йдеться про причини змін у способах виробництва. В Маркса способи виробництва представлені як головні причини, проте питання, чому вони час від часу змінюються, залишилося зовсім нез'ясованим. Цілком очевидно, що способи виробництва змінюються головним чином завдяки, так би мовити, науковим відкриттям та винаходам. Маркс вважає, що відкриття та винаходи бувають тоді, коли створюється відповідна економічна ситуація. Однак цей погляд є антиісторичним. Чому з часів Архімеда до часів Леонардо фактично не існувало експериментальної науки? Через шість століть після Архімеда економічні умови були достатніми, щоб створити умови для наукової роботи. Саме підйом науки після епохи Відродження призвів до модерної промисловості. Ця інтелектуальна обумовленість економічних процесів не знайшла адекватного визнання у Маркса»³⁵.

Проте небажання Маркса визнати «інтелектуальну обумовленість економічних процесів» цілком відповідало його поглядові на людей як на «тварин, здатних виробляти й використовувати знаряддя праці» (таке резюме Марксової концепції людської природи зробив Ентоні Гіденс). Маркс вважав цю властивість «єдиним найважливішим критерієм, який відокремлює людську істоту від світу тварин». Гіденс віддає перевагу поглядові Люїса Мамфорда, згідно з яким людина є «твариною, здатною розвивати власний ін-/443/телект, керувати собою й самовдосконалюватися»³⁶. Погляди Ліста на суть людської природи збіглися саме з таким її розумінням. Відповідно, в основі концепції історичного процесу та лістівської програми національного розвитку лежала ідея інтелектуальної обумовленості економічних процесів. У найзагальнішому вигляді вона знайшла відображення в порівнянні «виробничих сил» та «матеріального багатства»: перше вважалося набагато важливішим для розвитку нації, ніж друге.

Отже, сучасні марксистсько-ленінські й національно-визвольні ідеології прийняли марксистську віру в індустріалізацію, але відкинули космополітизм Маркса та його віру в звільнення людини. Національна незалежність, національний характер і національне самовираження стали, відповідно до їхнього світогляду, спадщиною класичного націоналізму, проте цьому світоглядові вже бракує однієї з головних настанов останнього: віри в те, що національність — це лише перший крок на шляху до вселюдськості.

Визнаючи історичну роль і сучасний вплив марксизму та націоналізму, ми одночасно мусимо звернути увагу й на те, що протягом останніх десятиліть під впливом розвитку науки (особливо застосування її у військовій сфері) світ змінився докорінним чином. Наука інтернаціональна: науковці більше, ніж будь-яка інша група (зрозуміло, що більше, ніж промислово-фабричні робітники), відповідають Марксовій характеристиці «всесвітньо-історичної особистості». В цьому сенсі проблеми, які наука ставить перед суспільством, також «всесвітньо-історичні». Той факт, що нація й клас зараз залишаються загальноновизнаними суттєвими складовими особистої ідентичності та політичної легітимності, є свідченням /444/ того, який глибокий вплив справили марксизм і націоналізм на наш сучасний світогляд. Не відкидаючи внеску й значення цих двох глобальних доктрин, необхідно все ж таки ще раз наголосити на тому, що найфундаментальнішою цінністю залишається право вибору як для людського співтовариства в цілому, так і для особистості зокрема.

Примітки

¹ *Роль світових воєн у поширенні соціалістичних і націоналістичних революцій я розглядаю в моїй книзі The Political Thought of Thomas G. Masaryk.* — Boulder, CO: East European Monographs, 1981.

² Tibor Hajdu. *Socialist Revolution in Central Europe, 1917 — 1921 // Revolution in History* (ed. Roy Porter and Mikulas Teich). — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — p. 115.

³ Sir Lewis Namier. *1848: Seed-Plot of History // Vanished Supremacies: Essays on European History 1812 — 1918.* — New York: Harper and Row, 1963. — p. 28.

⁴ Thomas G. Masaryk. *Svetová revoluce za války a ve válce, 1914 — 1918.* — Prague: Cin and Orbis, 1925 *ma*: The Making of a State (ed. Henry Wickham Steed). — London: F. A. Stokes, 1927. *Див. також:* Т. Г. Масарик. *Світова революція за війни і у війні 1914 — 1918. Спомини.* (Прекл. Миколи Саєвича). — Львів: Вид. кооперативу «Червона Калина», 1930.

⁵ Arcadius Kahan. *Nineteenth Century European Experience.* — p. 30.

⁶ Harry G. Johnson. *The Ideology of Economic Policy in the New States // Harry G. Johnson. Economic Nationalism.* — p. 131.

- ⁷ Ivan T. Berend. Alternatives to Class Revolution: Central and Eastern Europe after the First World War // The Power of the Past: Essays for Eric Hobsbawm (ed. Pat Thane, Geoffrey Crossick and Roderick Floud. — Cambridge: Cambridge University Press — Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1984. — pp. 251 — 282. /445/
- ⁸ Ivan T. Berend. Alternatives to Class Revolution. — pp. 279 — 280. *Див. його ж:* The Crisis Zone of Europe: An Interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century (tr. Adrienne Makkay-Chambers. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — pp. 50 — 51, 66.
- ⁹ В. І. Ленін. Пам'яті Герцена // Повне зібрання творів. — Т. 21. — С. 243 — 249.
- ¹⁰ Alfred G. Meyer. Leninism. — p. 259 — 260, 263. В. І. Ленін. Краще менше, та краще. Т. 45. — С. 381, 382.
- ¹² Karl Dietrich Bracher. The Ages of Ideologies: A History of Political Thought in the Twentieth Century (tr. Ewald Osers). — New York: St. Martin's Press, 1982. — p. 61.
- ¹³ И. В. Сталий. О задачах хозяйственников // Сочинения. — Т. 13. — С. 38, 39.
- ¹⁴ Josip Broz-Tito. The National Question, Nationalism and Internationalism // Tito. The National Question. — Beograd: Socialist Theory and Practice, 1983. — pp. 92 — 94.
- ¹⁵ [Benedict Anderson. Imagined Communities](#). — p. 12. *Вичерпна критика радянської національної політики як продовження політики царату у цій галузі подається у:* Іван Дзюба. Інтернаціоналізм чи русифікація? — Сучасність, 1968.
- ¹⁶ S. Neil MacFarlane. Superpower Rivalry and Third World Radicalism: The Idea of National Liberation. — Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1985. — pp. 7, 14, 210 — 211.
- ¹⁷ Theodore H. von Laue. The Global City: Freedom, Power and Necessity in the Age of World Revolutions. — Philadelphia and New York: Lippincott, 1969. — p. 147, n148-n. ; Dieter Senghaas. Friedrich List und die Neue internationale ökonomische Ordnung // Leviathan. — 1975. №. 3. — p. 297.
- ¹⁸ [Benedict Anderson. Imagined Communities](#). — p. 12.
- ¹⁹ Peter Zwick. National Communism. — Boulder, CO: Westview Press, 1983. — p. 145.
- ²⁰ Eric Hobsbawm. Some Reflections of 'The Brek — Up Britain // New Left Review. — Sept. — Oct. 1977. №. 105. — p. 13. *Цит. за:* Anderson. Op. cit. — p. 12.
- ²¹ Alfred G. Meyer. Eastern Europe: Marxism and Nationalism // The Politics of Ethnicity in Eastern Europe (ed. George Kleine and Milan J. Reban. — Boulder, CO: East European Monographs, 1981. — p. 11.
- ²² George Lichtheim. Imperialism. — p. 147. /446/
- ²³ Gavin Kitching. Development and Underdevelopment. — p. 152, 160.
- ²⁴ Harry G. Johnson. The Ideology of Economic Policy. — p. 131.
- ²⁵ Там само. — С. 131 — 132.
- ²⁶ Там само. — С. 132.
- ²⁷ Там само. — С. 131.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Giorgio Mori. Introduzione // Friedrich List Il sistema nazionale di economia politica (ed. Giorgio Mori, tr. Helmut Ari and Paolo Tinto. — Milan: ISEDI, 1972. — p. xiii.

³⁰ Arcadius Kahan. Op. cit., — p. 28.

³¹ Andre Gunder Frank. The Political Challenges to Socialism and Social Movements // Socialism on the Threshold of the Twenty-first Century (ed. Milos Nolic). — London: Verso, 1985. — p. 65.

³² Carl-Erich Vollgraf. Karl Marx über die Ökonomische Theorien von Friedrich List // Wirtschaftswissenschaft 25. — July 1977. — №7. — pp. 991 — 1010; Friedrich List. Das Natürliche System der politischen Ökonomie (tr. form French and ed. Günter Fabiunke). — Berlin: Akademie-Verlag, 1961. *Про перші дослідження ідей Листа у Східній Німеччині див.*: Noboru Kobayashi. Die List-Forschung in Ostdeutschland // Economic Series. — Tokyo: The Science Council of Japan, Division of Economics, Commerce and Business Administration, 1962. — №29; *марксистські погляди у післявоєнній Німеччині представлені працею*: Jürgen Kuczynski. Friedrich List. Vorkämpfer der deutschen Einheit // Der Aufbau. — 1947. — №3. — pp. 418 — 423.

³³ Jan Cummins. Marx, Engels, and National Movements. — p. 178.

³⁴ Theodore H. Von Laue. The Global City. — p. 148 n.

³⁵ Bertrand Russel. Op. cit., — p. 229 — 230.

³⁶ Anthony Giddens. A Contemporary Critique of Historical Materialism. — Vol. 1. Power, Property and the State. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1981. — pp. 155 — 156 *наводить цитату з*: Lewis Mumford. The Myth of the Machine. — London: Secker and Warburg, 1967. — p. 9.

БІБЛІОГРАФІЯ

Acton, John Emerich Edward Dalberg, First Baron Acton. *Essays on Freedom and Power*. London: Thames and Hudson, 1956.

Agursky, Mikhail. *Ideologija natsional-bol'shevizma*. Paris: YMCA Press, 1980.

Amato, Sergio. «The Debate Between Marxists and Legal Populists on the Problems of Market and Industrialization in Russia (1882 — 1899) and Its Classical Foundations.» *Journal of European Economic History* 12 (Spring 1983): 119 — 143.

Amin, Samir. *Class and Nation: Historically and in the Current Crisis*. Translated by Susan Kaplow. New York and London: Monthly Review Press, 1980.

[Anderson, Benedict *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*](#). London: Verso and NLB, 1983.

Argyle, W. J. «Size and Scale as Factors in the Development of Nationalist Movements.» In *Nationalist Movements*. Edited by Anthony D. Smith. London: Macmillan, 1976.

Armstrong, John A. *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1982.

Arndt, Heinz Wolfgang. *Economic Development: The History of An Idea*, Chicago: The University of Chicago Press, 1987.

Avineri, Shlomo, ed *Karl Marx on Colonialism and Modernization*. Garden City, NY: Doubleday, 1969.

——— *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State*. New York: Basic Books, 1981.

Azrael, Jeremy R. *Managerial Power and Soviet Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966.

Bagchi, Amiya Kumar. *The Political Economy of Underdevelopment*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

- Baldwin, David A *Economic Statecraft*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Balogh, Thomas. *The Irrelevance of Conventional Economics*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1982.
- Barnard, F. M *Herder's Social and Political Thought: From Enlightenment to Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1965, 1967.
- , tr. and ed J. G. *Herder on Social and Political Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Baron, Salo W. *Modern Nationalism and Religion*. New York: Meridian Books; Philadelphia: The Jewish Society of America, 1960.
- Bauer, Otto. *Werkausgabe*. Vol. 1. Vienna: Europa-Verlag, 1975.
- Beneš, Edvard «Naš největší úkol národní» In *Idea Československého Státu*. Prague: Národní Rada Československá, 1936.
- Bennigsen, Alexandre A., and S. Enders Wimbush. *Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1980.
- Berdahl, Robert M «New Thoughts on German Nationalism.» *American Historical Review* 77 (February 1972):65 — 80.
- Berend, Ivan T. «Alternatives to Class Revolution: Central and Eastern Europe after the First World War.» In *The Power of the Past: Essays for Eric Hobsbawm*. Edited by Pat Thane, Geoffrey Crossick, and Roderick Floud /448/
Cambridge: Cambridge University Press; Paris: Editions de la Maison des Sciences de L'Homme, 1984.
- . *The Crisis Zone of Europe: An Interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century*. Translated by Adrienne Makkay-Chambers. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Berend, Ivan T., and Gyorgy Ránki, eds. *Underdevelopment and Economic Growth. Studies in Hungarian Social and Economic History*. Budapest: Akademiai Kiado, 1979.
- Berlin, Isaiah. *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. New York: Viking, 1979.
- . «Socialism.» *Chambers's Encyclopaedia*. Vol. 12. Rev. ed Oxford: Pergamon Press, 1967.
- . *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*. New York: Viking, 1976.
- Bertier de Sauvigny, G. de. «Liberalism, Nationalism and Socialism: The Birth of Three Words.» *Review of Politics* 32 (1970):147 — 166.
- Billington, James H. *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith*. New York: Basic Books, 1980.
- Binder, Leonard, James S. Coleman, Joseph LaPalombara, Lucian W. Pye, Sidney Verba, and Myron Weiner. *Crises and Sequences in Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- Blackbourn, David, and Geoff Eley. *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1984
- Blackstock, Paul W., and Bert F. Hoselitz, eds. *The Russian Menace to Europe*. Glencoe, IL: Free Press, 1952.
- Blackwell, William L. *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800 — 1860*. Princeton: Princeton University Press, 1968.

- Blaut, J. M. «Nationalism as an Autonomous Force.» *Science and Society* 46 (Spring 1982):1 — 23.
- Bloom, Solomon Frank. *The World of Nations. A Study of the National Implications in the Work of Karl Marx*. New York: Columbia University Press, 1941.
- Bottomore, Tom, and Patrick Goode, eds. *Austro-Marxism*. Oxford: Clarendon Press, 1978.
- , eds. *Readings in Marxist Sociology*. Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Bracher, Karl Dietrich. *The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the Twentieth Century*. Translated by Ewald Osers New York: St Martin's Press, 1982.
- Bramsted, E. K., and K. J. Melhuish, eds. *Western Liberalism. A History in Documents from Locke to Croce*. London and New York: Longman, 1978.
- Braunmühl, Claudia von. «On the Analysis of the Bourgeois Nation State within the World Market Context» In *State and Capital. A Marxist Debate*. Edited by John Holloway and Sol Picciotto. Austin, TX: University of Texas Press, 1978.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Brinkmann, Carl. *Friedrich List*. Berlin: Duncker und Humblot, 1949.
- Burke, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe*. New York: Harper and Row, 1978
- Burkhardt, Johannes. «Das Verhaltensleitbild 'Produktivität' und seine historischanthropologische Voraussetzung.» *Saeculum* 25 (1974):277 — 289. /449/
- Carr, E. H *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*. Baltimore, MD: Penguin, 1966.
- . «'Russia and Europe' as a Theme of Russian History.» In *Essays Presented to Sir Louis Namier*. Edited by Richard Pares and A. J. P. Taylor. London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1956.
- Cecco, Marcello de. *Money and Empire: The International Gold Standard, 1890 — 1914*. Oxford: Basil Blackwell, 1974
- Chlebowczyk, Józef. «Ruch robotniczy a kwestia narodowa w monarchii Habsburgow.» *Z pola walki* 11 (1968):97 — 105.
- . «Świadomość historyczna jako element procesów narodotwórczych we wschodniej Europie Środkowej.» In *Polska, czeska i słowacka świadomość historyczna XIX wieku*. Edited by Roman Heck. Wrocław: Ossolineum, 1979.
- Clairmonte, Frederick. *Economic Liberalism and Underdevehpmnt*. New York: Asia Publishing House, 1960.
- . «Friedrich List and the Historical Concept of Balanced Growth.» *The Indian Economic Review* 4 (February 1959):24 — 44
- Cobban, Alfred. *Edmund Burke and the Revolt Against the Eighteenth Century*. New York: Barnes and Noble, 1960.
- . *Rousseau and the Modern State*. Hamden, CT: Archon Books, 1961. Cole, G. D. H *What Marx Reaury Meant*. New York: Knopf, 1934
- Connor, Walker. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton: Princeton University Press, 1984
- Cooper, Thomas. *Lectures on the Elements of Political Economy*. 2nd ed. Columbia, South Carolina, 1829.

- Corradini, Enrico. «The Principles of Nationalism.» In *Italian Fascism: From Pareto to Gentile*. Edited by Adrian Lyttelton. New York: Harper and Row, 1975.
- Crick, Bernard *In Defence of Politics*. Harmondsworth, England: Penguin, 1966.
- Cummins, Ian. *Marx, Engels, and National Movements*. London: Croom Helm, 1980.
- Cunliffe, John, «Marx's Politics — The Tensions in the *Communist Manifesto*.» *Political Studies* 30 (December 1982):569 — 574.
- Dahrendorf, Ralf. *Society and Democracy in Germany*. Garden City, NY: Doubleday, 1969.
- Dann, Otto. *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hamburg: Hoffman und Campe, 1978.
- Davis, Horace B. *Nationalism and Socialism: Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*. New York and London: Monthly Review Press, 1967.
- . «Nations, Colonies and Social Classes: The Position of Marx and Engels.» *Science and Society* 29 (1965):26 — 43.
- Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. 2nd ed Cambridge, MA: MIT. Press, 1966.
- Deutscher, Isaac. *Stalin: A Political Biography*. 2nd ed New York: Oxford University Press, 1967.
- Dorfman, Joseph. *The Economic Mind in American Civilization, 1606 — 1865*. 2 vols. New York: Viking, 1946.
- Draper, Hal. *Karl Marx's Theory of Revolution*. New York and London: Monthly Review Press, 1977.
- Dühring, Eugen Karl. *Kritische Geschichte, der Nationalökonomie und des Sozialismus*. Leipzig: Fues Verlag, 1879.
- Durkheim, Emile. *Socialism and Saint-Simon*. Yellow Springs, OH: Antioch Press, 1958. /450/
- Dzyuba, Ivan. *Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1968.
- Earle, Edward Mead «Adam Smith, Alexander Hamilton, Friedrich List: The Economic Foundations of Military Power.» In *Makers of Modern Strategy: Military Thought from Machiavelli to Hitler*. Edited by Edward Mead Earle. New York: Atheneum, 1966. This essay is also included in the revised edition of *Matters of Modern Strategy*. Edited by Peter Paret Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Press as an Agent of Change*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Eley, Geoff. *From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past*. Boston, London, and Sydney: Allen and Unwin, 1986.
- . «Nationalism and Social History.» *Social History* 6 (1981): 83 — 107.
- . «State Formation, Nationalism and Political Culture in Nineteenth Century Germany.» In *Culture, Ideology and Politics*. Edited By Raphael Samuel and Gareth Stedman Jones. London: Routledge and Kegan Paul, 1983.
- Elster, Jon. «Historical materialism and economic backwardness.» In *After Marx*. Edited by Terence Ball and James Farr. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Engels, Friedrich. «[The Anniversary of the Polish Revolution of 1830].» In *Karl Marx and Friedrich Engels, Collected Works*. Vol. 6. New York, International Publishers, 1976.

- . «Draft of a Communist Confession of Faith.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . «Extraordinary Revelations, — Abd-el-Kader. -Guizot's Foreign Policy.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . «The Festival of Nations in London» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . «Free Trade Congress at Brussels.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . *The German Revolutions*. Edited by Leonard Krieger. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- . *Herr Eugen Duhring's Revolution in Science (Anti-Duhring)*. Translated by Emile Burns. New York: International Publishers, 1966.
- . «Outline of a Critique of Political Economy.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 3. London: Lawrence and Wishart, 1975.
- . «Outline of a Critique of Political Economy.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 3. London: Lawrence and Wishart, 1975.
- . «Principles of Communism.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . «Speeches at Elberfeld (February 8 and February 15, 1845V In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 4. New York: International Publishers. 1975.
- [———.] Friedrich Engels to Karl Kautsky, February 7, 1882. In *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky*. Edited by Benedikt Kautsky. Vienna: Wiener Volksbuchhandlung, 1955.
- [———.] Friedrich Engels to Karl Kautsky, September 12, 1882. In *Karl Marx on Colonialism and Modernization*. Edited by Shlomo Avineri. Garden City, NY: Doubleday, 1969.
- Evans, Michael. «Karl Marx's First Confrontation with Political Economy: The 1844 Manuscripts.» *Economy and Society* 13 (1984):115 — 152. /451/
- Fabiunke, Günter. *Zur historischen Rolle des deutschen Nationalökonomen Friedrich List (1789 — 1846): Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ökonomie in Deutschland*. Berlin: Verlag Die Wirtschaft, 1955.
- Feinstein, Otto, ed. *The Two Worlds of Change*. Garden City, NY: Anchor Books, 1964.
- Finkelstein, Joseph, and Alfred L Thimm. *Economists and Society: The Development of Economic Thought from Aquinas to Haynes*. 2nd ed Schenectady, NY: Union College Press, 1981.
- Fischer, Wolfram. «Social Tensions at Early Stages of Industrialization.» *Comparative Studies in Society and History* 9 (1966):64 — 83.
- Fittbogen, Gottfried *Friedrich List in Ungarn*. Berlin: Walter de Gruyter, 1942.
- Fontenay, Elisabeth de. *Les figures juives de Marx. Marx dans l'ideologie anemande*. Paris: Editions Galilee, 1973.
- Fox, Edward Whiting. *History in Geographic Perspective. The Other France*. New York: Norton, 1971.
- Frank, Andre Gunder. *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press, 1979.

- . «The Political Challenges to Socialism and Social Movements.» In *Socialism on the Threshold of the Twenty-first Century*. Edited by Miloš Nicolič. London: Verso, 1985.
- Frankel, Viktor E. *Man's Search for Meaning*. New York: Washington Square Press, 1963.
- Garver, Bruce M. *The Young Czech Party 1874 — 1901 and the Emergence of a Multi-Party System*. New Haven, CT: Yale University Press, 1978.
- Gehrig, Hans. *Friedrich List und Deutschlands politisch-ökonomische Einheit*. Leipzig: Koehler and Amelang, 1956.
- . *Friedrich List. Wegbereiter einer neuen Wirtschaft. Hauptgedanken aus seinen Schriften*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1966.
- Gehring, Paul. *Friedrich List. Jugend und Reifejahre, 1789 — 1825*. Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag, 1964
- Gella, Aleksander. «An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia.» In *The Intelligentsia and the Intellectuals. Theory, Methods, and Case Study*. Edited by Aleksander Gella. London: Sage Publications Ltd, 1976.
- Gellner, Ernest «Nationalism.» *Theory and Society* 10 (November 1981): 753 — 776.
- . *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY, and London: Cornell University Press, 1983.
- . *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964.
- Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. (Original edition 1966.)
- . *An Economic Spurt That Failed* Princeton: Princeton University Press, 1977.
- . *Europe in the Russian Mirror. Four Lectures in Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Giddens, Anthony. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 1, *Power, Property and the State*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985.
- . *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 2, *The NationState and Violence*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985.
- Gide, Charles, and Charles Rist *A History of Economic Doctrines from the Time of the Physiocrats to the Present Day*. Boston: D. C. Heath, 1948. /452/
- Glaser, Hermann, ed. *The German Mind of the Nineteenth Century: A Literary and Historical Anthology*. New York: Continuum, 1981.
- Golan, Galia. «Elements of Russian Traditions in Soviet Socialism» In *Socialism, and Tradition*. Edited by S. N. Eisenstadt and Yael Azmon. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1975.
- Gouldner, Alvin W. *Against Fragmentation: The Origins of Marxism and the Sociology of Intellectuals*. New York and Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Graus, Frantisek. «Slavs and Germans.» In *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*. Edited by Geoffrey Barraclough. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970.
- Gray, Alexander. *The Development of Economic Doctrine*. 2nd ed. New York and London: Longman, 1980.
- Gregor, A. James *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*. Princeton: Princeton University Press, 1979.

- Grew, Raymond. «The Crises and Their Sequences.» In *Crises of Political Development in Europe and the United States*. Edited by Raymond Grew. Princeton: Princeton University Press, 1978.
- Griffith, Arthur. *The Resurrection of Hungary*. Dublin, 1918.
- Hajdu, Tibor. «Socialist Revolution in Central Europe, 1917 — 1921.» In *Revolution in History*. Edited by Roy Porter and Mikuláš Teich. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Hamilton, Alexander. «Report on Manufactures.» In *Papers on Public Credit, Commerce, and Finance*. New York: Columbia University Press, 1934.
- Hammer, Darrell P. «N. V. Ustrialov and the Origins of National Bolshevism.» Paper presented to the Third World Congress of Soviet and East European Studies, Washington, DC, 31 October — 4 November 1985.
- Hardach, Karl. *Nationalismus — Die deutsche Industrialisierungsideologie?* Cologne: Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte an der Universität zu Köln, 1976.
- Haupt, Georges, Michael Lowy, and Claudie Weill, eds. *Les Marxistes et la Question Nationale 1848 — 1914, etudes et textes*. Paris: François Maspero, 1974.
- Hayes, Carlton J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Macmillan, 1950. (First ed., 1931.)
- . *Essays on Nationalism*. New York: Macmillan, 1926. (New ed, New York: Russell & Russell, 1966.)
- Heilperin, Michael H. *Studies in Economic Nationalism*. Geneva: Droz; Paris: Minard, 1960.
- Heimann, Eduard. *History of Economic Doctrines. An Introduction to Economic Theory*. New York: Oxford University Press, 1964.
- Henderson, William Otto. *Friedrich List: Economist and Visionary 1789 — 1846*. London: Frank Cass, 1983.
- . «Friedrich List and the French Protectionists.» *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 138 (1982):262 — 275.
- . «Friedrich list and the Social Questioa» *Journal of European Economic History* 10 (1981):697 — 708.
- . *The Zollverein*, 2nd ed. Chicago: Quadrangle Books, 1959.
- Herder, J. G. *Sämliche Werke*. Translated and edited by B. Suphan Berlin, 1877 — 1913.
- Hertz, Frederick. *The German Public Mind in the Nineteenth Century. A Social History of German Political Sentiments, Aspirations and Ideas*. Totowa, NJ: Rowan and Littlefield, 1975. /453/
- Hirst, Margaret E *Life of Friedrich List and Selections from His Writings*. New York: Charles Scribner and Sons, 1909.
- Hobsbawm, Eric J. *The Age of Capital 1848 — 1875*. New York: New American Library, 1979.
- . *The Age of Revolution 1789 — 1848*. New York: New American Library 1962.
- . *Industry and Empire*. London: Weidenfeld and Nicolson; New York: Pantheon, 196a
- . «Marx, Engels and Politics.» In *The History of Marxism*. Vol. 1, *Marxism in Marx's Day*. Edited by Eric J. Hobsbawm. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982.
- . «Some Reflections on 'The Break-up of Britain'.» *The New Left Review*, no. 105 (September — October 1977):3 — 23.

- . «Some Reflections on Nationalism.» In *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl*. Edited by T. J. Nossiter, A. H. Hanson, and Stein Rokkan. London: Faber and Faber, 1972.
- Hoselitz, Bert F. «Nationalism, Economic Development, and Democracy.» In *The Two Worlds of Change*. Edited by Otto Feinstein. Garden City, NY: Anchor Books, 1964
- . «Theories of Stages of Economic Growth.» In *Theories of Economic Growth*. Edited by Bert F. Hoselitz. New York: The Free Press, 1960.
- Hroch, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, monographia 24, Prague, 1968.
- . *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Translated by Ben Fowkes. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Ionescu, Ghita. «Introduction» In *The Political Thought of Saint-Simon*. Edited by Ghita Ionescu. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- Janos, Andrew C. *The Politics of Backwardness in Hungary 1825 — 1945*. Princeton: Princeton University Press, 1982.
- Jaworski, Rudolf. «Nationalismus und Ökonomie als Problem der Geschichte Ostmitteleuropas im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.» *Geschichte und Gesellschaft* 8 (1982):184 — 204
- Johnson, Harry G. «The Ideology of Economic Policy in the New States.» In *Economic Nationalism in Old and New States*. Edited by Harry G. Johnson. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- . «A Theoretical Model of Economic Nationalism in New and Developing States. In *Economic Nationalism in Old and New States*. Edited by Harry G. Johnson Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- Kahan, Arcadius. «Nineteenth-Century European Experience with Policies of Economic Nationalism.» In *Economic Nationalism in Old and New States*. Edited by Harry G. Johnson. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- Kautsky, Benedikt, ed. *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky*. Vienna: Wiener Volksbuchhandlung, 1955.
- Kiernan, V. G. «State and Nation in Western Europe.» *Past and Present* 31 (July 1965):20 — 38.
- Kitchen, Martin, *The Political Economy of Germany 1815 — 1914*. Montreal: McGill Queen's University Press, 1978.
- Kitching, Gavin. *Development and Underdevelopment in Historical Perspective. Populism, Nationalism, and Industrialization*. New York: Methuen, 1982. /454/
- . «Nationalism: The Instrumental Passion.» *Capitalism, and Class*, no. 25: (Spring 1985):98 — 116.
- Klima, Arnošt «The Bourgeois Revolution of 1848 — 1849 in Central Europe.» In *Revolution in History*. Edited by Roy Porter and Mikuláš Teich. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Knei-Paz, Baruch. *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*. Oxford: Clarendon Press, 1978.
- Kobayashi, Noboru *James Stewart, Adam Smith, and Friedrich List*. Tokyo: Science Council of Japan, 1967.
- . «Die List-Forschung in Ostdeutschland.» Economic Series, no. 29. Tokyo: The Science Council of Japan, Division of Economics, Commerce and Business Administration, 1962.
- Kohn, Hans. *Nationalism: Its Meaning and History*. Princeton: Van Nostrand, 1965.

- Kolakowski, Leszek. *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth, and Dissolution*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Kolakowski, Leszek, and Stuart Hampshire, eds. *The Socialist Idea. A Reappraisal*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1974.
- Krejčí, Jaroslav, and Vítězslav Velimský. *Ethnic and Political Nations in Europe*. New York: St Martin's Press, 1981.
- Krieger, Leonard «Nationalism and the Nation-State System, 1789 — 1870.» In *Chapters in Western Civilization*. Edited by the Contemporary Civilization Staff of Columbia College, Columbia University. Vol. 2. 3rd ed New York: Columbia University Press, 1962.
- Kuczynski, Jürgea «Friedrich List: Vorkämpfer der deutschen Einheit.» *Der Aufbau* 3 (1947):418 — 423.
- Kusín, Vladimír V. «Socialism and Nationalism.» In *The Socialist Idea. A Reappraisal*. Edited by Leszek Kolakowski and Stuart Hampshire. London: Weidenfeld and Nicolson, 1974
- Laitin, David D. «Linguistic Dissociation: A Strategy for Africa.» In *International Division of Labor*. Edited by John Gerard Ruggie. New York: Columbia University Press, 1983.
- Landes, David. «The Industrial Revolution: 1750 — 1850.» In *Chapters in Western Civilization*. Edited by the Contemporary Civilization Staff of Columbia College, Columbia University. Vol. 2. 3rd ed. New York: Columbia University Press, 1962.
- Laski, Harold J. «An Introduction.» In Marx and Engels, *The Communist Manifesto*. New York: New American Library, 1967. (New printing 1982.)
- Lenin, V. L. «Better Fewer but Better» (1923). In V. I. Lenin, *The National Liberation Movement in the East*. Moscow: Foreign Language Publishing House 1957.
- . «In Memory of Herzen.» In V. L. Lenin, *Selected Works*. Vol. 1. New York: International Publishers, 1967.
- Lenz, Friedrich. «Friedrich List und Grossdeutschland» In *Los von England Der Deutsche Abwehrkampf gegen Englands wirtschaftliche Weltmachtsteüung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Edited by Wilhelm Ihde. Leipzig: Luhe-Verlag, 1940.
- . *Friedrich List's Staats- und Gesellschaftslehre: Eine Studie zur politischen Soziologie*. Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1967.
- . *Friedrich List, die «Vulgärökonomie» und Karl Marx*. Jena: Gustav Fischer, 1930.
- . «Vom Pauperismus zum Proletariat: Friedrich list, die Arbeiterfrage und Karl Marx.» In *Beiträge zur Wirtschafts — und Gesellschaftsgestaltung. 1455/*
- Festschrift für Bruno Gleitze zum 65. Geburtstag*. Edited by Friedrich Lenz. Berlin: Duncker und Humblot 1968.
- Levin, Michael. «Deutschmarx: Marx, Engels, and the German Questioa» *Political Studies* 29 (December 1981):537 — 554.
- Lewin, Mosha «More Than One Piece is Missing in the Puzzle.» *Slavic Review* 44 (Summer 1985):239 — 243.
- Lichtheim, George. *Imperialism*. London: Allen Lane/Penguin, 1971.
- . *Marxism: An Historical and Critical Study*. New York: Praeger, 1962.
- Lipinski, Edward *Historia powszechnej mysli ekonomicznej do roku 1870*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.

- List, Friedrich. *National System of Political Economy*. Translated by G. A. Matile. Philadelphia: J. B. Lippincott, 1856.
- . *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Edited by Arthur Sommer. Basel: Kyklos-Verlag, 1959.
- . *The National System of Political Economy*. Translated by Sampson S. Lloyd New York: Augustus M. Kelley, 1966. (A reprint of the 1885 edition.)
- . *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Edited by Günter Fabiunke. Berlin: Akademie-Verlag, 1982.
- . *Das natürliche System der politischen Ökonomie*. Edited and translated by Günter Fabiunke Berlin: Akademie-Verlag, 1961.
- . *The Natural System of Political Economy 1837*. Edited and translated by W. O. Henderson. London: Frank Cass, 1983.
- . «Petition on Behalf of the Handelsverein to the Federal Assembly, April, 1819.» In Hirst, *Life of Friedrich List*. New York: Charles Scribner and Sons, 1909.
- . *Schriften. Reden. Briefe*. 10 vols. Berlin: Verlag von Reimar Hobbing, 1927 — 1935. Vol. 1, pt 1, 1932; vol. 1, pt 2, 1933; vol. 2, 1931; vol. 3, pt 1, 1929; vol. 3, pt 2, 1931; vol. 4, 1927; vol. 5, 1928; vol. 6, 1930; vol. 7, 1931; vol. 8, 1933; vol. 9, 1935; vol. 10, 1935.
- . *Il sistema nazionale di economia politico*. Edited by Giorgio Mori. Translated by Helmut Avi and Paolo Tinto. Milan: ISEDI, 1972.
- Löwith, Karl. *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth-Century Thought*. Translated by David E. Green. Garden City, NY: Anchor Books, 1967.
- Löwy, Michael. «Marx and Engels: Cosmopolites.» *Critique* 14 (1982):5 — 12.
- . «Marxists and the National Question.» *New Left Review* 96 (March-April 1976):81 — 100.
- . *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*. London: Verso, 1981.
- Ludz, Peter C. «Socialism and the Nation.» In *The Socialist Idea, A Reappraisal*. Edited by Leszek Kolakowski and Stuart Hampshire. London: Weidenfeld and Nicolson, 1974
- Lukes, Steven, *Marxism and Morality*. Oxford Clarendon Press, 1985.
- Luxemburg, Rosa. «Kwestia narodowościowa i autonomia» In Róża Luksemburg [Rosa Luxemburg], *Wybór Pism*. 2 vola Warsaw: Książka i Wiedza, 1959.
- . *The National Question*. Edited by Horace B. Davis. New York and London: Monthly Review Press, 1976.
- Lyons, F. S. L. *Ireland since the Famine*. London: Collins Fontana, 1973.
- MacFarlane, S. Neil. *Superpower Rivalry and Third World Radicalism: The Idea of National Liberation*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. 1985. /456/
- McLellan, David *Karl Marx: His Life and Thought*. New York: Harper and Row, 1973,
- , ed *Karl Marx: Selected Writings*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- . *Marx before Marxism*. 2nd ed London: The Macmillan Press, 1980.

- Maddison, Angus. *Phases of Capitalist Development*. New York: Oxford University Press, 1982.
- Maguire, John M. *Marx's Theory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Mandel, Ernest. *Trotsky: A Study in The Dynamic of His Thought*. London: NLB, 1979.
- Marshall, Howard D. *The Great Economists. A History of Economic Thought*. New York: Pitman Publishing Corporation, 1967.
- Marx, Karl. «The Bourgeoisie and the Counter-Revolution.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 8. New York: International Publishers, 1977.
- . *Capital. A Critique of Political Economy*. Vol. 3. New York: Vintage Books, 1981.
- . «A Contribution to The Critique of Hegel's *Philosophy of Right*: Introduction.» In *The Marx-Engel Reader*. 2nd ed Edited by Robert C. Tucker. New York: Norton, 1978.
- . *Critique of the Gotha Program*. With appendices by Marx, Engels, and Lenin. New York: International Publishers, 1938.
- . *Critique of Hegels 'Philosophy of Right*. ' Edited by Joseph O'Malley. Cambridge: (unbridge University Press, 1978.
- . «Draft of ail Article on Friedrich List's *Book Das nationale System der politischen Ökonomie*.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 4 New York: International Publishers, 1975.
- . «Draft Plan for a Work on the Modern State.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 4 New York: International Publishers, 1975.
- . «Karl Marks o knige F. Lista 'Natsional'naia sistema politicheskoi ekonomii.' «Voprosy istorii KPSS, no. 12 (1971): 3 — 27.
- [———.] *Karl Marx: Selected Writings*. Edited by David McLellan. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- . «On the Jewish Questioa» In *The Marx-Engel Reader*. 2nd ed Edited by Robert C. Tucker. New York: Norton, 1978.
- . «Protectionists.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York; International Publishers, 1976.
- . «The Protectionists, the Free Traders and the Working Class,» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . «The Revolutionary Movement» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 8. New York: International Publishers, 1977.
- . «Speech on the Question of Free Trade.» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- . «Theses on Feuerbach.» In *Karl Marx: Selected Writings*. Edited by David McLellan. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- . «Über Friedrich Lists Buch 'Das nationale System der politischen Ökonomie.» *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, no. 3 (1972):425 — 446.
- . «Zur Kritik der Hegeischen Rechtsphilosophie. Einleitung.» In Marx and Engels, *Gesamtausgabe*, 1st series. Vol. 2. Berlin: Dietz Verlag, 1982.

- . «Letter to Vera Sassoulitch [sic].» In *Karl Marx: Selected Writings*. Edited by David McLellan. Oxford: Oxford University Press, 1978. /457/
- . «Marx to the Editors of *Otechestvennye zapiski*,» *Karl Marx on Colonialism and Modernization*. Edited by Shlomo Avineri. Garden City, NY: Doubleday, 1969.
- . Marx to Engels, October 8, 1858. *Karl Marx on Colonialism and Modernization*. Edited by Shlomo Avineri. Garden City, NY: Doubleday, 1969.
- . Marx to Engels, November 30, 1867. In *Karl Marx: Selected Writings*. Edited by David McLellan. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Marx, Karl, and Friedrich Engels. *Collected Works*. London: Lawrence and Wishart; New York: International Publishers.
- . *The German Ideology*. Edited by C. J. Arthur. New York: International Publishers, 1978.
- . *Gesamtausgabe, vierte Abteilung, Exzerpte, Notizen, Marginalien*. Band 2. Berlin: Dietz Verlag, 1981.
- . *Historisch-kritische Gesamtausgabe*. Vol. 4. Edited by V. Adoratskii. Glashütten im Taunus: Detlev Auvermann, 1970. (Reprint of 1932 edition.)
- . *Ireland and the Irish Question*. New York: International Publishers, 1972.
- . *Kritik der bürgerlichen Ökonomie. Neues Manuskript von Marx und Rede von Engels über F. List*. Berlin: Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, 1972.
- . *Manifesto of the Communist Party*. Edited and annotated by Friedrich Engels. New York: International Publishers, 1948. (Reprinted in 1966.)
- [———.] *The Marx-Engels Reader*. 2nd ed Edited by Robert C. Tucker. New York: Norton, 1978.
- . «[On Poland].» In Marx and Engels, *Collected Works*. Vol. 6. New York: International Publishers, 1976.
- Masaryk, Thomas G. *The New Europe (The Slav Standpoint)*. New ed Lewisburg: Bucknell University Press, 1972.
- Masaryk, Thomas G. *Světová revoluce za války a ve válce, 1914 — 1918*. Prague: Čin and Orbis, 1925. English translation: *The Making of a State*. Edited by Henry Wickham-Steed. London: F. A. Stokes, 1927.
- Matossian, Mary. «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities.» In *Two Worlds of Change*. Edited by Otto Feinsteia. Garden City, NY: Anchor Books, 1964.
- Mayer, Gustav. *Friedrich Engels. Eine Biographie*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1934
- Mazlish, Bruce. *The Meaning of Karl Marx*. New York: Oxford University Press, 1984
- Meinecke, Friedrich. *The German Catastrophe: Reflections and Recollections*. Translated by Sidney B. Fay. Boston: Beacon Press, 1963.
- Meusel, Alfred list und Marx: *Eine vergleichende Betrachtung*. Jena: Gustav Fischer, 1930.
- Meyer, Alfred G. «Eastern Europe: Marxism and Nationalism.» In *The Politics of Ethnicity in Eastern Europe*. Edited by George Klein and Milan J. Reban. Boulder, CO: Eastern European Monographs, 1981.
- . *Leninism*. New York: Praeger, 1965.
- . «Review of *A Dictionary of Marxist Thought*» (edited by Tom Bottomore et al.). *Political Theory* 12 (August 1984):446 — 449.

- Meyer, Henry Cord *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815 — 1945*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1955.
- Mommsen, Hans. *Arbeiterbewegung und nationale Frage*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1979. /458/
- . *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Vol. 1. *Das Ringen um die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung, 2867 — 1907*. Vienna: Europa-Verlag, 1963.
- Mori, Giorgio. «Introduzione.» In Friedrich List, *Il sistema nazionale di economia politico*. Edited by Giorgio Mori. Translated by Helmut Avi and Paolo Tinto. Milan: ISEDL 1972.
- Mosse, George. «The Mystical Origins of National Socialism.» *Journal of the History of Ideas* 22 (1961):81 — 96.
- Mumford, Lewis. *The Myth of the Machine*. London: Seeker and Warburg, 1967.
- Munck, Ronnie. «Otto Bauer: Towards a Marxist Theory of Nationalism.» *Capital and Class* 25 (Spring 1985):84 — 97.
- Nairn, Tom. *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Colonialism*. London: New Left Books, 1977.
- . «Internationalism: A Critique.» *Bulletin of Scottish Politics* 1 (Autumn 1980):101 — 175.
- Namier, Sir Lewis. *Vanished Supremacies: Essays on European History 1812 — 1918*. New York: Harper and Row, 1963.
- Neill, Charles Patrick. *Daniel Raymond. An Early Chapter in the History of Economic Theory in the United States*. Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science. Vol. 6, no 15. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1897.
- Nettl, J. P. *Rosa Luxemburg*. 2 vols. London, New York, and Toronto: Oxford University Press, 1966.
- Notz, William. *Friedrich List in Amerika*. Hamburg: Broschek, 1925. (Offprint from *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 21, no. 2, and vol. 22, no. 1 [April and July 1925].)
- Nove, Alec. *Political Economy and Soviet Socialism*. London: George Allen and Unwin, 1979.
- Oakley, Allen. *Marx's Critique of Political Economy. Intellectual Sources and Evolution*. Vol. 1, 1844 to 1860. London: Routledge and Kegan Paul, 1984
- Obermann, Karl. *Deutschland von 1815 bis 1849*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1961.
- Orridge, A. W. «Uneven Development and Nationalism: I and II.» *Political Studies* 29 (1981):1 — 15, 181 — 190.
- [Palacký, František.] «Letter sent by František Palacký to Frankfurt» *Slavonic and East European Review* 26 (April 1948):303 — 308.
- . «Manifesto of the First Slavonic Congress to the Nations of Europe.» *Slavonic and East European Review* 26 (April 1948):309 — 313.
- Parvus [Alexander Helphand]. «Die Handelspolitik und die Doktrina» *Die Neue Zeit* 19 (1900 — 1901):580 — 589.
- Pelczynski, Z. A. «Nation, Civil Society, State: Hegelian Sources of the Marxian Non-theory of Nationality.» In *The State and Civil Society: Studies in Hegels Political Philosophy*. Edited by Z. A. Pelczynski. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Pflanze, Otto. «Nationalism in Europe, 1848 — 1871.» *Review of Politics* 23, no. 2 (April 1966):129 — 143.

- Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*. New York: Atheneum, 1968.
- . «Introduction: The Nationality Problem.» In *Handbook of Major Soviet Nationalities*. Edited by Zev Katz, New York: Free Press; London: Macmillan, 1975. /459/
- . *Russia Under the Old Regime*. New York: Scribners, 1974.
- . *Strum: Liberal on the Left 1870-1905*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.
- Pokrovskii, M N. *Russia in World History*. Edited by Roman Szporluk. Translated by Roman and Mary Ann Szporluk. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1970.
- Polan, A. J. *Lenin and the End of Politics*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984
- Potter, David M «The Historian's Use of Nationalism and Vice Versa.» In *Generalizations in Historical Writing*. Edited by Alexander Riasanovsky and Barnes Reznik. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1963.
- Pyle, Kenneth B. «Advantages of Followership: German Economics and Japanese Bureaucrats, 1890 — 1925.» *Journal of Japanese Studies* 1 (Autumn 1974):127 — 134
- Raeff, Marc. *Understanding Imperial Russia: State and Society in the Old Regime*. Translated by Arthur Goldhammer. New York: Columbia University Press, 1984
- Randak, Harald. *Friedrich List und die wissenschaftliche Wirtschaftspolitik*. Basel: Kyklos-Verlag, 1972.
- Ravizza, Andrea Johann. *Friedrich List und England. Ein Beitrag zur Analyse der politischen Haltung Friedrich Lists*. Mels: Sarganserlandische Buchdruckerei A. G., 1948.
- Raymond, Daniel. *The Elements of Political Economy*. Vol. 1. 2nd ed. Baltimore, 1823.
- Resis, Albert «Das Kapital Comes to Russia» *Slavic Review* 29 (June 1970):219 — 237.
- Riasanovsky, Nicholas V. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825 — 1855*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.
- Rogger, Hans. «Nationalism and the State: A Russian Dilemma» *Comparative Studies in Society and History* 4 (1962):253 — 264.
- Roll, Eric. *A History of Economic Thought*. New York: Prentice-Hall, Inc., 1946.
- Rosa, Luigi de. «Economics and Nationalism in Italy.» *Journal of European Economic History* 11 (Winter 1982):537 — 574.
- Rosdolsky, Roman. «Friedrich Engels und das Problem der 'geschichtslosen' Volker (die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848 — 1849 im Lichte der 'Neuen Rheinischen Zeitung').» *Archiv für Sozialgeschichte* 4 (1964):87 — 282.
- . «Worker and Fatherland: A Note on a Passage in the *Communist Manifesto*.» *Science and Society* 29 (Summer 1965):330 — 337.
- Rosenberg, William G. «Russian Labor and Bolshevik Power After October.» *Slavic Review* 44 (Summer 1985):213 — 238.
- . «Reply.» *Slavic Review* 44 (Summer 1985):251 — 256.
- Rostow, Walt Whitman. *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

- Roussakis, Emmanuel N. *Friedrich List, the Zollverein, and the Uniting of Europe*. Bruges, Belgium: College of Europe, 1968.
- [Rousseau, J. J.] *Rousseau: Political Writings*. Edited and translated by Frederick Watkins. Edinburgh: Nelson, 1953.
- Rubel, Maximilien, and Margaret Manale. *Marx without Myth: A Chronological Study of His Life and Work*. Oxford: Blackwell, 1975.
- Ruggie, John Gerard. «Introduction: International Interdependence and National Welfare.» In *The Antinomies of Interdependence: National Welfare and the 1460/ International Division of Labor*. Edited by John Gerard Ruggie. New York: Columbia University Press, 1983.
- Ruggiero, Guido de. *The History of European Liberalism*. Boston: Beacon Press, 1959.
- Russell, Bertrand *Freedom versus Organization, 1814 — 1914*. London: George Allen and Unwin, 1949. (First edition, 1934.)
- Saint-Simon, H. de. «On the Reorganization of the European Society.» In *The Political Thought of Saint-Simon*, pp. 83 — 98. Edited by Ghita Ionescu. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- Saletore, Bhasker Anand *Der Wert der Listschen Lehren für die Lösung der indischen Frage*. Leipzig: Universitätsverlag von Robert Noske, 1933.
- Salin, Edgar. «Ein Nachwort zur List-Ausgabe als Vorwort für künftige ListLeser.» *Mitteilungen der Friedrich List Gesellschaft* 3 (1960 — 1962):345 — 348.
- Schippel, Max. *Grundzüge der Handelspolitik. Zur Orientierung in den wirtschaftlichen Kämpfen*. Berlin and Bern: Akademischer Verlag für sociale Wissenschaften, 1902.
- Schnabel, Franz. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*. Vol. 3, *Erfahrungswissenschaften und Technik*. Freiburg: Verlag Herder, 1954
- Schulz, Erna. «Friedrich Lists Geschichtsauffassung. Ihre Gestalt und ihre Bedeutung für Lists Wirtschastslehre.» *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 97 (1937):290 — 334.
- Schumpeter, Joseph A. *A History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press, 1963.
- Sears, Dudley. *The Political Economy of Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1983.
- Seidel, Friedrich. *Das Armutsproblem im deutschen Vormärz bei Friedrich List*. Cologne: Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte an der Universität Köln, 1971.
- Semmel, Bernard. *The Rise of Free Trade Imperialism, Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism 1750 — 1850*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Senghaas, Dieter. *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory*. Translated by K. H. Kimmig Leamington Spa/Dover, New Hampshire: Berg Publishers, 1985.
- . «Friedrich List und die Neue internationale ökonomische Ordnung.» *Leviathan* 3 (1975):293 — 300.
- Seton-Watson, Hugh. *Nations and States*. Boulder, CO: Westview Press, 1977.
- Sewell, William H, Jr. «Ideologies and Social Revolutions: Reflections on the French Case» *Journal of Modern History* 57 (March 1985):57 — 85.
- Shanin, Teodor. «Late Marx and the Russian 'Periphery of Capitalism.'» *Monthly Review* 35 (June 1983):10 — 24.

- . *Russia as a 'Developing Society': The Roots of Otherness: Russians Turn of the Century*. 2 vols. New Haven, CT: Yale University Press, 1986.
- Sheehan, James J. «What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography.» *Journal of Modern History* 53 (March 1981):1 — 23.
- Siegel, Paul N. «The Style of the *Communist Manifesto*.» *Science and Society* 46 (Summer 1982):222 — 229.
- Silberner, Edmund *The Problem of War in Nineteenth Century Economic Thought*. Translated by Alexander H. Krappe Princeton: Princeton University Press, 1946. /461/
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1987.
- . *Nationalism in the Twentieth Century*. New York: New York University Press, 1979.
- . *Theories of Nationalism*. New York: Harper and Row, 1973.
- Smith, Woodruff D. *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Snyder, Louis L *German Nationalism: The Tragedy of a People. Extremism Contra Liberalism in Modern German History*. Harrisburg, PA: Stackpole, 1952.
- . *Roots of German Nationalism*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1978.
- Spann, Othmar. *The History of Economics*. New York: W. W. Norton, 1930.
- Spiegel, Henry William. *The Growth of Economic Thought*. Rev. ed Durham, NC: Duke University Press, 1983.
- Stalin, J. V. «The Immediate Tasks of the Party in the National Question.» In J. V. Stalin, *Works*. Vol. 5. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1953.
- . «Report on the National Question» *Sochineniia*. Vol. 4 Moscow: Gospolitizdat, 1947.
- Stedman Jones, Gareth. «Engels and the Genesis of Marxism.» *New Left Review*, no. 106 (1977):79 — 104.
- Stokes, Gale. «Cognition and the Function of Nationalism.» *Journal of Interdisciplinary History* 4 (Spring 1974):525 — 542.
- . «Cognitive Style and Nationalism.» *Canadian Review of Studies in Nationalism* 9 (1982):1 — 14.
- . «How is Nationalism Related to Capitalism?» *Comparative Studies in Society and History* 28 (1986):591 — 598.
- . «The Underdeveloped Theory of Nationalism.» *World Politics* 30 (October 1978):150 — 160.
- Strösslin, Werner. *Friedrich Lists Lehre von der wirtschaftlichen Entwicklung*. Basel: Kyklos-Verlag, 196a
- Struik, Dirk J. *Birth of the Communist Manifesto*. New York: International Publishers, 1975.
- Struve, Petr. *Kriticheskiia zametki k voprosu ob ekonomicheskam razvitii Rossii*. St Petersburg: Skorokhodov, 1894
- Szamuely, Tibor. *The Russian Tradition*. Edited by Robert Conquest London: Secker and Warburg, 1974
- Szporluk, Roman. «Pokrovskii's View of the Russian Revolution.» *Slavic Review* 26 (March 1967): 70 — 84.
- . *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*. Boulder, CO: East European Monographs, 1981.

- Talmon, J. L. «The Age of Revolutioa» *Encounter* 21 (September 1963):11 — 18.
- Taylor, Charles. *Hegel*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Thaden, Edward C. *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*. Seattle: University of Washington Press, 1964.
- Tholfsen, Trygve. *Ideology and Revolution in Modern Europe: An Essay on the Role of Ideas in History*. New York: Columbia University Press, 1984.
- Tilly, Richard Hugh. «Los von England: Probleme des Nationalismus in der deutschen Wirtschaftsgeschichte.» *Zeitschrift für die gesamte Staatwissenschaft* 124 (1968):179 — 196.
- Tipton, Frank B. «The National Consensus in German Economic History.» *Central European History* 7, no. 3 (1974):195 — 224.
- Tito, Josip Broz-. *The National Question*. Beograd: Socialist Theory and Practice, 1983. /462/
- Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*. Translated by George Lawrence Garden City, NY: Anchor Books, 1969.
- Tucker, Robert C, ed *The Marx-Engels Reader*. 2nd ed New York: Norton, 1978.
- Ulam, Adam B. *The Unfinished Revolution: An Essay on the Sources of Influence of Marxism and Communism*. New York: Vintage Books, 1964.
- Ustrialov, N. V. *Bor'ba za Rossiuu*. Kharbin: «Okno,» 1920.
- Vikor, Desider. *Economic Romanticism in the Twentieth Century*. New Delhi: New Book Society of India, 1964.
- Vilar, Pierre. «Marx and the Concept of History.» In *The History of Marxism*. Edited by Eric J. Hobsbawm. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982.
- . «Spain and Catalonia» *Review* 3 (Spring 1980):527 — 577.
- Vollgraf, Carl-Erich. «Karl Marx über die Ökonomische Theorien von Friedrich List» *Wirtschaftswissenschaft* 25 (July 1977):991 — 1010.
- Von Laue, Theodore H. *The Global City: Freedom, Power and Necessity in the Age of World Revolutions*. Philadelphia and New York: Lippincott, 1969.
- . *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York: Columbia University Press, 1963.
- Wagner, Y, and M. Strauss. «The Programme of the Communist Manifesto and Its Theoretical Foundations» *Political Studies* 17 (December 1969):470 — 484.
- Walicki, Andrzej. *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. Oxford: Oxford University Press, 1969.
- . *A History of Russian Thought (From the Enlightenment to Marxism)*. Translated by Hilda Andrews-Rusiecka. Stanford: Stanford University Press, 1979.
- . *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland* Oxford: Oxford University Press, 1982.
- . «Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of Nineteenth-Century Russia» *Russian Review* 36 (January 1977):1 — 45.

- . *The Slavophile Controversy*. Translated by Hilda Andrews-Rusiecka. Oxford: Oxford University Press, 1975.
- Wandycz, Piotr S. *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*. Seattle, WA: University of Washington Press, 1974.
- Weinstein, Brian. «Language Strategists: Redefining Political Frontiers on the Basis of Linguistic Choices.» *World Politics* 31 (April 1979):345 — 364.
- Weippert, Georg. *Der spite List. Ein Beitrag zur Grundlegung der Wissenschaft von der Politik und zur politischen Ökonomie, als Gestaltungslehre der Wirtschaft*. Erlangen: Universitätsbund Erlangen, 1956 («Erlanger Forschungen,» Reihe A, Band 7).
- Wendler, Eugea *Friedrich List: Leben und Wirken in Dokumenten*. Reutlingen: Verlagshaus Reutlingen Oertel und Spörer, 1976.
- Whittaker, Edmund *Schools and Streams of Economic Thought*. Chicago: Rand McNally, 1960.
- Wilson, Charles. *Mercantilism*. London: Routledge and Kegan Paul, 1958.
- Witte, S. Iu. *Po povodu natsionalizma. Natsional'naia ekonomii i Fridrikh List*. St Petersburg: Brokhaus-Efron, 1912.
- Wright, A. W. «Socialism and Nationalism» In *The Nation-State: The Formation of Modern Politics*. Edited by Leonard Tivey. Oxford: Martin Robertson, 1981.
- Yanaga, Chitoshi. *Japan Since Perry*. New York: McGraw-Hill, 1949. /463/
- Zacek, Josef F. *Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist*. The Hague and Paris: Mouton, 1970.
- Zimand, Roman. «Uwagi o teorii narodu na marginesie analizy nacjonalistycznej teorii narodu.» *Studia Filozoficzne* 4 (1967):3 — 39.
- Zwick, Peter. «The Marxist Roots of National Communism.» *Canadian Review of Studies in Nationalism* 3 (Spring 1976):127 — 145.
- . *National Communism*. Boulder, CO: Westview Press, 1983.